МАТИ

Роман

І

Удовина хата — край села.

За економіческькими ожередами дорога з степу круто зривається вниз — гребля внизу під високими вербами з млинами ліворуч на великому ставу. Обіч, по цей бік ставу, од степу, розляглась по схилі князева економія цілим містечком цегляних будинків. Далі — став підковою огинає віковий парк, що потягся поза селом аж до лісу, і за деревами на взгір'ї біліє палац князівський. Праворуч від греблі з-під млинів вода з шумом падає в глибокий яр, і в'ється далі шумливим потоком понад селом, і губиться з очей аж ген, де в щілину яру видно шмат лугу і за ним вдалині під лісом село Ліщинівку. Просто з греблі — вигін з низькою старою церквою, з будинками школи, волосного правління, крамниць під червоною бляхою. А навколо вигону густо наліплено хат у балці, вони поп'ялись і по схилі аж під ліс, і понад яром од греблі.

Перша хата в ряду од греблі над яром — ото й удовина: похила, під зеленою од моху стріхою, наполовину рублена, з маленькими більмуватими віконечками — стара, й ветха. Таких уже мало де є, хіба що по старих степових хуторах та на картках із серії "Виды Малороссии"1. От тільки не зеленіє за хатою вишневий садок, що його неодмінно намалював би художник, та не цвітуть буйним цвітом рожі аж під саму стріху, що їх так щедро наляпав би він фарбою. Ніколи удові вбогій кохатися на рожах. Он попід тинами сухий бур'ян треба б ізжати на паливо та на вгороді соняшничиння повиривати. І то — все ніколи. І обжала, і обмолотила людей, а впала осінь — із прядивом упорує.

Кожної днини у вдови з ранку до ночі хата на кілочку2, а в дворі самий Остапко на хазяйстві.

Малий, а все він собі щось там господарює. Біля призьби в нього і хата своя, і ціле хазяйство, та не якесь злидарське — в загоні не одна пара волів круторогих із старих огірків, плуги й рала. Запряже й виїде на вгород на картоплище, а там у нього й лани свої розлогі, і балки — є де в отаві й воли попасти. От тільки собі навіть на харчі ніяк не нахліборобить Остап. Як випряже на обід та пустить воли в балку, сам не йде до себе в хату, а одчинить з призьби кватирку і витягне з маминої хати чималий шматуряку хліба, що мати синові залишила на лутці. О!— тепер живе козак! Під'їсть, засне на часинку, як і слід статечному господареві, а тоді й знову запрягатиме, бо ще орати та й орати.

А мати прийде додому аж увечері. Ще на перелазі стріне Остапко матір: з дитиною ж, і в другій руці глечик із кисляком на вечерю синові — ніяк самій. Остапко візьме глечик у матері, радий і скучив. Скучила й мати — покладе руку йому на голову, дивиться любовно й спитає:

— Що ти робив, сину, що такий замурзаний увесь?

— Та... все орав,— відмовить неуважно. Мати всміхнеться й похитає головою:

— Хліборобе ти мій нещасний,— і рушить до хати, а слідом і Остап іде тихо й обережно .з глечиком попереду себе.

Як нагодує дітей та покладе спати, сама не лягає ще. До пізньої ночі або миче в сінях мички, або — оце вже стала прясти вечорами. Сяде проти вікна на лаві од порога, і загуркотить журливо прядка до півночі, а жінка тягне з переділки нитку тонку й безкраю, самотня в непередумних удовиних думках. Хіба що тінь на стіні. Та яка з тіні радниця: сидить за спиною, хитається тихо, а спитати поради, тільки

журу розведе. Хай їй! уже краще самій. І чого-чого не передумає удова отак сама собі в довгі осінні ночі.

Двоє дітей — треба виростити, до розуму довести. І одна ж однісінька в отаких злиднях. Ще тепер, поки молодша... Та в такій роботі незчується, як і старість із неміччю прийдуть. Сини по наймах, по заробітках розійдуться. І знов сама, одна-однісінька, як трухлява верба край дороги. А ще ж... мов так і недавно в батьковій хаті, дівоцтво. Хлопці-брати порозходились із дому: старший, Пилип, у прийми пристав в інше село, а Федь замолоду в місті на заводі. Лишилась одиницею — приймака прийняли. Потім невдовзі батьки померли на однім році, а згодом і чоловіка не стало (за межу завівся з Гмирею, та й... привезли вже з степу тіло саме). Лишилася сама з дитиною. Жила собі... Багато про життя не роздумувала. Про себе одне знала, що як не судилося їй життя щасливе, то буде вже так. І щоб серця не ятрити марно, то навіть у минуле не оглядалася. А про малого свого так само вперед у мислі не забігала. Жила собі, як жилось. Та думала, що вже так воно й буде. А воно — ні. І не ждала такого, і в думці не покладала, а воно враз, таке трапилось!..

Іноді ще й зараз аж.самій не віриться Катрі, що воно справді сталося це, а не в сні приверзлося. Аж спинить прядку, гляне на піл;: ні, таки висить колиска під сволоком над полом — Артемкова. Не приверзлося! Зітхне й похилиться над гребенем у задумі. Потім ізнов прясти стане, але й у роботі тепер уже від спогадів не втече — встають та й встають у пам'яті цілі картини з недавнього минулого, стільки вж£ разів передивлені жінкою, але й досі хвилюючі. Не раз за цей час у Катрі й нитка урветься, і шнури на прядці спадуть

...Було це минулого літа. Воно ще й раніш, відколи овдовіла Катря, зразу й став чіпати її Юхим. Ніколи не пропустить. Чи з степу вертається увечері жінка повз кузню (за коваля був Юхим Гармаш у економії, кузня од дороги зразу ж біля греблі)— як побачить Юхим, завжди якось зачепить, хоч "добривечір" гукне. Чи сам у неділю, з села вертаючися пізненько повз Катрин двір,— неодмінно підійде, постоїть. І вже б із чого

не почав, на одне зведе. Але Катря "не з тих", як вона сама йому зараз же сказала. На поважну мову і в неї знайдуться.слова, а на залицяння одно в неї — зниже мовчки плечима з досадою. Часом таки й не витримає — дорікне:

— І де твоя совість, Юхиме! Дома жінка хвора, води кухля немає подати кому (у коваля жінка розбита паралічем лежить от уже більше року), а ти ось парубкувати зо мною.

На тому й розійдуться до нової зустрічі. І отак це тягло-ся в них аж до минулого літа. А влітку торік несподівано все якось так було склалося...

Гостював саме того літа в учителів брат учительки, До-кії Петрівни,— художник. Річ звичайна. Але на глухому селі й це подія — балачок про нього! Три роки тому, як приїхала Докія Петрівна з чоловіком у школу, теж розмов було: дворянка, а за мужиком! (Макар Іванович Діденко сам з села Князівки родом, фершалів син.) Дивно було тоді вітро-балчанам. Потім звикли — така собі проста Докія Петрівна, з людьми не горда і з дітьми лагідна. Зате брат, Сава Петрович, зразу видав породу. З селянами погордий,— ніколи не бачили, щоб чи зайшов до кого у двір (хіба що до багатіїв), чи щоб на вулиці заговорив. Мало його й видно було. Удень звичайно дома сидить — все малює. Вечорами любив гулі на вулиці. А воно гулі відомо які на селі, та ще в жнива, хіба що в неділю. То Сава Петрович могорича поставить хлопцям-заводіям, а вони й дівчат зберуть, поспівають і в будень на вулиці проти школи. Вийде й він до молоді. Співати не пристане сам, послухає тільки, а потім критику наведе: мовляв, поганих і пісень співають (все йому коли б старовинні), і мова в них не чиста — не як у них, мовляв, на Київщині, і одіж не подобається. А найбільше на дівчатах: кофточки, спідниці. "Що то за дівка, як не в гаптованій сорочці та не в дукачах!" Часом знайдеться бідова з дівчат. "Чом не так! І ми б не від того. Та шкода, що гаптувати ніколи собі,— все чужим гаптуємо!" І ще підтримає котрась: "А де ж дукачів узяти?" То Сава Петрович на це їй: "Іди, над вухо скажу, навчу де. Так одразу й найдемо дукача першого! Трудно перший знайти. А там

уже й других учитимеш!" Перезирнуться дівчата — догадатись не трудно, на що натякає. Яка зразу з образи й піде з улиці. Та й інші аж принишкнуть зніяковілі, тільки тісніше зіб'ються в коло та й наче одгородяться од нього піснею.

Але Сава Петрович певний себе. "Вода й камінь точить, то гроші й подарунки дівочу впертість і поготів". Разів кілька опікся. А проте хто зна,— може, йому й не завжди отак обходилось. Хіба ж не було Легейдам: викинула стара одіж провітрювати, а з рукава доччиного кожуха червоніє щось — хустка! Новісінька, ще й ярличок з ціною не одірваний. До дочки. Та й призналася, що Сава Петрович подарував. Іще добре, що хоч не пізно виявилось — ще тільки улещав. Порубав батько хустку сокирою, дочку ту бив уже, бив. Слава по всьому селу. А Саві Петровичу й нічого, як з гуся вода. Навіть другого дня в неділю й відправи в церкві не пропустив. Як завжди, шушукався на криласі з попівною. І так, як завжди, і на жінок поглядав скоса.

Ловила й Катря на собі його погляд не раз — настирливий. (Отоді вперше і побачила.) А вдома, після церкви, не встигла ще й поснідати, прибігла сторожева дівчина: Докія Петрівна послали, мовляв, діло якесь є. Катря зразу й подумала на Саву Петровича — його, мабуть, штуки. Відповіла дівчині непевно — нехай, мовляв, пробачить, ніколи зараз. Потім згодом подумала й інше: чого б таки той Сава Петрович? Може, і справді діло яке в учительки є до неї. Повагалася трохи, а нарешті й пішла-таки в школу.

І тільки в двері в кімнату, як назустріч з канапи підвівся Дорошенко Сава, привітний, і мерщій до неї:

— Дуже приємно познайомитися. Ви Катря?

— Катря,— відповіла й подумала: "Уже й ім'я знає. І на "ви". Який ввічливий!" Потім звернулась до Макара Івановича — сидів він тут же в кімнаті^ біля вікна, з газетою в руках.— А де ж Докія Петрівна?

— Зараз зайде. Сідайте, Катре.

Вона сіла на стілець. Помовчали хвилинку. Перший обізвався Сава:

— А вас, Катре, справді, наче сам бог сотворив для цього: позувати художникові. У вас буквально все на своєму місці. У пропорціях просто класичних. І навіть бюст — ніяк не подумаєш, що перед тобою жінка, яка вже годувала груддю,— як у дівчини. Ви даруйте мені за цю одвертість

Катря. трохи знітившись, знизала плечем.

— Але я говорю з вами так одверто,— вів далі Сава,— бо хоч ми і вперше бачимось, але ж не зовсім чужі. Я б сказав навіть — замалим не родичі.— І на здивований погляд Катрі відповів:—А через Павлушу.

— Он ви про що...

— Я так і ставлюсь до вас, як до члена нашої сім'ї. У якійсь мірі.

— Дякую.

Зачувши розмову, з суміжної кімнати вийшла Докія Петрівна з дитиною на руках. Оце ж і був отой самий Павлу-ша, годованець Катрин. З першого ж дня як народився він, лікар заборонив Докії Петрівні годувати груддю, слаба була після родів. А сталося так, що саме в цей час у Катрі померло немовля. Докія Петрівна з Макаром Івановичем упросили Катрю, щоб годувала груддю Павлушу. Так і було потім цілий рік: іноді Катря сама по кілька разів ходила в школу, іноді Степанида, няня Павлушина, приносила до неї додому. А восени та взимку, в непогоду, цілими тижнями Павлуша "гостював" у тьоті Катрі — днював і ночував. Побачивши зараз її, хлоп'я зраділо, заусміхалось. А коли Катря взяла на руки, зразу ж почало шукати рученятком, лізти до неї за пазуху.

— Е!— засміялась Катря.— Нічого вже, Павлушо, для тебе там нема. На ось краще намисто. Диви яке гарне!

Але намисто хлопця зараз не цікавило анітрохи.

— Наполегливий!— усміхнулась мати, слідкуючи за боротьбою сина з годувальницею.

— А це в нього фамільне,— обізвався Сава.— Адже всі Дорошенки були такі — наполегливі щодо цього. Починаючи від самого прадіда Самійла Іовича...

— І зовсім не дотепно!— невдоволено сказала Докія Петрівна, докірливо зиркнувши на брата.

Катря раптом ляснула хлопчика по руці. Злегенька, звичайно. І то не від болю, від образи зайшовся плачем він. Насилу заспокоїла його Катря.

— За що ж це тобі, синку, попало отак?— коли хлоп'я вгамувалось, спитав батько, виглянувши з-за газети.— Чи не за всіх Дорошенків одразу? Починаючи від прадіда до дядечка включно. Щось дуже схоже на те!

Очі Дорошенка метали блискавки на Макара Івановича, а потім, обурений, він одійшов до вікна.

Жінки ще трохи погомоніли про своє. Потім Докія Петрівна, мовби згадавши раптом, сказала Катрі, за чим покликала її.

— Ви тільки пробачте, може, це й дивним трохи здасться вам.— Повагалась, а далі зразу й виклала все:— Сава хоче вас намалювати. Що ви на це?

Катря від несподіванки та подиву не знайшла відразу, що й відповісти. Докія Петрівна зрозуміла це як вагання,— умовляти стала. Що нічого ж тут немає такого. Це завжди художники малюють з натури ("от як і ви, Катре, вишиваєте з узору"). Що це зовсім не трудно. Трохи втомно стояти довго в одній позі — так спочити ж можна.

— Я-то вже знаю на собі,— казала далі.— Чи не для всіх жінок на цій картині сама позувала. Фунтів, мабуть, на десять за цей час схудла. Годі вже з мене!— звела мову на жарт і закінчила:— Зробіть це для мене, Катре! Згода?

Катря здвигнула плечима, на цей раз уже справді вагаючись. Спитала, чи надовго ж це.

— Досхочу,— сказав Дорошенко.— Це не найми.

І затим зразу ж, не чекаючи на відповідь, висунув з-під стіни насеред кімнати мольберт з картиною олійними фарбами. Іще не зовсім закінчена. Деякі постаті на ній були накреслені ще самою вуглиною. Проте Катря побачила виразно все.

На дворі під хатою круг столу чималий гурт за вечерею. На столі, наче гільце, заквітчаний сніп. Огрядний літній чоловік частує гостей. (По манищці, на всі груди, по наличниках на вікнах, по ожередах, що на тлі жевріють, знати — господар путящий.) Веселий, привітний. Якраз чарку подав жінці (самий контур поки що вуглиною), але й зараз уже помітно — по вбогій одежі на ній, що найбідніша, мабуть, з усіх,— мабуть, поденщиця. Але й вона весела: взявши чарку, саме щось проказує до господаря, певно, щастя йому бажає та довгого віку... Обіч уже й скрипаль лаштується.

—' Весілля, ЧИ ЩО?

— "Останній сніп" картина зветься,— пояснив Сава Петрович.— Обмолотини, значить.

Хвилинку в хаті панувала тиша. І Катря, і учителька мовчки дивились на картину. Сава, скориставшися з нагоди, що не бачать його, оглядав жадібно Катрю і теж мовчав. Тільки мале на руках Докії Петрівни агукало в тиші та Макар Іванович біля вікна шарудів газетою. Ніби хотів показати, що йому й не цікаво зовсім. Проте якраз він і заговорив перший:

— Он ба, Катре, а ви ще вагалися,— чарку ж питимете! А схочете потім — і гопака під музику вшкварите. На радощах. Авжеж,— на те й обмолотини. То дарма, що собі заробили болячку, по токах чужих ходячи, зате он кому повні винбарі зерном поналивали. Хіба немає з чого радіти! Одне слово: чепуха, Саво! "Развесистая клюква"З. Романтика пріла!

— Нічого не вдієш, Макаре,— озвався Дорошенко.— Така вже вдача: романтик!

— О ні. Ти занадто твереза людина. Реаліст. І цілком реальні інтереси твої, твоєї верстви — національної буржуазії— водять твоєю рукою. Заради них ти на все йдеш, нічим не гребуєш, аж до свідомого, продуманого фальшування дійсності.

— Убив, убив із пукавки! — Сава Петрович хоч уже й почав сердитись, але ще тримався.— Шуму багато, а вхолосту. Що ж ти ломишся у відчинені двері? Да, вірно: ніколи я до натуралістичної школи і не належав. І завдання мистецтва вважаю зовсім не в тому, щоб копіювати життя. Для тебе це — фальшування, тим гірше для тебе! Оце тобі раз. Тепер щодо громадських мотивів у моїй творчості,— правильно: є, не цураюся. Більш за те — вважаю це за своє покликання. Виховувати в народі почуття своєї національної єдності, одкрити очі на його славне минуле (як це роблю в своїх історичних картинах), дати йому пізнати

самого себе.... Боже, та скільки тем! І хіба не варто віддати їм усю свою палітру! Ти проти них,— тим гірш для тебе!

— Я не взагалі проти цих тем. Я проти такого невірного тлумачення їх.

— Ну да. А я що ж кажу?— не дуже спритно пересмикнувши на цей раз (міг він і краще), перехопив Макарову мову Сава Петрович.— По-твоєму, виходить, що національна справа взагалі не існує як справа загальнодемократична. Чи що це за натяк такий на якісь-то реальні "інтереси" і якої це моєї "верстви"? Що це за штука така — "національна буржуазія" у нас на Україні?.З чим її їдять? Де вона?

Тут уже Макар Іванович не втримався. Пильно подивився на шуряка і вимовив:

— Ти тільки не придурюйся, Савко. А звідки ж ти пожалував до нас у Вітрову Балку? На чиїх конях із Кня-зівки приїхав? Чи, може, поміщик Галаган4... що? одиниця? А візьми наших вітробалчанських, дрібніших трохи калібром: Чумаків, Пожитьків, Гмирю. Чи, може, це, на твій погляд, і є саме найтиповіші представники української демократії? А ти —"з чим їх їдять"! Яка наївність! Не їх, а вони їдять! Чи, думаєш, у своєї, української, зуби м'якші? Спитай ось молодицю. Доводилось, мабуть, і в князя Кур а кін а , і в того ж Гала гана робити. Хто кращий?

Катря всміхнулась на таке до неї звертання, проте відповіла:*

— Одна лиха година. Пани як пани. Що ми для них?— Худоба! Бувало, роби хоч перервись, очі на лоба лізуть. А харч відома: глевтяк та борщ з червивою таранею.

— Чув?— підхопив Макар Іванович.— Ні, подивись, яка зворушлива подібність між ними, аж до глевтяків та червивої тарані включно.

— Ото й лихо, що за червивою таранею нічого більш не бачимо!— не стримуючи вже роздратування, сказав Дорошенко. І враз збагнув, що не слід було це казати, що це ж не Макарові, а Катрі закид,— іще образиться. То щоб зам'яти хоч трохи оцей свій промах, став говорити, що, звичайно, і злидні—нещастя, але, мовляв, не це головне. Головне те, що от гасне народна українська національна культура.

— Ти не мені, Макаре, показуй, а сам роздери очі та подивись, що робиться. А ще живеш на селі. Хіба ти не бачиш, як сюди з міст, з отих справжніх форпостів московських колонізаторів, разом з русифікаторами-вчителями церковно-приходських шкіл , разом із справниками та заробітчанами з заводів і шахт суне та й суне навалою чужа культура і, як лишай, в'їдається в село. Оце-о лихо справді!

— Ну, добалакався до краю. Коли вже справника з заробітчанами змішав в одну купу — далі йти нікуди. Досить! Та й на сходку вже треба мені.— І рушив до вішалки. А звідти вже, кашкет надіваючи, промовив:— А твою, вашу культуру, Саво, ти вже нам у Вітровій Балці показав за ці три тижні. Бачили. А як декому, то вона й віжок коштувала.

Сава Петрович аж трусився весь від злості. Але стримавсь. Як тільки міг спокійно, витяг цигарку, сірники і, вдаючи, що не хоче накурювати в кімнаті, вийшов за двері в коридор. І став, Макара Івановича піджидаючи. Тільки той з кімнати, два кроки од дверей дав пройти йому Сава і ступив раптом назустріч, лютий страшенно.

— Слухай ти, зятику дорогий! А чи не міг би ти часом якось інакше, щоб, знаєш, без хамства? Якщо я засидівся в тебе, так ти скажи просто. У порядних людей це робиться інакше, культурно. А нічого мене при всякій нагоді компрометувати перед сторонніми.

— Я? тебе?— удавано здивувався Діденко.— Виходить, відкрити навіть хоч трохи твоє справжнє обличчя — це значить компрометувати тебе? Нічого собі, хорошої ти думки про себе! А що.ж я говорив такого,

ну зайвого, чи що? Навпаки, я ще жалкую, що не сказав Катрі про. твої справжні наміри щодо неї.

— О, та від тебе й цього свинства сподіватися можна!

— Ну, та нічого,— закінчив Макар Іванович,— думаю, що вона й сама тебе розкусить.— І пішов до виходу.

Дорошенко аж тепер згадав про цигарку, що м'яв у пучці,— запалив жадібно. Пройшовся коридором кілька разів.

У розчинене вікно під вітрець підставив обличчя,— заспокоївся трохи. І аж тоді вернувся до кімнати. Підійшов до жінок, що тепер уже сиділи, розмовляючи,— Докія Петрівна— на канапі, малим бавлячись, а Катря — на стільці, незвично, на самому краєчку, напружено рівна. Хотів заговорити, але неприємний якийсь намул від недавньої розмови"* власне, від того, що не за ним лишилося слово останнє, "верхнє",— не давав цього зробити. Все якось думка верталась до останніх слів Макара Івановича. Раптом знайшов засіб. Ніби в жарт нагнувся до малого, полоскотав пальцем і мовив:

— То отакий у тебе батько, Павлухо,— плутаний!— І вже тоді звернувся до Катрі:— Ну що ж, хоч і почнемо.

Докія Петрівна зразу ж і вийшла з кімнати, щоб не заважати їм.

Близько вікна Сава вказав Катрі місце. Приладнав мольберт. А далі, готуючи палітру, став навчати молодицю, як їй треба стояти, та який вираз обличчя йому потрібний. Потім став малювати.

Але робота не дуже клеїлася. Катря у незручній, незвичній позі "радісного збудження" (так Сава загадав) стояла надто напружено, і на обличчі в неї ніяк не виходило ні радості, ні збудження. Як уже не намагалася сама, аби тільки Сава Петрович не приставав із своїми

зауваженнями. А що вже лаяла в думці себе! І нащо їй було погоджуватись, навіщо воно їй здалося?! "Відпочила в неділю!" Згадувала суперечку Макара Івановича з ним, і хоч не все зрозуміла як слід, проте почувала, що правда за вчителем. І від цього ще трудніш було силувати себе і в виразі обличчя, і в позі. Тим-то не знати вже яка й рада була, коли Сава Петрович сказав їй годі на сьогодні. Не видно вже гаразд у хаті.

Мерщій ступила з свого місця і зразу ж у ту кімнату (де й тоді переодягалася)— скинула запаску, а наділа спідницю. За хвилину стала на порозі. Сава заступив дорогу.

— Ну, коли ж, Катре, завтра?

Катря заперечливо похитала головою. Відказала, що не прийде вже більш. І ніколи-таки — до машини вже треба, й гречка на полі. Сава махнув рукою. О, це пусте, мовляв. Можна когось і найняти замість себе до машини. Це він зробить. Катря знов заперечливо похитала головою.

— Ні, не хочу. Пускайте!

Але Сава Петрович не сходив з дороги. Навіть іще за руку спробував узяти (звільнила Катря руку), заговорив, занепокоєний:

— Ну, як же це, Катре! А що ж я буду робити...— почав і не закінчив. Він був і справді розгублений і занепокоєний. Не стільки за долю картинц (і без Катрі обійдеться), як за щось зовсім інше. Щоправда, він з першої хвилини вже побачив, що з Катрею нелегко буде, що тут доведеться поморочитися. Але тим більш хвилювала вона його. І як же тримав себе обережно з нею,— як по нотах. А отаке вийшло. І Іі, ні, це неможливо!

Проте, як не умовляв, Катря стояла на своєму. Навіть і страхання його тим, що картина пропала, нічого не допомогли. І раптом знайшов

Сава вихід: мовляв, доведеться тоді хоч по пам'яті. Далі міркував уголос, що труднувато буде, ну та вже нічого не поробиш. Хоч би був знав краще її, Катрю. За один день обличчя не запам'ятаєш. Хіба що кожного дня хоч увечері, як вона з роботи вернеться додому, забігатиме до неї на часинку, щоб відновити в пам'яті.

— Да, це — ідея! Отак ми й зробимо, Катре!— І затим, помітивши, як раптом зашарілася молодиця, і розуміючи по-своєму це, аж ізрадів, а з радощів забув навіть і про свої "ноти", заговорив необережно:— Сьогодні й заскочу, Катре. З гостинцем!— і знову за руку. Але молодиця руку вирвала.

— Не в ті ворота заїхали. Пустіть!— Пройшла через кімнату, на порозі спинилася і ще кинула:— Я вам не Легейдина малолітка!

Дорошенко на мить оторопів. Але враз зірвався з місця, виткнувсь за поріг і кинув услід, як тільки міг, брутально:

— О, видать, стріляна птиця! Думаєш, повірив, що чесна! Ціну собі набиваєш!

Як ошпарена вибігла Ка_тря із школи. Верталася додому людною вулицею, низько нагнувшися, нічого не бачачи за-сльозеними від образи та сорому очима. Потім і дома не зразу заспокоїлась. Так і стояли у вухах останні його брутальні слова. А ще до всього й дома клопіт: на току сусідині кури в снопах, прийшли з череди вівці (двійко було іще з приданого— держиться їх заради дитини),— хвора одна. Похвалився чабан, що й кров пустив, ну, а щось невесела-таки. Треба б щось робити, до коновала збігати, ну, й стіжок укривати ж треба,— гримить он. А тут іще й Остапко розіскім-ливсь,— за спідницю'чіпляється,— ляснула. Управилась трохи з господарством. Подоївши вівці, зайшла в хату малому вечеряти дати. А він спить уже: приткнувся на голому полу, кулачок під голову. "Бідне хлоп'я! Ніколи матері й не бачить досхочу, а я отак його..." Хотіла розбудити, але й жаль було будити. Присіла поряд і

довго дивилась на нього. Погладила рукою по білявій, вигорілій на сонці, давно не стриженій голівці. І враз не стрималась — від жалю до нього, з пекучої удовиної самоти — заплакала. Од плачу її й прокинувсь Остапко. Нагодувала. Погомонівши з ним за вечерею, потім поклала спати, а сама до стіжка на тік вийшла.

Стала снопи складати. Накидає вилами на стіжок снопів, а тоді по драбинці вилізе — викладе їх, та й знову. Середину ще вибивала. Ще зараз і сяк-так, а вершити самій і зовсім ніяк — затече знов. Нагло з улиці:

— Добривечір, Катре!

— Здрастуй!— відповіла стримано. По голосу пізнала Юхима. І далі викладала снопи. Чула, тріснув тин. Підійшов Юхим до стіжка.

— Що ж це тобі, молодице, дня немає?

Катря нічого не відповіла. Тоді згодом знову знизу, з землі.

— А де ж хоч твої вила? Ага, є!— чути, поплював на руки, подав сніп на стіжок.

— Та не треба, Юхиме, хіба я й сама... Чи мені звикати! Юхим мовчки подав другий сніп. Катря взяла цей уже

мовчки. І так було, доки й стіжок вивершили.

— От спасіібі тобі, Юхиме,— за останнім снопом подякувала Катря.

— На здоров'я, молодице,— відповів Юхим. Далі вийняв кисет, одступив од стіжка трохи і, опустившись на землю, став закурювати.

Катря злізла з стіжка. Обгребла його чепурненько. Потім і до хати б уже, але якось незручно було Юхима залишати отак. Щось чи, сказати треба. А не знаходила слів. Юхим перший озвався:

— Сідай, Катре, не бійсь, не вкушу. Що дарма ноги трудити, натрудиш і на роботі завтра.

— Нічого, я й постою, я ненадовго. Що таки завтра рано вставати треба та й потім, правду сказати, про що нам балакати?

— О, ще б пак! У школі з паничем, видно, перебалакали все.

Катря здригнулася, наче з холоду, і згорнула руки на грудях. Спиталася, звідки це він уже й знає. Чи назирці ходить за нею? Юхим відповів, що назирці не ходить, а догнала на вулиці Химка Кисличиха: "Що ж це ти проґавив свою?"— "Кого "свою"?"—"Та Катрю ж, уже з паничем; тільки вчителі з дому, а вона до нього, як ласочка".

— Тю на неї!— аж кинулась Катря. Помовчавши трохи, звела очі на коваля:— А ти ото, Юхиме, і повірив?!

Коваль пильно подивився на неї.

— Ні, Катре, я не повірив. Не така ти жінка, щоб у розпусту вдатися. Ти — не-Химка.— І помовчавши трохи:— Чи думаєш, що як я ото зачеплю тебе іноді, то з неповаги до тебе? До душі ти мені припала! Тільки що лихо отаке — сама знаєш. А то б і дня не згаяв, сватав би тебе. Хороша ти мололиця! А ти питаєш, чи я повірив отій бридні. Про тебе я своїм очам не повірив би одразу, протер би перше, а вже тоді хіба,— не те що язикові бабському.

Катрі тепле щось хлюпнуло у грудях на Юхимові слова.

Одну хвилину стояла ще, як застигла, прислухаючись до себе. Якесь незвичне, незрозуміле почуття — вдячності, доні [Уя й поваги — пройняло Катрю і виповнило серце їй невиразним бажанням — розповісти йому, пожалітися. Аж і самій дивно — ніколи ще не було їй отак. На часинку була стрималась. А далі й не могла вже,— раптом ступила крок і опустилася біля Юхима на землю.

— І не вір, Юхиме, брехня все. Воно й я таки дурепа путня: потеліпалася не знати за чим. Щоб у саму душу плюнув!— І стала розповідати все, як воно було.

Юхим слухав, похмурий, не перебиваючи й нічого не розпитуючи в неї. Уже як скінчила жінка і, схвильований розповіддю, спогадами про образу, забринів слізьми її голос, торкнув за руку й сказав, заспокоюючи:

— Ну, нічого, Катре. До душі тут іще далеко. Це як усяку підлоту їхню в душу собі приймати,— багато для них честі буде. Звичайно, потурати не слід,— було б таки заїхати по мармизі!— І затим зразу ж вернувсь до суперечки Дорошенка з Макаром Івановичем, що Катря згадала й про неї, але не розповідала докладніш. Тепер стала розповідати, як уміла, про все, що говорили вони один одному. Коваль слухав уважний і врешті, саме як дійшла до того, що Дорошенко Цро заробітчан казав, крекнув і перепинив мову.

— Еге ж, якраз попав пальцем у небо!— аж сплюнув Юхим.— Ну, а далі, мовляв, картина ясна,— видно й так уже, що за хлюст: полигач панський. Бачив їх на своєму віку всяких мастей. Інший — глянути збоку, — такий уже "стра-датель" за нашого брата мужика. А колупни, так панським духом і вдарить у ніс. Нічого. Хоч і який мужик іще темний та неписьменний, а проте життям уже трохи образований.

Він скоса зиркнув на Катрю,— сиділа уважна, очей з нього не зводячи,— то й ще став говорити далі. Як це саме життя мужика "образовує". Про заробітки, про ті ж таки заводи та шахти, про своє

замолоду блукання в світах — і по шах-тах, і по портах вантажником, аж поки не осів оце в них у Вітровій Балці — за коваля в князевій економії. Та про науку, що виніс її з отого блукання.

— Еге ж, мабуть, ні в яких класах не здобув би отакої науки, як у широкому світі поневіряючись. То отак і багато хто з заробітчан. "Лишай на село заносять". Ач^ хлюст який!

— Юхиме, я оце тебе слухала,— стиха озвалася Катря,— це ж, по-твоєму, виходить, ніби й добре — отакі злидні на селі, що доводиться бідним людям на заробітки йти, "наука", кажеш.

— А то вже, Катре, з якого боку на це подивитися. Не добро — злидні. Краще, коли б краще. Щоб кожен жив у достатках. Так нема ж цього. І ніякі мудрії цього не вимудрують, поки народ сам своєю головою та своїми руками за це не візьметься. А тим часом отак воно й буде ще: одні багатітимуть, а другі убожітимуть. Хоч-не-хоч, а при отакім безземеллі надівай торбу на плечі та й на заробітки. Думаєш, як ти свого виростиш малого, то не вирядиш отак?— вирядиш! Ну, а тут уже вся ця справа і другим боком повертається. Інша й картина. Атож! Про тих уже, що назавжди залишаються на шахті чи на заводі, немає що й казати, одне слово — робітничий клас. Але й ті навіть, що тільки потруться серед робітників, пороблять зиму, чи що, та й до-дому-таки на свій наділ,— і ті вже вертаються на село не тими, що з дому йшли. Не ті вже й думки в них у голові, не те й сознаніє жизні. А це вже, Катре, і справді добре. Думаєш, довіку отак будуть пани над нами панувати, жили вимотувати, на нашій кривавиці розкошувати? Ні! Ми до них ключі підберем!— Він потушив об долоню недокурок, потім потягся тілом і ліг на спину, руки заклавши під голову.— Отоді аж настане справжнє життя для нас.

Катря зітхнула й замислилась. Еге ж. Отак саме й брат Федь, бувало, каже (чи не од нього Юхим і похватив?). Коли не приїде з міста додому в гості, товариші посходяться в хату. Ото й почне розповідати — про місто, про завод, про життя робітниче... І теж отак: "Нічого, довіку не

будуть панувати! Ми до них ключі підберемо!" Не все й добере Катря, не всьому й віри пойме, а полегшає на серці.

— Бо хіба ми зараз оце живемо!— помовчавши, вів далі коваль.— Чи ми той світ ясний за роботою, за клопотом коли бачимо? Ось таке сказати: лежу — небо зоряне. Таке вже приступне, здавалося б, проте коли я його бачив отак, щоб — любуючись?!

— Це ти правду, Юхиме, кажеш,— погодилась жінка і собі звела очі, на зорі глянула. Потім опустила голову, якусь мить, не знати, чи думала щось, чи просто прислухалась до сумовитої пісні на греблі. А тільки раптом озвалася стиха:

— Або ось пісня. Я вже забула, коли її й чула. Щоб не тільки вухами, щоб отак вона аж у груди лилася.— Ще помовчала хвилинку і розчулено додала:— І як це добре, що ти нагодився сьогодні. Вернулась додому — місця собі не знаходила. Як проклята — Остапка ні за що вибила. Сама плакала потім. І аж страшно, як у ямі,— від самоти. А от побалакав зі мною, і наче рукою зняло. Правдиво, Юхиме, аж не хочеться йти.

— А чого б ти йшла? Ще рано!— Юхим звівся на лікоть. Побачивши, як здригнула Катря, спитав у неї:

— Тобі холодно?

— Трошки: вітер!

Тоді Юхим одним махом, як плавець, сковзнув по землі до Катрі.

— Ховайсь у затишок.— Звівся й сів поряд неї впритул, щей рукою обняв за плече.— Тепліше так?

Катря звела очі на коваля. Одну мить дивилась напружено йому в очі. Раптом усміхнулась стиха. Похилилась і потім тихо подалась до нього,— схилила голову йому-на плече...

Роздум'я було Катрі в степу біля гречки. Вийшла на ниву змучена. І, мабуть, ще ніколи не було їй отак, як сьогодні,— тривожно і скаржно. Все про одне думала і ніяк не тямила, як воно тоді отаке сталося. Хотіла забути, може, хоч у роботі. І жала — не розгиналася.

А дома, зразу ж як прийшла, засунула двері й лягла спати.

Чула вночі, гупав попідвіконню, стукав у шибки Юхим,— не впустила.

Жнив уже не було. Тепер Катря була і в будень дома — брала собі і людям плоскінь. І саме через село на підмет було їй ходити. Уранці й нічого ще,— вибиралася з дому не світ,— мало хто її й бачив. А вже увечері по людних вулицях було їй як по колючках іти. Так і здавалося, що всі вже знають, пальцями на неї тикають. Верталася в сутінях попідтинню, мов кралася. А дома зразу ж засувала двері й не світила світла, хоч і не спала: допізна, бувало, сидить на постелі в тривозі.

І все ж не сховалася: чого найбільш боялася, те й трапилось. Власне, ще зразу після тої пам'ятної ночі погані знаки були: все надило на кисле та солоне. А чула ж Катря од молодиць, зразу й занепокоїлась. Та й порадитись ні з ким,— ославлять же зразу на все село. Он і так (не могла Катря без остраху і згадати про це)— пішла була до сусідів огірків миску позичити (свої ще не просоліли), не вбереглась та й похвалилася, що за солошм та кислим аж душа горить. А Скорячка мерщій: "Ой лишенько, що ж це тобі, молодице? Чи, бува, не того?.." Добре, що Катря не розгубилася, хоч і почервоніла, як буряк, проте відповіла невимушено: "Дра-стуйте, тітко, звідки б же? Од кого? Хіба від вітру!"—"Отож, бережись, Катре,— застерегла Скорячка,— ти ж молода,

світ не зав'язаний, може, ще й заміж вийдеш. А таку, ославлену, хто тебе візьме? Пропадеш удовою з дітьми малими!"

"Ой, далебі ж, тіточко, пропаду!"—думала Катря сама собі потім і не знала, що робити. Плакала тільки та ждала часу. А його ждати ще цілих два тижні! Навіть ісхудла молодиця, доки діждалась. Час прийшов, але втіхи сердешній не було. Ще день, другий в одчаї прождала, а третього дня встала, заплакала ридма та й не стала більше ждати.

Саме в неділю було це. Люди до церкви вранці... По обіді на вулиці, на ґулях... А Катря боялася і з хати вийти: отак і здавалося їй, що кожен із самого виду все розгадає. І що вже не передумала в хаті на самоті! Тітку Скорячку не десять разів на день ізгадала. Спливали Юхимові слова у пам'яті з отої незабутньої ночі — про злидні, про заробітчан. Думала журно: "Еге ж, напророчив! О, тепер уже напевно з торбами вирядю! Виворожив!" Але дивно: великого гніву Катря на нього не мала. Було, що й кляла в мислі (у вічі відтоді й разу не бачилася), потім одходила і вже себе кляла, а на Юхима — нічого, окрім терпкого жалю в серці. Іноді навіть хотілося побачитися. Хіба їй легко! Оце й позавчора, як приходив уночі, стукав у шибку, гукав одсунути,— сама вже не знає Катря, як і втерпіла.

Дуже хотілося Катрі побачити Юхима й сьогодні,— як ще ніколи, мабуть. Ждала ночі. Але привелося зустрінутися раніш. Увечері вийшла до воріт овечат з отари залучити, а по вулиці чоловіки із сходки йдуть. "Це ж і він, мабуть",— зразу й подумала. Швиденько залучила вівці в хлівець та й знов на ворота.

Отут і зустрілися. Стримані обоє. Але ось щось помітив Юхим, підступив ближче до тину. Придивився в сутінях до Катрі і голосом, що Катря ніколи й не сподівалася в ньому такої теплоти, спитав:

— Ти плакала, Катре?

Мовчала. Пильно дивилася на Юхима якийсь час і тільки потім ледве помітно хитнула головою. Став допитуватися Юхим. Катря довго вагалася, а далі й призналася в усьому.

Як умів, розважав Юхим. Що діло це — житейське. А слава людська — то пусте. І життя не таке вже страшне буде й з двома дітьми. Та й не вік же отак воно буде: таки ж любить її. Хоч би й зараз посватав, коли б не напасть отака. Він змовк і хвилинку стояв хмурно задуманий. Згодом зітхнув.

— А це ще саме й Килині покращало. Щоправда, вставати не встає однаково,— похопився додати.— Так що може-таки недовго вже й сама мучитиметься...

Катря аж руки до грудей притисла. "Боже мій!" За своїм горем досі, мабуть, ні разу й не згадала її. Та чи й згадувала, хіба ж розуміла! Оце вперше жорстокі Юхимові слова наче одкрили їй очі на всю ту жахливу суть і її так само нелюдяного, як оце Юхимове зараз, ставлення до хворої. Хиталась постаттю й казала тихо, немов уголос думала:

— Боже мій! Стоїмо над душею. Ждемо. Як ворони, в очі заглядаємо — чи скоро вже! — І на цьому раптом не втрималась, змучена й так за всі оці дні, затулилась долонями і, не стримуючи плачу, пішла, не оглядаючись, до хати.

...По весні в удови Катрі син народився. "Нівроку, мамин син,— моторний!— казала баба-пупорізка,— бач, кулачками, як той ковалик!" Ну, й звичайно ж, сказала це просто, як приказку, без ніякого натяку. Але Катря вже й насторожилась: невже впізнала баба? Проте зразу ж подумала байдуже: "Ну й що ж, тепер уже нехай, не сховаєш однаково!" І про Килину згадала вже без колишнього жалю, та й то ненадовго. Мерщій до сина всіма почуттями й думками повернулася. Нездужала, то-просила, щоб принесла глянути, а як баба піднесла їй немовля, звелася на лікоть, дивилася на нього й думала:

"Ну, що ж, сину, будемо жити! Прости, що зустрічаю отак — без радості. Але де ж її взяти було — щастя-радості тої? Вже як не шукала сама — не знайшла; молилася богу, щоб напоумив,— мовчить бог; допитувалася в людей, а вони самі небагато знають. Тільки й довідалась, що щастя наше, сину, як і всього бідного люду,— за дванадцятьма замками. Але нібито вже десь потайно кують ковалі — ключі до тих замків підбирають! А чи правда? Будемо жити, сину, що буде",— зітхнула й утомлено одкинулась головою на подушку.

Зітхне молодиця й тепер, пригадавши все те. Зведе голову,— незчулася, як і прядку спинила була й похилилась над нею в задумі. Нову переділку надіне на гребінь та й знов затурчить прядкою. Коли-не-коли Юхим зайде. Катря стримана з ним, і він з нею так само стриманий. Мов нічого того й не було. І говорять мало. Більш — посидить біля колиски мовчазний. Коли не спить мале — побавиться трохи. Кличе рости швидше та в кузню: "Нехай не журиться мати — майстровим будеш".

Мовчить Катря, тільки подумає: "Чи й не щастя!" Та й зразу на Остапка думку зведе. Таки й усміхнеться серцем: аж оцей матір до смерті догодує — хлібороб з діда-прадіда. Хлібороб! "Ой сину, хоч змалку поживи в розкошах: ори своїми "волами" з старих огірків "лани" свої розлогі, бо виростеш — і степи, й воли з плугами вже будуть чужі!.."

Осінь така була мрячна. День і ніч, і на ранок вийде Катря на вгород до куреня по паливо, гляне — як туманом заслало і вигін, і високі верби на греблі, і млини,— крутяться колеса млинові в густому тумані, а здається химерно так: немов великий водяний павук плазує з ставу на греблю, махає лапами і ніяк не вибереться. На тім боці за ставом економії тепер і зовсім не видко,.якісь лише плями, неясні обриси виступають у мряці. А лунко як! Шумить водоспад у яру, та й крізь шум його чути лунко голоси на тім боці. Хтось гейкає, замукав у темряві віл — мабуть, напувати вигнали. Лунко дзвякнуло — тешуть сокири. —Хтось гукнув на когось — го-о! Чогось тільки в кузні не гупає молот. Його ж і

найбільше чути завжди, а сьогодні — чому це? А що це їй? Катря аж похмурилась. Швиденько насмикала соломи й понесла у хату.

На роботу сьогодні вона нікуди не йде. Звечора вчинила, а це затопила в печі й стала діжу місити. Діти — Артем ще спав, а Остап і вмився вже, уже й "богу" мати йому проказала — сидів біля вікна з шматком хліба. Він перший і побачив у вікно. Схопився, як опечений, підсмикнув штаненята й боязко подався лавою поза столом і біля скрині сів на лаві тихенько, очима з острахом дивлячись на двері. Оглянулась і Катря до порога, бо чула, як грюкнули сінешні двері. Згодом рипнули хатні — через поріг важко ввалився в хату Юхим-коваль.

— Здрастуй!— глухо сказав од порога. Був од негоди мокрий увесь, скинув шапку й струснув з неї дощ. У другій руці вузлик у нього в білій хустці з чорною каймою. Як ступив од порога, вузлика того поклав на столі, а сам сів на лаві, чорний і важкий. Потім і одну руку, чорну й здоровенну, як молот ковальський, важко поклав на столі.

Катря од діжі дивилася на нього. Відколи заходив востаннє — схуд, глибше запали очі й дуже заріс бородою, аж постарів немов. Сидів на лаві з похиленою головою й похмурий дивився на свою руку, що на столі. Раптом звів голову, й очі його впали на Остапа — довго пильно дивився на хлопця, потім, наче згадав оце; розв'язав вузлика й вийняв червоного пряника, дав хлопцеві Остап спідлоба глянув на гостинця, глянув в очі ковалеві довго не наважувався, врешті підійшов близько і взяв пряника із страшної руки, аж здригнувся був, але рука не вхопила його, лежала знов на столі нерухомо. І знов мовчав коваль, а Катря мовчки місила діжу й слухала тишу.

Зітхнув Юхим як морений віл, і сказав глухо:

— Ходив оце до попа.

Катря враз перестала місити і, не підводячи голови, пильно ще вслухалася в тишу. Либонь, щось і почула в ній недоказане, бо раптом розігнулась і довгим поглядом прикипіла до ковалевого обличчя. Було непорушне, як і раніш. Тоді спитала тихо:

— Коли ж бо вона, сердешна?

— Сю ніч.

Жінка щиро перехрестилася тричі на. образи. Тоді ж зітхнув на всі груди Юхим і одкинувся головою до стіни. Упав погляд на великий сволок, що весь угнувся і навіть тріснув он в одному місці. Довго дивився. Потім, неначе подумав уголос, сказав, підводячися з лави:

— Треба буде сволок новий затягти.

Катря ясно глянула на нього, аж крок ступила назустріч, мовила: 7

— Думала вже, та де ж було самій!

Юхим на це — нічого. Взяв вузлик із столу. Ще од порога глянув — зустрілися поглядами і не розійшлись, довго дивилися мовчки, і затим, навіть не попрощавсь, вийшов із хати.

Ходила на похорон і Катря. Мигичило всю дорогу. Несли труну — сам коваль та ще троє. А за труною йшло трохи людей — чвакали ногами в болоті обмоклі всі й мовчали більш. Ішла всю дорогу й Катря мовчазна. Дивилась на труну, а думала за себе. Шукала в серці смутку для покійниці, хоч на оці останні гони, але в серці не було смутку; терпке відчуття життя, радості життя переповнило зараз серце Вона згадувала, що це ж на похороні. Опускала винувато очі під ноги на грязький шлях. Але ж і шлях грязький — це тільки зараз тут під ногами. А далі ж простелеться битий серед широкого степу. І сивітимуть знов удалині високі могили, віятиме вітер полиневим духом, хлюпатиме степ

колоссям в обличчя. А вона розігне спину з серпом у руці, наставить руку над очі од сонця й гляне —.ген-ген на шляху куряву вгледить. І хай то лише вихори, нехай роки виглядатимуть очі марно але ж колись прилетять разом з вітрами... На кладовищі, як опускали в яму домовину і співали піп із гугнявим дячком "вічну пам'ять", молилася й Катря. Але й знов і молитви в неї не ті: славила сіре небо, й мряку, і сиву далечінь, куди ген стеляться невідомі дороги. Хай невідомі, але ж дороги, не яма...

Іще й додому принесла Катря з кладовища повні груди терпкої радості. І весь день потому була якась на диво ясна і радісна з дітьми. Тільки ввечері затихла і неначе все чогось ждала.

І він того ж таки вечора й прийшов. Звалив із спини великого клунка додолу біля скрині, мовчки скинув свиту, на клунку й поклав, а сам сів перевзутися: чоботи драні. Катря присипляла дітей. Як ішла од полу, свиту взяла Юхимову й повісила на стовп під сволоком. Спиталася.

— Юхиме, ти хоч вечеряв?

— А є що?

Катря мовчки дістала з полиці цілу хлібину й урочисто поклала на столі і ніж. А тоді висунула з печі — насипала в миску борщу. Дві ложки подала на стіл. Юхим заліз на покутя, а поруч, у кінці столу, Катря сіла. Узяв коваль хлібину і, як загородив ножа, глянув тепло на жінку й сказав поважно:

— Хай же, Катре, не буде нам хліб гіркий у житті, а хай буде поживний!

Катря перехрестилася:

— Дай боже!— і взяла першу од нього скибку.

III

Минали літа — росли сини. Неначе граючись, один поперед одного навшпиньки ставали. Щовесни, як шиє мати штани старшому, то на цілу долоню довші пускає холоші. А Артем Остапові надіває — тільки трохи йому й завеликі. О, вже й подався. Хоч би ж був латку дав налатати. Побіг уже в кузню показатися батькові в нових штанях. Дивись, мовляв, в Оста-пових уже — виріс! Ой, летять же літа! Чи давно ще й через поріг не перелазив, а тепер он який. А на поріг пнеться вже друге мале — Орися, материна доня. Така вже улюблена та втішна, немов ні один із синів і не був такий, а може, що клопоту ж таки з нею менш, аніж з синами було: є вже й батько, є й покинути на кого. Остап, той не дуже до дитини, а вже Ар-темко, як дівчина, з нею: і заколише, і "котка" заспіває. А чи давно сама йому ще співала, чіпляла окравку червону й кликала вітра забавляти! Ой, летять літа, як на крилах! *

Незчулися батько-мати, як з літами й думи про синів до них налетіли: до чого котрого навернути?

Перший — Остап. Але про нього якось наче й думок було найменше. Так уже воно само складалося: господарство було хоч і злиденне, дві десятини наділу в степу, а мати сама б'ється, як рибина в неводі, батько все в кузні ж. Треба помочі матері. Остап найстарший був, то вже ж не кому і в поміч матері стати — йому. Буде хліборобити. Та ще ж і хлоп'я видалось: таке вайлувате собі, але тільки вгледить воли в плузі, як їдуть орати на степ, аж затруситься весь — що вже тут батькові-матері думати багато! Тільки зітхнула мати:

— Хай уже буде так. Якось житимемо. До свого та ще з снопа в князя братимемо.— І поникла в задумі над синовою долею. І батько думав за неї, похмурився.

Потім звів голову і сказав певно:

— Ну, нічого. Не вік і князь князюватиме. А поки нехай підучається змалку й на чужій землі, щоб як буде своя, то зумів їй ладу дати. Нічого, не журись, жінко!

Тієї ж весни й віддали Остапа в економію в погоничі на всю сівбу. Трудно було малому. Цілий день по грудді, воли неслухняні,— так уже нашмагають руки налигачем за день! Борона важка, а нива пиріювата — не раз на гони треба підчищати борону — накрекчеться за день! Увечері ледве при-чвалував додому, зразу ж падав і спав як убитий. І навіть удосвіта потім добудитися було важко його. Зведеться заспаний і стомлений з учора. Та робити вже нічого — треба. За батіг і з хати.

Тієї ж весни довелося й матері вперше з сином удвох на степ виїздити. Узяв був коваль на півдня волів економічесь-ких (відвернуть із строкового або Катря одробить)—ниву свою впорати. Та самому ніяк було з кузні, то й вирядив матір з Остапом.

День був сонячний і погожий. Дзвеніла блакить безліччю маленьких дзвіночків. Парувала земля, як широкий лиман обабіч дороги. В мареві тремтіла синя далечінь, і високі могили ген-ген край Великого шляху, і сірі скелі — старі ожереди по князівському лимані, як високі могили.

Мати йшла спереду урочисто, з одкритим під вітер лицем. Оглянеться — позаду воли в плузі, а поруч Остап, пустив воли і сам іде та тільки погейкує; стане, підожде, цьвохне батогом і знову сам собі йде спереду — воли слухають. Хлюпнеться в материних грудях радість, і ще вище зведе голову.

Катря аж зійшла з дороги, і сама не помітила як, і йшла борозною понад панським ланом, неначе розміряючи його широкими кроками. Біля звороту спинилася й підождала Остапка. Але він і сам знає, що треба повертати отут. Собнув на воли певний — навіть і за налигача не взяв. Воли слухняно звернули "соб".

— Ой хліборобе мій, отакий малий!— Тепла ласка налляла очі материні. Хотілось щось сказати синові радісне. Довго не знала що. Одстала й пішла за плугом по дорозі мовчки. А раптом:

— Остапе, аж дивно мені — отак тебе воли слухають! Остап і не оглянувся. Сказав поважно:

— Слухають, бо цілу ж ось весну ними й роблю.

І матері любо, що він отак поважно це сказав, як дорослий. Іде за плугом тихою ходою, і мариться їй, що йде біля волів її Остап уже вусатий, уже й жонатий, може. І свої воли веде в плузі, і на свій ланок — на колишню панську землю. А вона, стара, йде за плугом не орати, сам Остап оре, а просто глянути на ниву, і зараз додому вернеться. А дома — достатки, нова хата простора, за хатою яблуні цвітуть білим цвітом, біля призьби, проти сонця, онуки малі. І не треба їй, старій, іти за воли тиждень мазати — свої воли. А от хіба на город вийде з онуками. А в березі за ставом кузня громадська — кує син із сивим батьком. І Орися — дівонька, полотно в потоці білить — кує, як зозуля...

Остап спинив воли й гукнув весело:

— А оце й наша нива!

Нива таки їхня була — знає Остап, бо колись був з матір'ю влітку. І знає, що півдесятини в цьому клапті, а як ногами міряти — сімнадцять пар ступнів торік улітку було. Вона, їхня. Але не звернув чомусь на стерню. Покинув воли на зворотах, а сам увійшов у борозну і глянув уздовж на довгі гони. Потім тихо пішов обніжком, як чорногуз, кумедно широко ступаючи. Мати гукнула від плуга:

— Що ти там, сину, міряєш?

Ні слова, домірив до борозни і, вже як підійшов та взяв за налигача, сказав, на воли гейкнувши:

— Проміряв, чи хто не ворався.

Дома за вечерею хвалилася мати, як їм було в степу, і за межу не змовчала — як Остап проміряв.

— Чи бачили таке!— сказав батько і, помовчавши, додав:— Готовий хлібороб, одним словом.

Потім глянув на Артемка із батьківською ласкою, і знову тихий усміх у вусах:

— А ким же ти будеш у нас?

Артем смачно сьорбнув із ложки, шмаркнув носом і нічого не сказав, тільки всміхнувся до батька сірими очима.

— Нехай іще росте,— мовила мати.

Та це була не її самої думка, це говорив і батько, бувало. Восьмий Артемові пішов,— малий іще, хай росте. А затим і школу закінчить (вже одну зиму проходив), підросте ще трохи, тоді й видно буде: чи в землі копатися, чи в кузні.

Грамота ніде не пошкодить.

Коваль був чоловік розумний. Сам був неписьменний і дуже жалкував з того. Завжди і скрізь неписьменність прикро давалася взнаки. Та й оце тепер однаково. Чи газета попадається, чи книжечка — біда неписьменному. Сам як сліпий, а дати, щоб хтось почитав,— нікому ж. Добре, що хоч Петро Цигуля — товариш, письменний був, та й

учитель — хороша людина. Ото в нього в школі довгими ночами тільки й розвиднялось Юхимові: Макар Іванович і почитає для. гурту, і розжує. То ж він підбив Юхима й хлопця до школи віддати. "Неписьменний — як сліпий,— каже, бувало.— Що хліборобові, що робітникові грамота — як очі". А коваль сидить задуманий, тільки головою похитує: "Правда твоя, Макаре Іваповичу". Та й віддав хлопця. І сам пильно стежив за Артемовою наукою. Бувало,, вечорами, коли хлопець при каганці пріє над складами: "О-сиа-са — оса",— батько аж зведе голову від роботи й гляне гордовито на жінку за гребенем, аж підморгне їй —чула? А до сина тоді: "Молодець, Артеме, учись, старайся, буде й світ тобі — не як нам, темний та тісний, а буде ясний та широкий". Сам і посилав у школу, і дома роботою не завалгював. Краще сам того півмітка змотає, хай за книжку сяде. Щоправда, влітку байдики бити синові не давав: був Артем за підпасича у громадського чабана діда Мокія.

Спершу не з якою охотою пішов був Артем до отари. Але скоро звик і до овець, і до степу, де пасли, і до діда-чабана. Трудно було з досвітку до смерку все на ногах: на вигорілій толоці вівці голодні,— тільки присів, а вони вже й у шкоді.

Трохи легше було після жнив. З толоки тоді згонили отару на стерню й степом ганяли аж до Великого шляху. По шляху ще пастухи хуторянські пасли, більше товариство було. Але й не це йому,— край шляху могили, а одна найвища. Як злізти на неї та глянути навкруги — який же світ широкий! І чотири шляхи в світ отой — на перехресті могила. По одному ген-ген сивіє ліс за Вітровою Балкою (села в балці й не видко); за лісом, чув Артем, широкий Дніпро, за Дніпром — той невідомий берег, і там теж живуть люди, і теж — степ і села. Оглянутися на схід — дорога повилася вниз, у долину; в долині розкидані хутори й далеко-далеко, як у тумані, мріє князівський цукровий завод біля станції і тополями обсаджений маєток поміщика Галагана. А Великий шлях — невідомо: із степової далини виходить із-за обрію, в далині степовій за обрієм і губиться. Широкий світ! І скільки в ньому див! Якби піти й піти... Але тільки зітхне хлопець: не можна піти

— вівці, та й що ж він буде їсти? Є в торбі — стане до вечора, а далі? Ні, хай уже як виросте...

А тим часом задовольнявся хлопець і тим, що само просочувалося з світу того і пропливало перед очима Щодня з ранку до ночі по шляху їдуть та й їдуть люди,— то таки свої селяни, а то й дальші (по одежі знати). їдуть ярмаркові купці, везуть дошки з міста. (Артем уже знав, що є тартаки такі великі в місті, а ліс туди плотами по Дніпру литвини сплавляють) ; проїжджали цигани в своїх халабудах, проходили прочани, старці, заробітчани. І саме близько Чумакового хутора під старими вербами, на шляху біля "казьонного" колодязя, привал, бувало, роблять. Отут уже хлопцям дива на повні очі. Та ще коли це в обід (вівці стирлуються)—підійдуть хлопці до валки, постають та й годинами мовчки простоюють, тільки з ноги на ногу переступаючи, уважно пильнують за кожним рухом, кожне слово ловлять. Іноді не часто, але бувало, що шляхом проносились на баских конях з дзвінком під дишлом чи під дугою пани з начальства в "золотих" ґудзиках, з кокардами. І просто пани — без дзвінків, у блискучих фаетонах, з панями під зонтиками. Ці тут майже ніколи не спинялись,— хоч би коні напоїти. І щоб роздивитись на них, треба було спершу бігти їм навперейми, а вже як рівнялись, щодуху мчати поряд. Цікавий шлях!

Щодня потім було про що Артемові розповідати дома за вечерею та з чим чіплятися до батька з розпитуванням. Коли батько не дуже зморений, не заклопотаний дуже нічим, такі розмови не кінчалися за столиком. Ще й після вечері пересяде батько на призьбу, скрутить цигарку — та й ще гомонять.

А е про що: немало батько прожив, немало й світу бачив. З дитячих літ, залишившись круглим сиротою, уже на свій хліб пішов. Найми — по хуторах за пастуха, потім у коваля підручним, потім — ішли на заробітки люди і він з ними подався в світи... Де тільки не був! Робив у шахті, в порту вантажником, служив по німцях-колоністах, по економіях... Чого-чого тільки не розповідав, бувало, хлопцеві з своїх мандрів по світу. Та

все цікаве таке, аж дух затаїть Артем у батька біля колін, не ворухнеться.

— Що, заснув, сину?

— І не думаю, тату. Та я такий — хоч до півночі!

— О, за це молодець!— похвалить батько.— Отакий і рости, сину, цікавий до всього: життя треба знати. Може, колись і тобі доведеться, як мені замолоду, у світ піти, то щоб ішов не як у темну ніч (отак, як мені довелося, ніким не навченому), а вже з наукою батьковою,— сміливо! Ну, а тепер і годі на сьогодні. Спати треба.

Замовкнуть. Але часто буває, що й потім довго ще не засинає хлопець, думає про розказане батьком. Та й засне — отакі сни бачить: невидані міста, моторошні підземелля шахт, море й пароплави в порту.

А на ранок ізнову те ж саме: отара, степ. Великий шлях, і нові враження, і ще більше хлоп'яча цікавість.

На покрову7 звичайно виходить строк Артемові у чабана. Повісить байбару у повітчині — до тієї весни, по обіді удвох з матір'ю возиком з'їздять до розправи за заробітком, влаштує інші свої справи. І вже вранці другого дня вішав торбинку через плече і йшов до школи.

Трудно спершу доводиться — треба наганяти пропущений цілий місяць. Цілими днями, бувало, просиджує хлопець над книжкою. І за які два-три тижні наздоганяв товаришів. Тепер полегшало. Уже вистачало часу і на уроки, і на гульню з товаришами, і на кузню.

Дня немає, щоб пропустив, не побіг хоч на часину. А інші дні, то просто неначе найнявсь,— тільки пообідає після школи й книжки не виймає з торби, уже подався. Чиста біда матері: зашмарується увесь, не доперешся. А що зробиш! Звик змалку, навчився дечому в батька, а

тепер скажи, а він у відповідь: "А що ж, коли роботи хоч завались. Один на всю школу, що тямлю, та й струмент під руками". Тому ковзана, мовляв, полагодити — тому черенка до ножа, а оце, відколи війна з японцями — на рушнички (що сіркою з сірників стріляти) попит великий. І хіба ж можна одмовити товаришеві? Інші дні й пообідати після школи гаразд ніколи хлопцеві. Мерщій витягне з торби, з-поміж книжок, нову якусь чергову роботу, за шапку та й з хати. І вертається аж увечері разом із батьком.

Бувало, і батькові мати пожаліється:

— Хоч би ти сказав хлопцеві. Бач, сорочку вчора надів, чи видно? Свитину ось чисто біля горна поприсмалював.

Якщо в доброму настрої батько, то на це тільки скаже:

— Що ж ти хотіла? Наука даром не дається!—Інколи й дорікне-таки синові, а то й вилає, а більше нічого. Одного тільки разу...

Було це різдвяних свят. На свят-вечір , як це бувало кожного року, учителів Павлуша — молочний брат Артема, приніс тьоті Катрі кутю. За вечерею розмовляли про те-се, а потім, якось до слова прийшлося, похвалився Павлуша, які ковзани в подарунок прислав йому дядько Сава Петрович з Києва, "снігурки" звуться. Артем зацікавився, що воно за "снігурки".

— Дуже гарні! Залізні всі, і не треба їх до чобіт мотузками прив'язувати. На гвинтах зроблені.

— Як на гвинтах?— у Артема аж очі спалахнули. Але Павлуша не міг до пуття пояснити.

Артем задумався. І весь час уже потім сидів мовчки, видко, ламав собі голову над загадкою — незвичайними ковзанами.

Після вечері став збиратися Павлуша додому. Обдарувала Катря чим було гостя,, обв'язала башличком на мороз. А Артем і собі свитину на плечі. Мати здивовано:

— Куди ти?

— Та... я зараз!

Виявилось потім: ходив з Павлушою аж у школу, ну, певно ж, на ковзани роздивитися. Але як не допитувалися, сам не признався, чого ходив. І взагалі небалакучий був та дуже заклопотаний. Навіть і спати лігши, вкрився рядном з головою і довго крутився, поки заснув.

Другого дня Катря витопила раненько й зібралася до церкви.

— Ви ж тут глядіть мені,— наказувала Артемові та Ори-сі, що самі зоставалися вдома: батько теж кудись уже пішов з дому, а Остап пішов до худоби поратися (цієї зими за строкового служив в економії).— Не гарцюйте!

— Отакої! Що ж це нам, первина?— сказала Орися.

— Ну от і добре,— всміхнулась мати.

Але вернулася з церкви, на поріг та й остовпіла. "Ой матінко!" Увесь припічок, що вчора тільки прибілила, чисто як є залитий борщем. Мокра була й долівка біля припічка.

— Це ще я, мамо, й прибрала. А то було!— похвалилась Орися.

— Хто ж бо це?

Дівчина знизала плечима й несміливо глянула на брата. Мати до нього. Признався Артем. Залізячку треба було розплескати, ну, поклав у жар. А потім кинувся виймати рогачем, а горщик якось і перекинувся. Ну й було йому! Що вже лаяла мати, попало й прута трохи. А то — саме зайшов батько в хату. Мати й пожалілася: ради такого свята ковзани захо дивсь майструвати! "Пообідали борщу з м'ясом!"

Батько хмурий мовчки зняв пасок із себе і вперше відшмагав Артема Ще й потому журив:

— Не малий уже, в школу ходиш, а отаке чиниш. Хай, значить, мати струже та знову маже. Мало ще вона руки на вас натрудила'

Не вдалися святки Артемові. Кілька днів ходив як прибитий — смутний і винувато-тихий. Але ж першого робітного дня після свят, як батько пішов до кузні, Артем і собі за ним слідом. Не знати, як вони вже помирилися там, а тільки три дні зряду хлопець пропадав у кузні: стругав, кував. І таки домігся свого (дещо, правда, і Лаврін, батьків підручний, йому допоміг). І от одного вечора просто з кузні вийшов на ковзанку на став до хлопців з новим ковзаном.

Пізніш увечері, вертаючись додому, Юхим з греблі побачив сина, його пізнати й оддалік не важко: цілий хвіст за ним хлопчаків, а спиниться — обступлять. Помітив і Артем батька на греблі.

— Тату, ось гля!— розігнався й на одній нозі переїхав через увесь став. Під берегом постояв, піджидаючи батька, нехай порівняється га й знову — звів руку і ще переможно вигукнув:

— На гвинта ах!

"От бісова дитина!"— всміхнувся батько тепло. І так уже до самої хати — то сходила усмішка з лиця, то набігала. Потім і в хаті. Помивши

вже руки, сів у кінці столу (Катря поралась біля печі., сутінь у хаті), мовчав-мовчав і знову для себе самого несподівано

— От бісів хлопець!

— А хіба що?— насторожилась Катря.

— Та ні.— І помовчавши трохи:— То я подумав собі, що якби було за що зачепитися, чоловіком би можна Артема зробити. З такою головою та упертістю й до техніка б доскочив. І І,с іменно.

Катря тільки зітхнула. Юхим знову помовчав хвилинку іі погодився з нею.

— Ато>к, думай не думай, а вище себе не плигнеш.

І все ж довго ще й потім не кидав Юхим думки про це. Лж поки сама не випала з голови — не до того було.

Що не день, то все тривожніш ставало на слободі. Недобрі вісті приносили газети з Далекого Сходу, з війни. Тривожні вісті летіли і з міст. Отож іще по різдві9 зразу — про розстріл робітників у Петербурзі перед царським палацом, про забастовки по заводах...

А на масницю10 Федь був приїхав у гості. Навіз газет якихось нових — заборонених, не тут і друкованих, у Росії, а за кордоном, але ж їхні-таки — робітничої партії. Багато розповідав і сам — про війну-таки ж, про оту подію страшну 9 січня11, про робітничі страйки, про заколоти на селах... Три дні, що пробув він у Вітровій Балці, отак і "прогуляли" день у день: щоб на знаки не датися поліції, зберуться в Цигулі чи й у них, ніби на гулянку; дехто з економіческих строкових, з бідноти — Невкипілий, Дудка Панас, сусіди Скоряки Мусій та Євмен, та й почне ото Федь. Розумний чоловік! Про їхнє селянське життя говорили багато. Що от треба і їм з робітниками разом іти — революцію робити. Щоб царя

скинути, за демократичну республіку. Щоб землю собі поміщицьку забрати...

І почалося з того...

А тут і весна саме — парує земля, сіянка підійшла. Тільки й розмов, що про землю. Навіть цього року й заробітчани довго не виряджалися з дому,— все огинався народ. Уже й зелені святки12 минули, це ж у степах косовиця підходить, а не йшли. Все ждали чогось та одно до волості чи в школу до Макара Івановича бігали,— що воно там у газеті. Але в газеті про землю нічого не було. То отак поколотились та й вируши-ли-таки.

Затихло на слободі. Але ненадовго...

IV

Перші од ключів заробітчанських одбилися й вернулись на село Муха Іван та Прокіп Невкипілий. В обох торби за плечима, з косами обидва — заробітчани ж, так їх і до хати не пустили — на греблі біля млинів обступили мужики: та що? та звідки? та чого?

Низенький, сухорлявий Муха Іван аж навшпиньки спинається, витягає маленьку птичачу голову, як перед льотом, розмахує руками, наче крилами, і голос його зривається на високій ноті кигиканням. Невкипілий — цибатий, як чорногуз, мовчазний, на кісся сперся і хмуро дивиться крізь водяне, райдужне од сонця млинове колесо на економію. Мужики й дух притаїли. А з-під ніг з-під греблі рветься, шумить водоспад, і Мушині крики в шумі тому — кигикає чайка. Хмурі й мовчазні стоять у колі мужики, юрба росте, од потоку — білили полотно — поприбігали жінки, привалили од кузні селяни й коваль. А Муха, білогрудий — в розстебненій чорній свиті, усе зривається, а не полетить ніяк, тільки кигикає. Коваль пожадно й нетерпляче затягся цигаркою й

кинув: "А пропустіть!" І розступилися чоловіки дати йому дорогу в коло. Він підійшов з-за спини й поклав Мусі руку на плече:

— Годі, Мухо, дзижчати. На, закури та розповідай усе як є до ладу.

Муха довго крутив тремтячими пальцями цигарку, тим часом хтось викресав вогню, і, закуривши, він став розповідати.

Це вони з міста, з пристані просто. Як наслухались, то вже й пароплава не ждали. Інші, може, й поїхали, але навряд щоб, бо не той тепер час. Про землю чутки такі химерні ходять: либонь, бомага од царя є, щоб трудящий люд землею наділяти. А пани-дідичі та, либонь, затаїли бомагу ту. Але як її затаїти, як по всіх усюдах уже знають про неї. От і на пристані народу ж того — увесь берег захряс голотою-заробітча-нами, з усього Дніпра і з Литви,— всюди чутки отакі. Нібито на осінь нарізка, є щось і про сьогорічний врожай. Ну й які тепер заробітки десь у безвісти! Чи й своя земля тепер не прогодує. Торби на плечі, додому — й край! Еге, якби ж наш мужик не такий розгадько та темнота. А то ж: їхати — не їхати. Та й валяються тижнями на пристані, доки в торбі харчів стане, плутаються, як у сітці, в чутках, блукають по місту — допитуються, дослухаються. А воно й місто зараз — до ума не добереш: завод же стоїть і тютюнові фабрики — бастують робітники. І по інших містах те ж — розповідають. І на шахтах. Зустрів у місті Цигуля Хрінівського Марка. Всилу й упізнати: це ж то років з десять, як пішов парубійком на заробітки. На шахтах на Донеччині працював. А це — худий та чорний увесь — просто з тюрми, і теж за забастовку. Розумний батьків син. Каже: "Оце, що діється, тільки перший грім весняний, а ще й горобина ніч прийде!" На березі таке зборище увечері одкрили. Од пристані сторожу виставили, од жандармів. Ще з ним один був, теж запідозрений, із студентів. Та так ото вдвох навперебій — і про війну, і про чутки оці. Аж сердиться Марко: "Наставляй,— каже,— мужиче,, обидві жмені — дадуть землі. Ні, як своїми ступнями не одміриш, то не добудеш ні опруга!" До самого смерку не розходилось зборище. Порозлягалися побіля вогнищ на землі — голота заробітчанська. Дніпро в ногах шумить, а в місті, в саду, панська музика. Каламутні думки тоді

в мужичій голові, і в горлі душить. От наче справді — летіли ключем журавлі та й спустилися зморені на ніч, а розвидниться — знову збиватися в ключі й куди у безвість летіти? Та чи ж у своєму краї земля не родюча, чи землі не вистачає? Як поділити, по десятині на душу вийде,— студент отой казав. Іще вночі тоді ж надумав він, Муха, вертатись додому. Обіч Прокіп лежав. І чує — не спить, тільки сопе важко. "Що, Прокопе, сопеш?"—"Та думаю: правдиво сказав отой — своїми ступнями як не одміриш..." Отак і порішили — не їхати, а додому. А тут світом і пароплав знизу прийшов. І диво — повен, як є, заробітчан. Побігли на пристань з берега. "Що трапилось, куди це, чи роботи не стає?" Либонь, і робота є, уже трави косять, як де, то, правда, тамошні селяни і не дають, прогонять: на свої, мовляв, землі йдіть. Та проте — степ же, як море, можна роботу знайти. Але ж чутки отакі ходять — про землю, про нарізку. Як ти сидітимеш, на чужині? Ще в кого хтось вдома є, то лишаються, а як одинокий, що сама жінка та діти вдома — на громаду понадійся, то хоч солонців, а хоч піску вріжуть. І поплив пароплав угору Дніпром. А на березі мужики — хто додому, хто вниз-таки: пароплава жде, а більш самі не знають, чи додому повертатися, чи їхати. Отакі й вітробалчани. Оце вони з Прокопом тільки вдвох. Ще Цигуля з Марком у місто пішли — розвідати дещо і, може, сьогодні теж будуть. Та й інші — ну, поваляються на пристані,, доки в торбі харчі є, а тоді теж додому. Бо хіба, ж підеш у безвість, як ось вона, земля, перед очима, як зо дня на день уже — ждати землемірів, власть вишле...

І вже потім, не гукнув, наче грудьми об землю вдарилась, кигикнула чайка:

— Будуть нарізку робити!

І стало тихо-тихо, як у степу перед бурею;

Раптом в тиші хлипнули груди в жіночім гурті. І хоч ні слова більше не сказала, але всі чомусь так і глянули в цей бік. Стояла спереду Катря-ковалиха. Може, то вона? Але зараз стояла мовчазна й нерухома, як з каменя вирізьблена, згорнула натруджені руки, притисла їх, наче в німій

молитві, до грудей, міцно зціплені уста, а очі, широко одкриті, сухо й гарячково дивилися повз верби через мужичі голови у вітряний степ. І враз тую ж мить наче із степу у балку вітер на греблю налетів — то зашуміла громада.

Малого Муху десь зовсім були затерли в гущі, але цибатий Невкипілий, на цілу голову в натовпі вищий за всіх, кумедно, як чорногуз, хитав головою,— і в гущі знайшов і дзьобав крутим басом Муху Івана. Та де ж! Знов бісова Муха за своє: нарізку власть йому зробить! Якраз!— держи в обидві жмені! Треба самовільно брати її, землю. Вийти громадою — коси, ори, наша земля з діда-прадіда. А в борозні — вила, сокира, як що до чого. Отак її — силою брати. А не чухати...— І враз на півслові обірвав Невкипілого шум.

Кричали всі. Хто за Невкипілого, хто проти нього — не второпати. Але, мабуть, проти більше або ж горлатіші, бо за їхніми криками інших голосів і не розчути. Та од них, розумак, і вуха затулити, од лиха. Це ж видко, куди на-верта — на різанину. Не слухати таких! Раз бомага є, щоб землею селянство наділити, то треба й самим по закону чинити. Гмиря рукою розчухрав свою густу руду бороду й стояв поважний, як на криласі в церкві в неділю — староста ж церковний. Потім неголосно іще сказав щось. А тоді Жмудь, що стояв біля нього, гукнув на весь голос:

— Атож! Гайда до управителя зараз, нехай телеграму в Петербург б'є.

І цілим хором за ним загукали:

— Ув економію. Хай б'є телеграму, що громада викликає. Не хоче самоправно, а щоб по закону!

Тут Невкипілий аж шапку з голови зняв:

— Гех, народ! Бодай чорти з вас шкури драли за вашим законом. Та йому й ногою на нашу землю не дати ступити. Кубло димом за вітром пустити! А вони — телеграму! Наро-од!

Шумить громада.

Голоси поволі хрипли. Уже той-той протискувався з натовпу на просторіше, хоч під вітер підставити розпалене лице та грудьми хлебнути. А Дудка Панас, той аж із греблі перехилився — і до води не дістане, то хоч жменею з колеса хапав її й пожадно сьорбав. Невкипілий обіч, хмурий, чіпляв собі за спину торбу. Аж отоді вперше в гомоні почувся ковалів голос. Перших слів дехто й не розчув, бо не кричав коваль, а говорив стиха, але ж зразу зацитькали в натовпі, голоси обривалися, і в тиші вже кожне слово ковалеве долітало до всіх.

— Де Муха?

Під вербою, простоволосий, з торбою та з брилем у руці, на кісся спершися, стояв виснажений Муха Іван, у втомі аж очі заплющив, а як зачув — очима кліпнув.

— От що, братця. Треба^ Цигулі пождати, що той принесе. А тоді вже й видніше буде, що робити. А поки що не треба гарячки пороти й ніяких нікуди телеграм. Бо таки І Іевкипілого правда — самим доведеться землю брати. Але не так це брати, як він собі думає: вила у борозну та й ори, коси. Тяжче доведеться. Однією громадою нічого не вдіємо. Треба навалою, краєм цілим. Аж тоді наша буде.

Говорив коваль розважно й спокійно, а сам, як хмара, похмурий — такий уже є. І, хмурі, мовчазні, уважно слухали його селяни. Аж поки од кузні не погукав ковальчук:

— Дядьку Юхиме, управитель у кузні та нащось кличуть! Коваль доказав, а тоді закурив повагом.

— Да, може, хто в степу буде, а мо, й на станції — прислухайтеся. А поки що тихо. Цигулі треба підождати. Нагорланились уже, давайте тепер і голові роботу — думай, мужиче!

І затим рушив до кузні. А натовп на греблі ще довго шумів — то затихав у думі мужичій, у буйній та пекучій, як вітер-суховій із вихорами в посуху в широкім степу.

V

Того ж дня радісні вісті облетіли все село і за околицю: по обіді пастухи на пашу гнали, то понесли їх на степ та на луки. Знатимуть уже тепер і хуторяни, і Ліщинівка, що ген-ген за луками, під самим лісом, і Зелений Яр — під лісом пасуть зеленоярці. А сама Вітрова Балка од тих чуток аж захмеліла. Од роботи всі враз якось відбилися. Де на городах полільниці,— тільки пройшла котрась з полотном на коромислі по стежці од потоку, гукнула через тин: чи чули отаке? А збіглися — наскрекотала, як сорока, та й далі, а жінки й собі за сапи та додому: старому ж похвалитися. Але якраз сидітиме старий дома, як,, може, клепав косу біля повітки, а повз ворота та юрба гомінка, та, може, гукнув ще хтось: чи чув? От і валяється кісся на споришеві (косу в острішок встромив), а на бабці клепає собі щось замурзане хлоп'я. Мати прибіжить та про батька мерщій, а воно на ворота кивне головою. За ворота виглянути — неначе в свято по всій вулиці широкій там-там біля дворів юрбами стоять мужики: і на вигоні біля крамниці, і біля волості.

Про Мушині новини гомін, про "бомагу царську". Але диво — правда це чи вигадка, про це якось уже не було й мови. Бо в душу мужичу упала ця вістка, як перший дощ на суху порепану землю, і зразу ж утала. І вже од неї то в мужичій душі потайні думки та надії, як зерно-падалиця, враз назублювалися і проростали буйно новими чутками, іще дивнішими та химернішими.

Восени, либонь, нарізка... Ну, звісно, чий пан — на ту громаду й земля буде, на душі ділитимуть. І луки, і ліси. Є й за сьогорічний врожай: навпіл, либонь, але були й інші чутки: нібито все збіжжя відходить селянству, а в економію лише насіння та за обробіток повинні вернути. І з сінокосами теж. Хоча який обробіток з сінокосами? Дощі впали, сонце пригріло. А за що ж панові! Нічого з сінокосів йому не давати. Та й навіщо вони йому, раз земля восени відбирається, худобу збуватиме ж. А мужикові та на землі без худобини не бути, а зимувати ж її? Та ще з такими, як цієї весни, травами!

Ген-ген за городами, внизу, луки зелено-жовті (всю весну немає дощів). А десь зовсім поблизу, в дворі, як стихне гомін, то лунко чути — виклепує косу хтось. І нагло насуплюються брови — на завтра косити загадували в економії. Еге ж... а ти, мужиче, багатій собі думкою. Але чого ж вони баряться з своїм розпорядком, як тепер же кожен день отакий дорогий? Невже ж у власті та щоб без пойняття? Ні, тут щось є!

Пригадували, як учора прибіг урядник бігунцями, видко, з Ліщинівки. З коня так мило шматтям і падає. Заскочив на часинку у волость та й знов на бігунці і щодуху — на станцію, мабуть. Учора ж, бачив дехто, і старшина з волості вийшов неспокійний, а біля крамниці бричкою стояв Пожи-тько Влас із хутора Чумаківки. Щось гомоніли були, а потім до Гмирі у двір завернули. Челядь розповідала на ранок (на греблі гуляли), що вже півні проспівали — їхали По-житько з Чумаком. І до всього ще й чутка пройшла, ніби поштовик десь комусь хвалився, що справді вчора пошта була і на волость пакета сам привозив з печатками й дуже "искринний". Ну, з усього ж уже видко, що прийшла бомага в волость. Але ж каже Муха, що всюди поміщики затаюють її. То, може, і в них оце?

.Гарячий Дудка Панас аж не втерпів — подався у волость: може, в писаря хоч що-небудь вивідає. Але ж через хвилину вийшов невеселий і простоволосий (шапку в руках ніс, надів аж на вулиці). А вслід за ним урядник до бігунців вийшов, та загледів натовп, підійшов до людей і спитався, що це за субраніє таке. Хтось викрикнув з гурту, що чутки отакі ходять — про землю. Урядник враз нахмурився і бровами, і

великими фельдфебельськими усами, ще ступив крок і говорив похмуро до селян:

— От темнота! Та про це й думати — злочин, не те що балакати. Це тільки внутрішні вороги — жиди та студенти — сіють крамолу отаку: розпускають чутки, афішки розкидають. Ось як і вчора в Лідіинівці було, на цукроварні теж. А мужик неграмотний — думає, од власті афішки ті. Власть сама бореться. Є розпорядження всіх бунтарів отаких виловлювати і просто надсилати в город.

Селяни похмуро й мовчки слухали мову. А він потім звелів "розойтитьця й не субиратьця" більш, сів у бігунці й закурів пилом по вулиці.

Люди стали розходитись од волості, та не по домівках, а розсипались по вулицях, на вигоні — по юрбах; переходили од одної до другої, як бджоли з квітки на квітку, й опиляли їх новими чутками.

Аж гуде од гомону вулиця широка й вигін. Але вже не кричали, як ранкові півні, мужики. Уже частіш замовкали, і тоді в напруженій тиші кожен у душі своїй — дарма що це в юрбі — стояв самотній, тужний і простоволосий, в мужичій думі на обніжку своєї осьмини. Перед очима панський лиман розлогий з старими ожередами і ген-ген на обрії могили. А навкруги весь степ як у тумані од юги. А так же було це недавно — вранці сьогодні під Мушині крики — уже брів по груди в буйному хлібові на своєму наділі. Ге-ех, брів та й вибрів! Чи мо' у сні привиділось? І загородить п'ятірнею в бороду, загребе повну жменю, стоїть і мовчить. А хтось не вимовчить: "Н-да, що ти хотів...— затягнеться цигаркою востаннє, потім наплює на долоню, тушить цигарку й додасть:— Як воно ж і власть хіба не панська". Тоді хтось враз не втамує болю в собі, зірве шапку: "Братці, та що ж бо це робиться? Та кому його вірити? Чи, може, не прийшла ще у волость бомага? Адже й заводи бастують, і заробітчани повертаються. Неспроста ж це!"

— Де Муха?

Але Муха як крізь землю провалився, мабуть, на тім краї слободи (живе аж під князевим парком).

— Де хоч той Прокіп?

Та з Невкипілого багато не добудеш. Цибатий, як чорногуз, дибає він од гурту до гурту, і все одно в нього:

— Ге, кому вірите! Мусі! Адже наобіцяв уже й казенних землемірів. Наро-од! Та самоправно треба землю забирати. З кіллям, з вилами.

— Ач, меле бісова личина!— аж хмуриться дехто.

Та Невкипілий уже подибав до іншого гурту. А за ним уже й жаль. Бо в кого ж іншого, як не в нього та Мухи, допитатися: тільки ж вони удвох з міста недавно — чули, бачили. А може, хоч і чули, та не второпали? Бо чого ж це, справді, за цілий день ось із степу з дороги ні душі заробітчан. Наче вузлом шлях зашморгнуло.

Посилали вже й дітвору аж за греблю на горб виглянути в степ. І прибігла дітвора захекана — аж за ожереди бігали, не видко нікого. По всьому шляху аж до могил — ні цяточки.

До самого вечора народ не розходився, все неначе чогось ждали. А надвечір, уже сонце сідало, вдруге посилали дітвору в степ, і на цей раз швидше вернулись вони і, як бігли, куряву більшу зняли по вулиці і з криками. Хвалилися — на горб вибігли та й назад мерщій: ідуть, уже біля ожередів.

Захвилювалась вулиця. А з степу мовчазного і справді невдовзі тихо, спершу ледве вловити вухом, як зітхання, зачулася пісня дівоцька й поволі голоснішала. І раптом на горб виткнулась ціла юрба дівчат, і

пісня вже на всі груди полилась, як водоспад у яр, попливла, залунала в яру поміж вербами.

Дивно було — тільки учора вдосвіта пішли були на буряки з села, а це вже й вернулися. Знати — не найнялись. А веселі. Наче кожна несла в закрутці не один карбованець заробітку. Ні копійки ж ні в одної. Та дарма — несла зате кожна у серці батькові-матері вісті, дорожчі за гроші.

Перестрівали, обступали їх, розпитували. Але за гелготом їх гаразд і не второпати.

За землю-таки, ті ж вісті, що й Муха: нарізка, а коли — невідомо. Та, мабуть, незабаром, бо не витерпить довго народ. Князівці — ті вже й зараз не таяться: хай тільки хліба вистигають, а вийде чи не вийде до жнив закон, однаково самі все пожнуть. Минулося з снопа восьмого чи десятого, попили нашого поту — годі! І на буряки оце не схотіли по заводській ціні. Як не тридцять копійок та щоб харчі кращі — і не стають. Та й чужих не пускають. Ходять по степу мужики, як сторожа, з кіллям і проганяють. Учора-таки аж бійка знялася. Об'їждчика з коня стягли — сміху було! Урядник виїздив — двох, кажуть, забрали. Проте до роботи не стали, але й не розходились. І вони оце, вітробалчани, переспали в казармі, думали, що вгамується все до другого дня. Аж і сьогодні однаково: ті ціни не набавляють, а ті по степу чатують, прогонять усіх. Забастовка це, кажуть.

Весело дівчатам.

— Чудні такі: бородані, а, мов діти, граються — по межах, по зворотах в степу так і ходять сторожею, і в кожного кілок, як голобля, їй-бо! Ідіть, ідіть, кажуть, та прислухайтеся, як гукнемо, щоб ураз, як мурашня, так і вкрити плантації, не дати ж пропадати добру людському.

Сміються дівчата, розповідаючи це, і мужики — ні-ні, та й усміхнеться котрийсь.

,— Та перекажіть своїм батькам — сидять, як бабаки, в своїй балці,— нехай хоч жнив не просплять, щоб князь часом не обморочив їх, щоб з хлібом були ж. Отоді заживемо: наш цукор, а ваша щоб паляниця. Кумедія! Повеселішали й мужики.

— Ге-ге! От бісові діти — ти ба!

— Ні, ти скажи, час настав: захотів мужик чаю, та ще її унакладку, та ще й з паляницею!

Сміх,

— І таки ж одчаяки: забастовку видумали, та ще й з кіллям. Це іменно, як Невкипілий каже.

— Де Прокіп? От би йому...

Але Прокіп — де не посіють, там і вродиться. І теж повеселілий. Через голови мужиків своїм крутим басом:

— А що, не я казав? Так ви ж і вуха позатикали. А бачите в людей. О, ці не дадуть собі в кашу наплювати, не те, що ми, справді, як бабаки.

Гуде од гомону вулиця, як улик. А тут іще й дід з отарою. Замекали вівці, заляскали байбарами підпасичі, розлучаючи по дворах. Народ підступав до тинів. Потім і отара вже пройшла, спав пил на вулиці, а селяни все попід тинами, побіля воріт купами стояли, і гомін довго не затихав. Сказати — святий вечір, але то б же на греблі гармошка та бубон і не вгавали б, і по' всім селі піснями мов перекликалася б молодь з усіх кутків. А це ж — тільки гомін. Тільки гомін. І од цього всі вулиці наче налиті тривогою. От ніби на сполох повибігали оце з хат уночі, а

воно десь далеко пожежа,— тільки заграва палахкотить на крайнебі, далеко бігти, але й по хатах не розходяться. І стоять ото юрбами, дивляться, як тухне чи розгоряється заграва. А воно й справді: за лісом, за Дніпром спалахували наче зірниці. Так і вгадували. Та поволі далеко й глухо стало чувати неначе стогін глухий. Ні, не зірниці,— надходила гроза.

Уранці в село прибрьохали по грязюці обмоклі, з попідкачуваними холошами ще заробітчани. Малося ще вночі, та в степу захопила гроза, то й мусили в копицях ночувати. Ци-гулі не було з ними. Свіжих новин ніяких не принесли: те, що й Муха,— гомонять, базікають всячину, хто їде, хто повертається, але що воно буде, що діється — до ума не добрати.

Мужики не вдовольнилися. Чули вже про це. А якби таки менш гав ловили та більше між людьми терлися, щось би таки добрали до ума. Стали Цигулі ще виглядати. Але увесь день Цигулі не було.

Уже пізно ввечері вернувся-таки й він — мало хто бачив, тільки ті, що мололи в млині. Удвох ішов з кимсь. На греблі той другий постояв, а Цигуля в кузню забіг. Недовго щось і був там, зразу й вернувся, і коваль аж до греблі провів його. Ще постояли у вербах. Потім пішов коваль у кузню собі, а Цигуля з отим другим пройшли греблю і понад яром — не пішли по вулиці, хоч додому Цигулі зразу од церкви у вуличку, а чомусь понад яром та городами.

VI

Тієї ж ночі у коваля в хаті зібрались. Повна хата людей, накурено дуже, як у тумані, виступали постаті мужичі на лавах попід стінами, і біля припічка, і біля порога, уважно прислухаючись до голосу од столу. Біля скрині на лаві сидів Юхим. На ослоні з людьми — Цигуля, не старий іще, лагідний і сумний на вигляд чоловік. Кінець столу сидів Марко Хрін,

і правду казав Муха — сухий та чорний увесь. Оце говорить, то лише очі та зуби блищать.

Катря сиділа на полу в дітей на постелі, дивилася на Марка і в який уже раз подумала: "То оце такі шахти". І згадувалось мимоволі, як не раз Юхим, бувало, при ній про Артема каже весело: "Аж оце мій син коваль буде. А такому — чи й на заробітки піде, легше на завод чи на шахту попасти". І вона ж разом із батьком раділа за сина. Чи ж вона тоді знала!.. "Нема, немає для вас долі, діти мої, та ніде в світі!" І поникла головою мати, рукою під щоку взялась, а другу впустила, на сина рука впала, на Артемка. І раптом аж кинулась мати. Прихилилась обличчям низько над його головою.

Вії Артемові тіпнулись, але не одкрив їх. Мати довго дивилась мовчки на дитяче лице, немов надивлялася. Вкрила ряденцем і погладила рукою, а врешті не втерпіла-таки:

— Артемку, ти спиш?— спитала пошепки, хоч знала, що не спить він, а позвала це, щоб глянув, щоб хоч тепер надивитися. Хлопець кліпнув очима:

— Ні, не сплю. Я слухаю.

Тоді мати аж навіть з тривогою:

— Спи, спи, сину. Це ще не для тебе! Спи!

Та Артем пильно дивився, не зводячи очей з материного обличчя. Щось неначе побачив на ньому вперше і щось наче хотів сказати — й не вимовив. Мовчки прихилив голову до плеча собі, до материної руки щокою і заплющив очі. Мати одхилилась, але руки від сина не прийняла. Так і сиділа, низько голову схиливши. Чула голос Марків од столу% але не розчувала слів за німим своїм стогоном в серці: то в серці ріс-виростав син менший в нестерпній муці...

Підвела голову Катря. В хаті, як і раніш, мовчки сиділи мужики і слухали. Кінець столу — Марко, і все говорив. Тепер голос його чула Катря виразніш. Розповідав про життя на шахтах, про забастовку. І було Катрі — в оцю піч уперш під Маркові слова розгорнувся степ широкий в уяві,— не дике поле, а заводська, шахтарська Донеччина — такий світ новий і не бачений звіку. Як укопана, стоїть жінка на обніжку поля, не рушить уперед здивована й розгублена. А врешті ступила крок, ще зупинилась, потім тихо й бережно пішла, розглядаючись,— новим і ніколи не баченим краєм.

...Шахти, заводи... По рейках в усі боки снують поїзди, вантажені вугіллям, рудою, і куди оком не кинь — шахти, заводи. Ген і на обрії в небо димлять заводські комини, і далі — лиш, як туман, дим. А на шахтах, на заводах — як мурашня, люди. Зашмаровані, тільки зуби та очі й блищать, змучені в надлюдській праці по цехах, у надрах під землею. По гудках, як з пекла, посунуть з-за брам до селища, виснажені, слоняючись від утоми,— вгамувати голод будь-чим, впасти на нари і — до гудків.

— Оце таке життя робітниче. Та невже ж так і довіку вже жити?— голос Марків зазвучав скаргою і обірвавсь. І мовчали в хаті мужики. А Катря тільки прихилилася знову до Артемка: розкрилось хлоп'я, то вкрила ряденцем ізнов і долонею шорсткою ніжно погладила по голові. Марко заговорив далі, а Катря, не одхиляючись од сина, заслухалась і бачила знов.

...Той же край шахтарський, але — не впізнати краю. Стоять заводи та шахти німі (бунтує робітництво). По селищах, як мурашник розритий, стривожені, в чеканні. Тижні, місяці, може. А з блискучих міст, з палаців хазяйських все одні вісті: "Хай пухнуть з голоду". Тижні, місяці, може, стоять заводи. Завмер край. Тільки селища — як розритий мурашник. А одної ночі загули гудки тривожно та грізно. На обрії палахкотіла заграва на якійсь копальні...

— Революція!— і Марко змовк.

У хаті якийсь час було тихо, як в усі. Перший од порога Невкипілий крекнув, потім блиснув цигаркою в вусах, виплював її й сказав важно та глухо в тиші:

— Попалити їх, города всі! Щоб зосталися самі села трудові та заводи.

Заворушилися мужики в тютюновому диму. Невкипілий перший і звівся на ноги, переступив хату, перед Марком біля столу зупинивсь і вивернув свої широкі чорні долоні.

— На, дивись, Марку!

Тоді ж у хаті, мов греблю прорвало,— зашуміли селяни. Невкипілий нерухомо стояв з вивернутими долонями проти Марка й хмуро дивився йому в вічі, а той на нього. Потім простяг руку Марко, і стиснув дуже долоню Невкипілого, й сказав:

— Бачу, бачу, Прокопе. Та чи мені й показувати треба. Сам був селюком, знаю і злидні тяжкі селянські, і лихо мужиче. На полі й перші мозолі натер, а з ними то вже й у забій спустився.

— Отож, брате!— знову Невкипілий.— І знай іще те: горить душа мужича. Та тільки б свиснув хто — з косами, з штилями підемо на панство, до ноги виріжемо — і на насіння не покинемо, яконмії попалимо, і місце те, де стояли, в коліно зоремо. Щоб не зосталося й пам'яті... Але ж бо чого ви не починаєте?

Марко усміхнувся:

— Свиснути, дядьку Прокопе, не штука. А повалити лад оцей, що віками складався, штука тяжча.

І Марко заговорив ізнов палко та натхненно про майбутню революцію. Що не в одну це ніч — повстання, а на ранок уже й нове вільне життя. Що буде боротьба запекла та кривава — справжня війна, з гарматами. Доведеться кожен ступінь, кожне місто з боєм брати, аж поки увесь край...

Катря сиділа в дітей на постелі задумана-заговорена. А діти: Артемко аж на лікоть звівся й уважно слухав, гаряче прикипівши дитячими очима до чужого чорного дяді. Остап сидів під комином, низькобровий і хмурий.

Розходитись стали мужики уже перед світом — проспівали другі півні. І не всі одразу, щоб не так помітно було.

VII

Після грози в оту ніч випали ще дощі тихі, з сонцем. Спалені трави одволожило, в степу хліба пішли в ріст — наливатися стали, і на городах зілля зазеленіло, як рута.

Поволі стали до роботи братися: жінки — до полоття, мужики — до косовиці. Спершу повикошували свої трави (в кого було що), з економіческими косовицями повагалися трохи — думалось-таки набити ціну, але зірвали ліщинівці. Одного ранку глянули — аж луки з того краю до Ліщинівки всі як є вкриті валками косарів. Немає що робити — вийшли й вітробалчани. А потім як угамувалися та розбалакалися — далебі, непогано й ліщинівці зміркували: "Не набавляє ж, а нам що заробити, то заробити,— казали вони.— А як вийде право, то не де й стоги дінуться, тоді й пощита-ємось". І з усього видко було: з важких рухів, з похмурих поглядів спідлоба, з крутої лайки, що не пусте на думці в ліщинівців. "А то вже так, туди-перетуди, тоді вже за все одразу поквитаємось!"— улад їм загинали й вітробалчани. І були так само важкі в рухах і круті в лайці. Потім погомоніли ще, закурили на мирову та й розійшлися. Почали її вітробалчани косити.

Стихло на селі — настали будні. Але й тепер вечорами, як верталися з поля, то, повечерявши,— дарма що й завтра як пит іти на поле,— не лягали спати, а виходили за ворота й допізна сиділи на колодках, на споришеві попідтинню і гомоніли жваво.

Було про що. З тої ночі, як із Цигулею разом прибув на слободу Марксі, тяжче задумались селяни.

Два дні тільки й пробув Марко у Вітровій Балці. А на третю ніч урядник із соцькими робив трус у Цигулиній оселі, та саме тієї ночі у коваля ночував Марко.' Цигуля прибіг потім городами до коваля в клуню занепокоєний, побудив їх, і вже цілу ніч не спали — були насторожі. А на світанні виряджали Марка. Провели аж за слободу. "Куди ж тепер, Марку?— спитав коваль.— Не дали, падлюки, й трохи пожити в рідному селі". Та в Марка у Вітровій Балці з рідних нікого не було: стара мати давно померла. Відповів Марко: "А нашому братові таке — де є заробити, звідки не женуть нас, ото й наша батьківщина". У місто піде зараз. Обіцяв іще навідатися хоч потайки, розказав, де в місті його шукати: у Федя Бондаренка поживе трохи. І за ожередами попрощався. "Да, Марку,— тиснучи руку, мовив Цигуля задумано,— задав ти задачу мужикові".—"Яку задачу?"— "Та от... про революцію".

І правду казав отоді Цигуля: чи на роботі, чи в гурті на вулиці — були селяни заклопотані та задумані неначе й справді весь час у голові Маркову "рішали задачу".

Не віддасть панство само землі селянству. Про це вже нема що й думати. Силою самим треба забрати. Але ж бо де та сила? Як за панів і власть із поліцією та з військом. Це хіба — коли б усі села, уся країна повстала і щоб військо збунтувалося. Але з таким народом... Он в одній громаді та згоди нема, як ото раків з мішка висипати — в усі боки рачкують. То де вже в цілій країні згоди дійти! А поодинці отак — селами, такої.землі дадуть, що чи й довіку видихаєш! Ні, мабуть, мужиче, тягни своє ярмо та сопи мовчки, як отой віл сірий! Але в тім-бо

то й річ, що худобі сірій можна сопти та мовчати: хоч і робить важко, та хоч нагодована ж завжди. А мужик злидар...

Змовкнуть і думають важко мужики. І завжди буває — знов вирине у думці Марко. Пригадують його оповідання про життя на шахтах, про забастовки. Хтось і не втерпить:

— Отак би й ми, селяни... Мовчать мужики.

— ...Жнива ось підійдуть, а всім селом — як не отакий сніп, не вийдемо жати! І нічого не зробить. Сам же князь не виїде з Петербурга у білих рукавичках з синами та з дочками на жнива. Бреше, віддасть!

Мовчать мужики. Потім хтось мовить похмуро:

— Не з нашим це народом робити. Ми не схочемо, так інші схотять. Уже були спробували з сінокосами,— обпеклися.

Гарячаться "забастовщики".

— З жнивами не буде вже так! Наш пан — наші й жнива! Самі й сніп об'явимо. А хай хто поткнеться з чужих — кіллям із степу гнатимемо, як ото князівці зараз.

Та з громади мало хто приставав на це. Здавалося, що й погасла вже, але ж насправді ще жевріла, як жарина в попелі, надія мужича, що, може ж, таки... І сам Муха не наважувався тепер про це говорити вголос, але в думці було це не в одного: може ж, таки якось гаразд обійдеться, невже-таки та щоб чутки усі оті — брехня? І увечері хто вертався з поля, на свою ниву тільки гляне з обніжка — вирве пасмо колосся, а повз панський лан як проходив, аж убродив у хліб, та й не в одному місці, думав собі: "Де ж то наділ припаде? Уже б оце тепер знати — стигне хліб". Потім виривав у кожному місці по пасмові колосся додому на показ. Але на вулиці, в гурті, про це, немов ізмовились, ніхто

вже й словом, а як мова заходила за землю, за жнива,— що самим треба якось — вагалися і все на народ звертали: не з нашим, мовляв, народом.

— А князівці он?

Князівці справді надавали чимало думок і вітробалчанам.

Ось уже другий тиждень не стають на роботу на буряки й інших не пускають. Щодня або хто на станції буває — бачить, та й із шляху од могил видко ж плантації ген-ген удалині, бачать щодня — не полють.

І у Вітрову Балку щовечора-таки приїздять загадувати на буряки. На майдані біля церкви з усіх кутків тоді збирається челядь — аж гуде майдан од гелготу дівочого... І з мужиків дехто подається туди, цікаво, як воно сьогодні буде. Та й ті, що лишаються в гурті на колодках, аж затихнуть і, зацікавлені, прислухаються до голосу біля церкви. І щовечора, бувало, однаково недовго й шумить майдан, поволі затихає. Потім раптом і близька, а глухо (зайшла, видко, за церкву юрба новоселівців) заводить пісні голосиста, а за нею хором. І на Белебень — чути, пішли з піснею. І по широкій вулиці сюди йдуть над'ярці — гуртом посеред улиці тихою ходою, щоб не схлюпнути: несе кожна груди, як келихи повні, примружені очі замріяно, і тіло молоде у лад пісні хоровій свою німу пісню співає.

Повз юрбу чбловіків як проходять, гукне хтось до них, але за піснею й не розчули. Хіба котрась скраю та вже побачить, що гукають, підбіжить і хапливо відповість:

— Ні, не домовились! Не набавляють ціни, а князівці не стають, ну і ми теж. Хіба нам найбільш треба? Хай самі полють!

Засміється, весела, і гайне дівчат доганяти.

Ніч така зоряна, голуба і прозора. По всій слободі там-там співає молодь. Під тинами гомонять чоловіки. Наче це і не будень, а напередодні якогось весняного свята.

Щовечора й Катря допізна, бувало, сидить на призьбі. Замариться Катря, і зацвітають їй білим цвітом яблуні за хатою, де гей скільки років самий сушняк рудів. Хата нова, простора. Ще он тоді явори Юхим попиляв, лежали-лежали, шашіль точити вже став, а таки долежали. А в новій просторій хаті й життя нове — у достатках. От якби ще до цього та щоб діти всі були вкупі, а то ж Артем на заводі. Коли-не-коли провідає матір. А проте — спершу таки була пожурилася мати та й утішилася: живе непогано, і матір таки не забуває — хоч зрідка, а приїздить у гості. Та таки й не сама ж, є кому й до смерті догодувати: Остап — хлібороб справжній. Як увечері вертається з поля та в'їде у ворота волами у плузі, матері така радість: з самого дитинства про це тільки й марила. Поважний і хмурий Остап, але хмурий — це в нього така вдача. Зате Орися цілий день як та ластівка. Та й на гулі увечері піде, по сміхові на вулиці мати вгадає і в пісні — по голосу...

Тихо та ясно у материній душі. І така тиха, зоряна й ясна ніч. А в ній у голубім сяйві юрбою бродять дівчата молоді з піснями лункими. Аж заслухається Катря і сидить, як заворожена, а в душі бродять юрбами — отак, як дівчата з піснями, радісні та співливі материні думи.

Але іноді буває (щовечора буває так), як розвіється в уяві марево — підведе жінка голову, а просто перед очима червоно сходить місяць з-за економії, як і з давніх-давен сходив, за двором гомонять мужики і Юхимів голос чути, а на греблі пісня затужить (і нащо-бо вони щовечора співають оцієї),— заниє тоскно серце у Катрі.

Сидить, нерухома, як статуя, на призьбі, затихла, і слухає, і чує:

Запрягайте коні в шори, коні воронії, Та й поїдем здоганяти літа молодії...—13

тужать хором на греблі голоси. А в Катриній душі, як луна в яру, од пісні тієї: "Та й поїду доганяти літа молодії". Вона згортає на грудях руки і ще сидить нерухома, а потім тихо одхиляється головою до стіни і в муці склеплює очі.

І тоді в думах у неї нікого, крім неї самої, а в серці лише скарга та жаль великий, невідомо на кого, за себе, за своє минуле безрадісне життя, та туга за молодими літами (у злиднях, у тяжкій праці незчулася, як і пролетіли. А тепер уже, хоч і заходить нове життя,— чи ж їх повернути?).

Аж тисне руки до грудей жінка. А з греблі, де вся її молодість розвіяна, де й дівоцький вінок зняла з голови та пустила на воду —

Не вернемось, не вернемось — немає до кого! Не вміла нас шанувати, як здоров'я свого...

Катря тоді одхиляється від стіни, одкриває очі, кладе руки чорні, натруджені собі на коліна, як докір невідомо кому. І довго сама дивиться на них, німа та сувора. Потім тихо зведеться з призьби.

У хату не йде. Іноді буває, що й на поріг уже ступить, але за завертку не береться. Високо місяць стоїть у небі. На греблі вже не пісня, а грає гармошка, бубонить бубон. Катрі здригнуться коліна (танцюристка була замолоду), у грудях стає тісно: мов брунька, набубнявіє серце, розпукнутися б йому вигуком. Але жінка стоїть з зацілпленими устами, і від того все тіло тремтить, як у пропасниці.

Незчується вже, як і подвір'я перейде, і стане на воротях. На вулиці під тином блискають цигарки й чути гомін. Стоїть Катря, слухає й не чує нічого. Тільки й чує, як бринить усе тіло з ніг до голови. І раптом невладна вже над собою:

— Юхиме!

З юрби голос Юхимів:

— Га?— і ще хтось із мужиків сказав щось, не розчула. І засміявся дехто. Катрі кров заллє лице: знає мужиків і сміх їхній. Але їй не образливо, а тільки соромно і так якось радісно, аж усміх розціпить уста. Крізь усміх і гукне на їхній сміх:

— Ти ба, розпарубкувалися як! Юхимів голос:

— Ось зараз, Катре!— І Катрі любо, що сказав він "Катре", а не "стара", як завжди. Вона ще стоїть і жде на воротях, щаслива і наче помолоділа. Потім одходить од воріт і, тихо й обережно ступаючи, як сліпа, через подвір'я проходить на город і в клуню. В оту ніч буря розкрила покрівлю — в дірки місяць ллє голубе сяйво, і од того в клуні видко, і все в голубому. Під стіною лежать складені бруси на нові лутки, обіч — старий віз, іще. батьківський, а на ньому на солому кинутий сіряк — постіль Юхимова.

Катря залазить на віз, розстеляє сіряк і сідає на ньому. Місяць їй просто в лице,— схиляє голову жінка: соромно їй і радісно. Неначе сидить оце на постелі першої ночі, жде чоловіка, а з голови ще й вінка весільного не зняла. Це так, аж доки зачує кроки Юхимові до клуні Тоді кинеться враз, лице їй заливає кров — аж пашить лице Вона затуляє його долонями та так і лягає лицем у долонях, схвильована, але заціплена, на постелі ниць.

VIII

З дня у день розгортались жнива на всі степові гони. Але цього літа й жнива не як колись, не по-заведеному. То ж раніш селяни — своя нива стоїть, перестигає, а вони мерщій хапаються в економію чи за сніп у багатирів. Тепер ні. Кожен до своєї ниви взявся, і там-там по широкому степу на чвертках, на осьминах шаркали коси, диркали серпи. А через шлях — князівський лан розлився широким лиманом, парує в сйеці, а

ніде й не схлюпнеться: дружно вітробалчани не приставали на економіческу ціну (минулась дурниця!). З усіх усюд неслися чутки, що й скрізь отак — не жнуть панського хліба, домагаються більшої ціни. І це бадьорило. А забастовка кня-зівців на плантаціях — спогад про неї навіть найбільшим невірам в'язав язики. То й легко вже було "забастовщикам" усе село на свою руч підбити. Постановили на сході: як не отак — косареві карбованець, в'язальниці полтиник, а з снопа— п'ятий сніп,— як не отак, то й не ьиходити жати, хоч нехай йому хліб і на корні згниє! Послали в двір обраних, але управитель не схотів про таку ціну й слухати. День, другий... Міркували селяни собі: мабуть, телеграму дав у Петербург до князя та жде розпорядку. Аж ось чутка вийшла з двору, що прибирають у палаці наспіх, ніби князь уже в головній своїй економії у містечку Князівці та й сюди на якийсь час буде. От і стала Вітрова Балка виглядати з цікавістю князя.

Це була неабияка подія — князь у Вітрову Балку. Відколи пригадують найсивіші діди, ні один з отаких наїздів князівських селянам не обходився без сліз. Не часто й бувало це: коли-не-коли восени, бувало, наїде з гістьми цілою навалою на полювання. Але що вже творилось тоді! Давніш, за кріпацтва, оці наїзди були наче справжні ворожі набіги. Вітробалчани їх інакше й не мали, як за "кару божу", і багато про них збереглося в народі кривавих легенд. Пізніш полегшало трохи. Але й до останнього часу Вітрова Балка ждала завжди князя й терпіла його з гістьми, як справжнє своє нещастя. Ні в степу робити тоді через них, дітей на пашу з худобою вирядити страшно — або кіньми стопчуть (бувало ж таке), а худобину чи сп'яна підстрелять, чи на розвагу собі хортами зацькують-(бувало ж, що й розривали). І нема на них суду. А вже що жінкам — ні в ліс, ні в степ і виткнутись не можна: по степу серед білого дня кіньми так і ганяються. І отак тиждень-дру-гий побенкетують, нажируються вволю та й як вітром здмухне їх. Але востаннє приїхав князь, як і батько та діди наїздили, і бешкетував не менше за них, а виїхати вже йому звідсіль, як тим, і не довелося: повезли в труні. Хто зна, як воно було. На полюванні одбився од гурту, та й приволік увечері кінь до двору його з проваленою головою (як упав, та ногою й зачепився в стремені). Було Вітровій Балці халепи потім на

кілька літ: чимало селян у в'язниці попосиділо, а винуватого не знайшли. І звідтоді ото як виїхала княгиня-вдова у столицю, та й по цю пору. Інколи чували, що й сама навідувалась в інші економії, але сюди — мов зашморгнуло шлях. Вже літ, мо, якихось п'ятнадцять. І оце нагло знов — молодий князь у Вітрову Балку.

Учора чутка пройшла, а сьогодні були селяни на полі та й бачили — по дорозі, куряву здіймаючи, проїхав цілий поїзд фаетонів. Догадалися — ніхто ж, як князь.

Цього вечора, вернувшись із поля, вітробалчани не пізнали палацу: завжди німий, з темними вікнами, він сьогодні увесь горів у вогнях. І по всьому парку горіли ліхтарі; і з берега над ставом — смолоскипи, а на самім ставу виноградом оповита альтанка-поплавець горіла, як заквітчане панікадило. Саме заводили у ній бенкет.

Не наважились селяни цього вечора йти до князя. Але й спати не спало цілу ніч усе село, хіба вже на світанку.

Усю ніч у маєтку огні й гриміла музика, по ставу тихо плавали човни, як білі лебеді. А по цей бік ставу на призьбах, під стріхами, й за воротьми попід тинами зморені працею сиділи селяни. Навіть діди сиві позлазили з печі,'діти малі. З глухих кутків аж на вигін повиходили. І на землі сидячи юрбами, очима на палац, гомонять без угаву.

Сиві діди мали себе сьогодні мов на весіллі на покуті. Поважно й урочисто розповідали про давнє минуле, що самі застали або чули від таких же сивих дідів. Про гніт споконвічний, про наругу, про нелюдське знущання. Скільки дійсних випадків, і казок, і кривавих легенд було розказано тієї ночі попід тинами. Скільки дум важких передумано мовчки. Мужики хмуро кусали вуса, жінки божкали й хитали головами, а дівчата, задумані, смутні, сполохано горнулись одна до одної, і молодики — не один цієї ночі уперше зціпив до болю в яснах щелепи, а очима гарячими уперше з кривавим гнівом глянув на князівський палац.

На ранок таки зібрались вітробалчани до князя. Пішли — коваль, Цигуля, Невкипілий і ще душ кілька. Але князь і на очі до себе не пустив. Переказав через управителя, що з бунтарями в нього не може бути мови. Потім од себе вже управитель, з власної, мовляв, приязні до селян, порадив, щоб кинули оцю свою вигадку, бо нічого з цього не вийде. Якось і сама економія впрвиться: завтра пускають всі свої жатки, а ще чотири на станції вивантажують. З тим і повернулись посланці.

Похнюпились селяни. Знову загалдикали легкодухі.

Як клином, ця звістка роздвоїла страйкарів. Одні хоч і зараз ладні були ставати до роботи. Але друга частина цупко трималась, свого: почали, мовляв, так кінчаймо, доводьмо до ладу, а не — курям на сміх!

— Боягузи бісової віри!— гарячився Невкипілий.— Жаток полякалися! Жатка — що! Вона і нашим, і вашим: скаже пан жни — жатиме, мужик тпрукне, теж послухає — стане!

Гармаш розважав:

— Правильно Прокіп каже. Машина сама жати не буде, людей до неї треба. А людей ми не дамо. Треба буде, то й строкових познімаємо.

Але з строковими того дня не вдалось збалакатися. І на ранок, як казав управитель, так і було: виїхали на степ всіма жатками. Селяни, як побачили це, навіть косити кинули. З крайніх нив на дорогу посходились косарі, стояли юрбами й дивились похмуро в отой бік. В однім гурті старий Легейда сердито розмахував руками й насідав на Цигулю. Саме підійшов Невкипілий. Він і на цього тоді.

— О, ще ось розумака! Правильно, Прокопе,— і перекривив Невкипілого:—"Жатка — що? Скаже пан жни — жатиме!.." Правильно, Прокопе, жатиме! Ану ж бо ти своє тпру скажи. Розумака!

Невкипілий, суворий, мовчки зняв косу з плеча, мовчки сперся на кісся і, не виймаючи цигарки з рота, кинув похмуро:

— Підожди, старий! Дай ось цигарку докурю, губи не гу лящі.

Дід Легейда аж не стямиться.

— Іч, падло! Ще йому смішки!

Забриніла перша жатка, а за нею й усі. Понад шляхом плазують одна по одній в буйній пшениці. І от на перших же гонах (ще, мабуть, Невкипілий і цигарки не докурив),передня жатка — тиць, і стала. Під'їхала друга і теж стала, і так усі. Зійшлися робітники до передньої, щось довго біля коси возилися, як підвелися, хтось із селян гукнув через шлях: "Що там таке?" Один із наймитів підняв руки з клаптем коси в кожній і вигукнув:

— Пакіл!

До снідання отак об паколи порвали всі коси як є. (Хтось, видко, не поспав ніч). Позносили до кузні, але коваль зварювати не схотів. Так просто управителеві й сказав: "Не буду, та й квит". Залив горно, знявся й пішов додому. І цей учинок ковалів для всіх строкових був за гасло. До обіду ще послонялись майже без діла. А за обідом "причина" трапилась: знайшов котрийсь із хлопців черв'ячка в тарані з борщу. Не яке й диво — хіба це первина! Колись би тільки лайнувся та й вихлюпнув би з ложки. Але тепер всі як один покидали ложки, а Гарасько Муха схопив миску й об землю нею — хрясь. Галас ізчинився. Прийшов управитель. Спершу був криком напустився на них, але вгамували його одразу. Самі на нього напали: "Доки знущання терпіти отаке: в три поти робимо, а червою годуєш!" І зрештою заявили одностайно — як не отака ціна та не отакий харч — нехай дурніші роблять! А самі за свої пожитки, дівчат усіх зайняли, навіть і тим, що в покоях, переказали з нахвалкою і всі огулом

покинули економію. Самого тільки воловика Омелька й залишили біля худоби.

Події ці,— вранці у степу з жатками та забастовка строкових в обід, — наче приголомшили всіх у маєтку. Напружена тиша залягла на чорному дворі і в самому палаці. І через став по цей бік селянські оселі затихли — ніде ні душі. Але то здавалось так. Безліч очей потайки крізь тини, з-під стріх пильно стежили за всім, що діялось за ставом на тім боці. Бачили, як верхи виїхав кудись прикажчик, як згодом біля конюшні Омелько запрягав у бігунці коняку. І сам управитель виїхав на них з двору. Куди — догадувалися всяко, але ніхто не знав. Виявилося само невдовзі: на змиленому коні повернувся надвечір управитель у двір, а слідом за ним на парі чалих у бричці становий в'їхав у село і просто підкотив до волості. Зігнали сход. Та становому гаразд нічого було й робити. Селяни похмурі стояли перед ним, поскидавши шапки, як і завжди, і на всі його погрози (погноїти у в'язниці, на Сибір запроторити) лише переступали з ноги на ногу й мовчали. А як допит чинити став, то й виявилося, що ніякого, власне, заколоту не було. Справді, жати не стали за економіческу ціну. Ну, та коли ж про такий заробіток з голоду пухнути доведеться! Який же це бунт? У самих душа болить — перестоює хліб, сипатись починає. Ну, та коли ж не можна! З жатками от, правда, вийшла халепа: паколів хтось понабивав у ниву. Ну, та хіба ж це громада зробила? Може, знайшовся один, а через нього на всю громаду тінь. Прикопатись гаразд ні до чого було. Забрав Невкипілого (хтось ніби чув, як нахвалявся, що не вжнуть жатками) та Гараська Муху "за бунт" в економії. З цим і поїхав.

Пізно вночі повернувся прикажчик. Хто і як довідався про це, але вся слобода на ранок уже знала, що їздив він женців набирати. І в Ліщинівці був, і в Глибоку Долину за десять верст мотався, але і там "вкрутили хвоста".

Цього ж ранку, як нежданно наїхав був князь, так несподівано й виїхав. "Закрутило в носі!"— сміялись женці на куряву по шляху. Та й

захапались — кожен своє дожинати. Бо завтра вже, може, й ніколи буде.

І так,— повернулись додому ввечері з поля, а дома новина: управитель об'явив нову ціну. Не ту, що селяни домагалися, але нічого собі, підходящу. Посуткувались, порадились мужики: можна б іще подержатись який день, та що сипатись зерно стане, не вжнеш тоді. То й вирішили завтра ставати до роботи.

— Хай! Де вже наше, мужиче, не пропадало!— хитрувато всміхались собі в бороду.

IX

Жала й Катря в економії з Остапом удвох. Заробили дві копи пшениці, як золото. Тепер домувала вже. Як оглянулась у хаті вперше після жнив на дозвіллі, аж руки згорнула: отак літо зійшло. За роботою ніколи дітей і не бачила по видному: ще й не світ — з дому, а верталась увечері смерком. І ось ба, тепер не впізнати їх, отак наче виросли. В хаті Орися, дарма що тільки восьмий пішов, справжня паніматка: заметено в хаті, припічок, видно, учора помазала. Артем споважнів, посуворішав, а давно не стрижений, вихрястий чуб іще виразніш одтіняв у ньому цю зміну.

Домував Артем. Ще тиждень тому десь на пасьбі звихнув ногу в коліні,— опухла, ступити було ніяк, то це й одлежу-вавсь. І щоб же, здавалося, втихла нога, ходити ніяк іще, ну, а лежав би собі — спочив би трохи. Мало ще увірилося за тією отарою день у день від світанку до смерку на ногах! Так ні, не лежиться Артемові. Усе ту ногу випробовує та все розгадує, коли воно можна вже буде. "За товариством скучає",— думала мати. І вже, щоб потішити сина, то ввечері, коли хлопці забігали провідати товариша, допізна не заганяє Артема до хати,— нехай уже набалакаються досхочу. Тільки зниже плечима хіба: і про що вони,

мовляв, знайдуть там говорити! Деколи аж розбирала цікавість. Але хлопці береглись усякого стороннього^ як ті змовники.

Проте одного разу вдалось-таки підслухати Катрі. Доїла вівці у повітчині, а під стінкою знадвору саме хлопці сиділи, жваво щось проміж себе розмовляючи. Катря спершу не прислухалась,— доїла собі, чимось своїм заклопотана, і насторожилась враз, коли хлопці нагло урвали розмову, наче й не стало їх. Перестала й Катря цяпати — прислухалась. Ні, не пішли — сидять тихо, а ще котрийсь і шепнув: "Глядіть же! Тсс..." Згодом почула Катря кроки, але по голосу, як привітався, не впізнала хто. Відповіли і йому на вітання всі, але стримано. І знов мовчали. Катря вже знову почала було доїти, як раптом Артемів голос:

— То коли ж ви, Павле, виїздите з Корнюхою?

— Через тиждень,— відповів хлопець. (Цього літа Макар Іванович готував свого Павлушу разом з Чумаковим сином до гімназії; уже їздили на іспит — склали обидва. А це до навчання домують.)

Артем заспокоєно:

— Ну й добре, значить, устигнемо ще. А я так що, мабуть, уже завтра й вийду. Нехай там начувається! Тепер уже наша візьме... Я надумав як...

Тимко Невкипілий перепинив:

— Ти стій, а може, він підісланий?

Тиша. І Катря так виразно уявила хлоп'ячі обличчя з підозріливими поглядами, в тиші напруженій звернені на Павлушу. Хлопець ображено відповів:

— Що ж я, шпійон?

— Шпійон не шпійон, а от приятелюєте з ним, учитесь разом, буваєш у них.

— Ну й що ж, що буваю!— озвався Павлуша.— От і на завтра кликав Корнюша на баштан кавуни їсти. Чи не можна? Аби я у ваше діло не мішався: б'ються, як дурні. Я й йому казав. А він на мене як напустивсь... "Тобі,— каже,— не жалко нашого добра. А їм тільки спусти раз, то вони не те що з баштана тягатимуть, а й у комору прийдуть!"

— Ну, хватить!— перебив Артем.— Ми й самі знаємо, чим він на нас дихає. Можна про це нам і не розказувати. Нічого, ми ось йому дамо і за картуз, і за оцю "комору". Уже тепер я надумав як. Тільки ти гляди (до Павлуші, певно),— не мішаєшся, так держи язик за зубами!— І далі почав розповідати про свій план, що його оце всі дні продумував.

Хлоп'яча стратегія Катрю не цікавила. Доїла собі і вже не прислухалася. А в голові думки всякі: так он чого від ту ногу все випробовує; і видно, що й звихнув — дурить, у бійці доскочив. Та й що за діти такі,— як дорослі проміж себе. О, ці вже зуміють постояти за себе! Ця думка остання аж тиху гордість зворушила в серці Катринім. І то не просто материнську гордість, бо ж не тільки за свого сина, а й за його товаришів.

Пізніше, як, подоївши вівці, Катря вийшла з повітки, хлопців уже тут не було. Десь із городу чути було голоси. По дорозі до хати виглянула Катря з-за рогу,— що вони там затіяли! Та й спинилась, уражена такою картиною: від клуні просто сюди на хлопців ішов... сніп (колоссям донизу, гузирем догори). А хлопці, хватаючи з землі груддя, мовчки, заповзято шпурляли ним у той сніп. "Стій!"— гукнув раптом Арте-мовим голосом сніп. І затим із-за нього виткнулась голова Лртемова. "Аж ні чорта, хлопці! Тільки гупають..."— і нараз обірвав, вгледівши матір біля

хати. Мерщій повернувся і, шкандибаючи, обережно поніс назад сніп до клуні.

Увечері, як полягали діти спати (батько звичайно влітку в клуні спав), лягаючи й собі, мати сказала:

— Погану ти, сину, звичку взяв собі — дурити матір. Ану ще розкажи, як ти "вивихнув" собі ногу? Я все чула.

Артем від несподіванки хвилину помовчав, а далі:

— Ну, й що ж. А як чули все, то нащо ви й питаєтеся? Та чи й не дурю. Не все одно: звихнув чи хтось грудкою трахнув. Нічого, уже володаю!— докінчив зовсім весело.

— То скажи хоч, за що ви завелися? За який там картуз? Артем знов помовчав трохи. Тепер уже повірив, що мати

щось знає про це. Не міг тільки збагнути — хто б же це міг розповісти їй? Остап хіба? Потім подумав, що, власне, й ховатись тут немає чого: що ж тут поганого? Став розповідати.

Діло таке: купив старий Прядка нового картуза на спаса14 в ярмарку Мишкові. А він тільки надів його та того дня й збувся: на баштані застукав Чумаченко з хлопцями хуторянськими, побили, а тоді щей картуза Корнюха зняв. Ну, а дома ще й батько вибив і старого картуза не дає. "Ходи,— каже,— сукин сину, простоволосий, коли так. Та й додому без нового картуза не вертайсь!" Плаче Мишко на паші. То хлопці-пастухи й вирішили виручити товариша. Добром не оддає ("Нехай і не ждуть",— каже), вирішили силою. Тут аби Кор-нюху в руки захватити,— до хуторянських пастухів виходить іноді. Підібралося охочих душ, мабуть, більше десятка. Ну, ото й спробували раз: повів Артем на приступ. А воно й не вдалося. Видко, догадались,— обережні стали, із-за рову на шлях ні ногою. А до них на приступ теж ніяк, мерщій

у рові засядуть і звідти груддями як засиплють, ні підступу до них. Проте раз було, що вже чисто підступили. Як нагло Артемові грудка в коліно, так і скрутивсь. Зам'ялися хлопці, і довелось відступити.

— Ну, та дарма, ми таки свого доб'ємось,— закінчив Артем.

— Таки хочете голови один одному попровалювати? Тепер озвався Остап:

— Ну, а що ж! Нехай знущається, значить! їм тільки спусти, та вони й на шию сядуть, багатирня чортова!

А Орися й собі:

— їй-бо, ви таки, мамо, чудні як коли!

Матір звеселила така одностайність дітей; вона, невидна в темряві, всміхнулась, а мовила, удавано жахнувшись:

— Ой, та цур вам, напосіли на матір. Та про мене, робіть, як собі знаєте. Хоч і всі завтра йдіть та воюйтеся. І ти ж, дівко, з рогачем. Та тільки з вавкою не біжіть до матері.

Артем раптом рвучко звівся на лікоть і, дивлячись у невидиме в темряві материне лице, сказав упевнено:

— Жарти, мамо, жартами. А я так скажу, як батько кажуть, що за праведне діло своєї голови не жалій, ну та й чужої не милуй!— і.затим знову ліг і затих.

І потім уже в хаті запанувала тиша. Але довго ще,— знала це мати,— не спали всі. І вгадувала: Остап лежить ниць, голову поклавши на руки; Орися — бічком, долонею під щоку, заплющилась, але ледь-ледь

тремтять повіки, а Артем горілиць, з одкритими в темряву очима. Ось ворухнувся — напевно, заплющився, а це ще й долонею очі прикрив (як це батько робить). І все не спить. Про наступні події думає — суворий і зосереджений. Як і кожен справжній полководець, що хоч і певен своїх сил, але разом із тим не недооцінює й ворога.

Проте другого дня Артем заспав. Одвик за цей тиждень рано вставати, а мати навмисне тихенько собі підвелась і безшумно поралась біля печі — нехай діти довше'посплять, коли є змога. Прокинувсь уже, коли сонце снопом било в напільне вікно. (Авжеж, погнали отару!) Схопився-таки мерщій. І був би хоч услід подався, та мати не пустила. Мовляв, сьогодні ще дома побуде, з Остапом у клуні приберуть: возити хліб, може, з неділі випаде. Артем крутивсь, крутивсь та й мусив залишитися дома. Тільки виговорив собі таку умову: не на цілий день залишається, а доки в клуні приберуть. Хоч би й до снідання впрaвились,— діло їхнє.

Працювали обидва завзято. До снідання все скінчили, щоправда — лишилось іще тічок пострyгати. Але ж як угледів Артем (саме снідали в сінях), що повз двір парою в шарабані проїхали з села Чумаченко з Павлом, то вже ніяка сила не могла втримати. Та й Остап брався сам управитись. Поснідав Артем, за байбару і, ще трохи шкандибаючи, подався в степ.

Наздогнав отару за версту од села, на князевих стернях. Порaділи товариші, з розпитами до нього. Артем ствердив, що сьогодні. І вже за кілька хвилин по всьому степу, де розкидано пасли вітробалчанські хлопці, понісся наказ, щоб усі, хто пристає, попаски подавались до Великого шляху. І самі отару свою навертали туди.

Якраз опівдні були біля шляху. Понапували вівці біля "казьонного" колодязя. Потім стирлували їх у холодку під вербами. Дід-чабан і сам приліг покуняти. Чисте хлопцям добро. І хуторські теж були в зборі — гарцювали, як і завжди, па своему улюбленому місці — на рові. Але Чумаченка з ними ще не було.

Артем хвилювався. Та й з товаришів дехто поділяв його побоювання: а що як не вийде сьогодні зовсім. Отож учора при Павлушці нахвалявсь, а він сказав, мабуть, Корнюсі, той і побережеться. І все поглядали на Чумаків хутір. Невдовзі показалося з воріт двоє. Впізнали одразу: Корнюха і Павло,— попрямували до баштана. Довго сиділи там біля куреня. І ще якісь хлопці з ними. Нарешті зійшли з баштана і сібди рушили, до хуторянських, на рів.

— Ну, хлопці, держись тепер!— звернувся Артем до товаришів.— Тимко, Гришо (цим двом найпершим доводилося виступати), готові?

— Готові!— одказали в два голоси Тимко Невкипілий та Гриша Саранчук. (Саме їх, найдужчих серед хлопців, і вибрав Артем на це відповідальне й рисковане діло що воно кінець кінцем і вирішувало всю справу.)

План був такий. Звичайно, головний натиск мали робити на рів з-під верб просто через шлях. Заздалегідь у найближчій'стайці кіп хлопці розібрали полукіпок, повибирали кожен собі сніп, попримірялися,— дуже добре виходило: держачи сніп поперед себе, як щит (на зігнутій лівій руці, просунутій під перевесло), підступати можна було, не боячись груддя. Взяти рів тепер було —"раз плюнути". А от Корнюху згребти,— ще хто зна. Добре, як до рукопашної дійде, а як зарані втечуть? Пропала вся справа. Отож на цей випадок Артем і придумав ще один спосіб: обхід. Це ще дома, з ногою лежачи, придумав. А оце сьогодні ще раз перевіряв на місці,— добре виходило, краще й не треба.

Тепер ждали слушної години. І от саме коли Чумаченко з Павлом підійшли до рову і в першу хвилину зустрічі, природна річ, в усіх них послабла пильність, Артем і шепнув хлопцям: "Катай". І в ту ж мить Гриша мовчки з усієї сили кинувся, а за ним навздогін Тимко. Трохи попетляли на шляху, далі Гриша кинувся до проса, що по той бік шляху, і саме тут його і спіймав Тимко. На мить зчепилися були, але ж зразу обидва й брьохнулись на землю.

"Молодці!"— не стримався Артем, що весь час стежив то за ними, то за хуторянськими. Здається, не звернули уваги. Ну, а тепер уже пусте: понад просом пролізти рачки гони, далі вже в глибокому тилу поміж копами перебігти до соняшника і тут уже за спиною ворога засісти мали хлопці й чекати. За Артемовими розрахунками, тікати мали з рову якраз у той соняшник. Отут треба було схопити Корнюху й затримати хоч на одну хвилину — поки свої від рову підоспіють. "О, та ті вдержать!"

Але ж як поволі тягнувся час. Уже з рову почали зачіпати — дражнити, шпурляти груддя. Ці хлопці й собі одбива-лись,— треба ж було на себе привернути всю їхню увагу, щоб тим же двом... "І де вони й досі,— уже не терпілось Артемо-ві,— туди й назад уже можна було б за цей час рачки пролізти". Як раптом вгледів з того краю гін — дві голови виткнулось, а затим один по одному, позгинаті вдвоє, перебігли до кіп. Далі — до другої стайки... І отут враз зчинилось несподіване. Не добігши кроків два-три до кіп, вони обидва спинились, потім назад, а з-за кіп услід за ними з галасом троє.

— Засідка!— догадався Артем і в першу мить навіть розгубився і не знав, що робити. А з рову галас. Корнюха вихопився, став на весь зріст на валу й гукав:

— А що, обійшли! Ех, ви, гевали чортові!

Це й привело Артема до пам'яті. Лютий крикнув на хлопців, схопив у руки свій "щит" і, вигукуючи: "За мною! за мною!"— кинувся вперед. Хлопці за ним усі, так само "щитами" затуляючися. На приступ!

Вибили з рову. Покидавши в рові снопи, гнали щодуху — до соняшників, шпурляючи груддя; соняшниками — всліпу, не бачачи ні їх, ні своїх, тільки по крикові догадуючись; за соняшниками, по видному — знову груддям, аж до баштана. Та вже й на баштан дехто забіг, але тут нагло з хутора із скирти од клуні, де якраз скиртували хліб, жонатий брат Корнюшин заґвалтував:

— Га-га, сукини сини!.. А переймай!— І ще двоє тих, що були біля скирт, бігло од току сюди. Довелось одступити. Тим більше, що й Тимко з Гришком таки прорвались сюди до своїх.

Захекані бігли назад. На бігу Тимко Артемові крикнув:

— Засідка була. І звідки вони?.. Артем хрипнув:

— Я знаю звідки! Це той вилупок!

І яке ж було його здивування, коли, добігши до рову, побачив серед хлопців тих, що одстали чи й зовсім у бійці не брали участі, поряд з Лукою, Чумаковим пастухом, сидів і він,— Павлушка. Котрийсь із гарячих підбіг і Луку хотів байбарою. Той крикнув:

— Та тю, дурний! Я ж ваш! Я й не бився зовсім. Артем сказав, щоб Луку не займали. Затим ступив крок

до Павлушки й ногою зневажливо штовхнув у плече:

— А от ти як тут?

— Я теж не бився, хоч і Луку спитайсь. Лука, он скажи йому,— звернувся до хлопця. Але Артема, видно, це не дуже цікавило. Його цікавило інше. Звернувся до Павлуші. Чи не знає він чого про засідку? Звідки воно Корнюха догадався про обхід?

Павлуша спершу похитав головою, потім звівся на ноги й до Артема:

— Я тобі все розкажу. Але Артем перебив:

— Ти мені не розводь. Кажи, що питаю. Хто йому сказав? Ти?

Тоді з хлопців хтось:

— Хіба й так не видно? Ач, в'ється, як вуж.

— За багатиря руку держить!

— Аякже: кавуни їсти, то треба чимсь оддячувати.

— Та трахни його, Артеме, щоб знав як!

Артем, лютий і сам, без підбурювання, кипів серцем ударити,Павлушу. Одступивсь, щоб байбарою було як розмахнутись, і навіть уже замахнувся. Та в останню мить стримавсь. Опустив руку і лише люто, не по-дитячому лайнувся.

Це водилось за хлопцями — матюки. Наслухаються від дорослих, та тоді й самі іноді незгірше за них. Чув цю лайку Павлуша раніш. Але щоб його отак, це було вперше. Аж оторопів хлопець, зблід — як сіра глина. Дехто з хлопців аж сполошився. А він розгублено поправив пасок на собі, убрав голову в плечі, не мовивши й слова, повернувся і пішов геть.

— Це тобі ще не все!— гукнув Артем йому вслід.

X

Увечері, тільки Юхим прийшов з кузні,— саме вмивався біля порога (Орися на руки зливала),— прийшла вчителька Докія Петрівна з якоюсь дівчинкою. Катря в хаті була. Почула гомін біля порога і виглянула з дверей.

А я думаю, хто воно, не впізнала. Ну, ну, заходьте, Докіє Петрівно. Гостею будете.

-т— Та тепер надворі краще,— мовила вчителька і сіла на призьбі, а поряд неї сіла й ота дівчинка.

— Де це ви собі таку підхопили? Давно пора було, щоб хоч до пари!— жартувала Катря.— Чия це?

Докія Петрівна розповіла, що це одних знайомих Макара Івановича, з міста.

Гостювала в Журбівці в тьоті, що за лікарем. А це їде з братом додому. Незабаром уже заняття в гімназії почнуться. Та оце по дорозі й до нас заїхали. За студентських часів друзі були Макар Іванович з її братом. Потім в тюрму засадили його — соціал-демократ. Оце тільки вернувся.

— Та ви, Юхиме, напевне бачили: на картці в нас, студент в окулярах.

— Григор Супрун? Ну, як же не бачив!

— А тепер, мабуть, теж учителює десь?— спитала Катря, не так з цікавості, як — щоб не бути нечемною господинею.

— Ні, він ще студент,— відповіла Докія Петрівна.— Тоді, після учительської семінарії, Макар Іванович одразу ж пішов учителювати, а Григор поступив у Харківський університет. Не закінчив іще.

— І досі?— дуже здивувалась Катря.— Що ж це за наука така? Скільки ж там років навчаються?

— Чотири роки. Якщо, звичайно, вчаться. А то є і вічні студенти.

— Тьотю Докіє!— раптом-обізвалась дівчина, невдоволе-но пересмикнувши плечем.— Ви це так кажете, начебто Гриша винен — нездара чи ледар. Йому ж не дають учитися!

— Хто не дає?— з цікавістю глянула Катря на дівчину.

— Жандарми, вже ж не хто! Ніяк не дають четвертий курс закінчити. Папа іноді жартує, що наш Гриша більше по тюрмах сидить, аніж в університетських авдиторіях. А воно й без жартів майже так і виходить, що — більше.

— А за віщо ж його по тюрмах?

— Вперше — на майовці один жандарм, коли розгонили, ударив Гришу, а він — його. Ну, тоді недовго, всього кілька місяців просидів. А востаннє аж три роки. За "Іскру"1 , за те, що розповсюджував.

— Як же це — іскру розповсюджував?— притишивши до шепоту голос, спитала Катря.— Підпалив щось? Воронь боже!

— І таке скажеш!— засміявся Юхим.—"Підпалив". Та хіба ж це звичайна іскра? Газета так називається. їхня газета, робітничої партії. "Из искры возгорится пламя!" Ото й бояться її падлюки, як вогню. Три роки тюрми, кажеш?— похитав головою.— Не жарт!

Катря згорнула руки на грудях і мовила:

— Лишенько! Три роки у вічі не бачити! Ти, мабуть, дівонько, і не впізнала його?

— Що-бо ви, тьотю! Одразу впізнала.— І стала захоплено розповідати, як це було:— Позавчора. Тільки сіли вечеряти — загупав хтось під вікном, а далі в розчинене вікно: "Добрий вечір!" Гриша!.. І не пам'ятаю вже, як я опинилась надворі. Отямилась, а мене вже Гриша

тримає на руках. І тьотя з дядьком стоять тут же, не в кімнаті, а надворі, біля порога.

— Змінився на виду, мабуть, дуже? Дівчина відповіла:

— Худющий, блідий. Останній рік особливо погано йому було: перевели в іншу камеру, на північну сторону. А немає ж нічого гірш, як камера без сонця. Гриша каже. І дядя теж. А він же лікар.

Юхим з усмішкою дивився на дівчинку, потім, не гасячи усмішки, перевів погляд на вчительку. Докія Петрівна відповіла теж усмішкою:

— Бідова! Вона вже й телеграфську азбуку вивчила. "І іавіщо це тобі, Славонько?"— питаю. "Аякже, все може бути. Не тепер. Щоб знала перестукуватись".

Пересміхнулись усі.

— Це так у тюрмі роблять. З камери в камеру,—відповів Юхим на Катрине запитання. Помовчав трохи, а тоді спитав учительку:

— Докіє Петрівно, а що, він з дороги дуже морений?

— А я ж оце того й прийшла до вас. Макар Іванович просив, щоб прийшли.

Юхим зразу ж і загадав жінці лагодити вечеряти.

Уже сідаючи за столика, тут же біля порога, спитав про Артема. Мати відповіла, що не пригонили ще. Та він сам, мовляв, повечеряє.

— Не об тім річ.

— Еге ж, бач,— до розмови пристала й Докія Петрівна,— і мені треба з Артемом побачитись.

— Накоїв уже, мабуть, щось?— краючи хліб, глянув Юхим. —г— Та знаєте...— ухилилась од відповіді Докія Петрівна,— недарма ж і приказка є: малі діти — малий клопіт...

Юхим похмурився, але не став допитуватись. Більше для годиться запросив гостей до вечері. А як учителька відмовилась тим, що вже повечеряли,— підібрав кінець розмови.

— Вам що за клопіт, Докіє Петрівно! Один, та й той уже на дорозі: це ж учитися вище піде. Мабуть, уже й квартира йому є.

— О, йому квартира давно готова,— сказала Катря,— дядько ж у місті.

Докія Петрівна відповіла, що він не в Сави житиме. А потім, щоб чимось заповнити незручну мовчанку, поки вечеряли ті, розповідала, що воно, правда, і Сава згоджується узяти, та Макар Іванович не хоче. У чужих людей договорили квартиру, у дияконші одної. Ніби нічого родина. В гімназії директор сам і порекомендував. Ну, а все за очима. Та ще яке товариство підбереться.

— А ви, Юхиме, кажете — який клопіт!— закінчила Докія Петрівна.— Вистачить на материну голову.

— Та воно так!

І знову говорили дуже загально на ту саму тему — про дітей. Про свою справу до Артема учителька й не заїкнулася. А його з степу все не було. Аж почала вже Славонька нетерпеливитись. Так їй хотілось і до брата швидше, але разом кортіло й на того хлопця подивитись. (Сьогодні в школі у Діденків про нього Павлуша розповідав; і про бійку в

степу з хуторянами.) Усе поглядала в той бік. Вона-то перша й помітила куряву на шляху.

— Отару женуть!

Усі теж глянули в той бік. А Остап звівся з-за столика й пішов до воріт, щоб свої вівці залучити.

Повз двір прогонячи отару, Артем додому не забіг. Тільки шпурнув свиту через тин у двір. Та біля воріт з Остапом словом перемовилися. Повернувся згодом, порозлучавши вівці по дворах. І з перелазу просто в повітку пішов чогось. І довго не показувався. Аж мусила мати гукнути. Підійшов хлопець, привітався спідлоба.

— Сідай вечеряти мерщій,— сказала мати. (Столик 'іще стояв біля порога, хоч уже всі й повставали од вечері.) Сів хлопець. Але не встиг ще й ложки вмочити, як батько:

— То що ви там наробили в степу? Які там копи порозтягали?

Артем одразу зрозумів, звідки це: об'їждчик саме наскочив, як стягали снопи через шлях до кіп назад. Накричав, настрахав батькам похвалитись.

— Нехай не бреше,— сказав Артем,— ми тільки один полукіпок розібрали. Та й то назад склали, як і було, і шапку прикрутили.

— А навіщо розібрали? На дорозі вам стояв, чи що?

Артем мовчав. Він передбачливо, заранi ще, посеред батькового запитання, кусонув хліба, наскільки рота хватило, і, кутуляючи зараз, природна річ, не міг же відповідати. Відповіла мати за сина:

— Так і є, билися, значить! Отож учора вони й морочилися з снопом. — Та й розповіла, на яку картину вчора наткнулась на городі. Потім — про історію з картузом. І навіть не втрималась — згадала про Артемову мову про "праведне діло" та "свою й чужу голову".

Всі слухали по-різному: батько наче в задумі, похиливши голову, і мовчки курив. Остапові та Орисі це не була новина, вони більш роздивлялися на чужу дівчину, користуючися з того, що дівчина, не одриваючись, дивилася на хлопця, стежила за кожним його рухом, неначе їй загадано було подивитись на нього, а тоді дома по пам'яті намалювати в свій зошит. Докія Петрівна сиділа спокійно-сувора, як бувало в школі на уроках. І теж мовчала. Але по цих останніх Катриних словах озвалась:

— За це він у вас молодець, що за правду стоїть. Та от погано тільки, що сам іноді брехні не цурається.

Артем і їсти перестав, звів погляд здивований на учительку. Та й зразу ж, тільки та нагадала, як по весні в школі під час однієї перерви... — опустив голову і навіть ложку поклав,, кутуляючи самий хліб. А Докія Петрівна вела далі,— як умовились вони тоді. Артем обіцяв, що то було востаннє, отак погано він лаявся. Докія Петрівна повірила тоді. А воно, бач, як віддячив за її довір'я. Інша на її місці зараз і говорити б уже не стала. Яка з брехуном розмова!..

— Ти що ж мовчиш?— похмуро озвався батько. Артем звів голову і, одверто дивлячись учительці в лице, сказав:

— Я вже тепер більше не буду ніколи.

— Це твердо?— спитала вчителька.— Твердіше, як тоді було?

— Ну да, твердіш!— і навіть зітхнув з полегшенням. Але справа на цьому не скінчилась. Помовчавши трохи, Докія Петрівна знову

звернулась до хлопця. На цей раз зацікавило її, за що саме Артем отак полаяв Павлушу, отак уразив його й образив. Розповіла, що додому повернувся заплаканий. І досі ще ходить сам не свій. Артем відповів:

— А що ж він, каже "не мішаюсь", а потім усе видав їм, як той шпійон!

Докію Петрівну пересмикнуло.

— Та й слова які в тебе, Артеме! А ти ж спитався в нього, як воно сталося? Ні! Отож-то й лихо!— І стала розповідати, як воно, за Павлушиними словами, сталося, що він ненароком проговорився Корнюші.

Це ще як їхали вони вранці на хутір. Похвалився Павлуша, що чув — нахвалялися бити. Ну, Корнюша й став допитуватись, чи не чув, як саме наміряються. Але Павлуша відповів, що хоч і чув дещо, та не скаже, бо не шпійон же він, справді. Корнюша не відставав. Став дорікати, що так товариші не роблять, товариші допомагають один одному. А як Павлуша упирався, спинив раптом коні: "Злазь, як ти такий!" Але тільки Павлуша звівся, щоб устати, як він по конях віжками,— не дав устати. Почав підлещуватися, задобрювати, мовляв, на конях увечері верхи кататимемось,— скажи тільки. Павлуша довго й тримався...

— Тьотю Докіє,— раптом озвалася Слава,— а мені він зовсім не так розповідав. Що він того й пішов тоді увечері, щоб вивідати щось у хлопців.

Докія Петрівна суворо глянула на дівчину.

— Ну, мені він брехати не буде ж!

— Ого, ще й як!— не втримався Артем. Після Славиних слів він ще більший гнів відчув до нього в собі. Тим-то, коли вчителька, нарешті,

порадила йому, як вихід, при зустрічі з Павлушею попрохати пробачення в нього —"як це водиться в добрих людей", Артем тільки похмурився й нічого не відповів. Аж підмивало сказати прямо: "Хай жде!" Але похмуре батькове мовчання непокоїло зараз його і примусило стриматись. А коли вчителька, підвівшись із призьби, звернулася до батька, щоб разом іти, а батько відповів: "Ідіть, я дожену, треба ще тютюну тернути в кисет",— Артем зразу ж і подумав собі: "Так і є. Ох же й тернуть, мабуть!" І весь час потім сидів зосереджений, прислухаючись до шереху в хаті біля припічка, де саме батько наминав тютюн. Ось іще чхнув батько уже тепер у сінях. Переступив поріг і став. Артем і дух затаїв Батько помовчав трохи, далі промовив:

— Ну, що ж, спасибі, сину: дуже приємно було батькові лупати очима. — Диркнув папером на цигарку. Повагом скрутив, прикурив і ще потому постояв трохи. І знов, але тепер лагідніше. — Ну, та дарма! За одне ти справді молодець у нас.— Навіть рука батькова опустилася хлопцеві на голову, але не погладив (мо засоромився й сам своєї до сина ніжності), а навпаки — повів проти волосся, настовбурчив і так вихрястого чуба. І додав, ніби в жарт:— Та отакий і рости, сину, сердитий за правду, за нашу, бідняцьку, правду. От! А що лаєшся, то покинь. Щоб то мені було іменно востаннє! Чи, може, забув уже пасок батьків різдвяний?

— Ні, тату,— похопився відповісти хлопець.

— Отож!— І тепер уже рушив батько до воріт.

Артемові наче гора зсунулася з плеч. Усміхнувся щасливий та й мерщій до галушок, що за цей час уже й вихолонули. Дарма, до чого ж і смачні! Потім зиркнув іще на ворота і до Орисі з Остапом:

— А батько таки справді в нас — правильні. Даремно не будуть!— І згодом:— А що воно з нею ото? Диви яка, піддержала! Що воно за перепеленя таке?— І чмихнув у ложку. Таким-бо чудним видалось йому

самому порівняння тонконогої в коротенькій спідничці дівчинки з перепеленям на стерні.

— Ох, і дівчина!— засміявсь Остап і став переказувати Артемові розмову за вечерею, доки його ще не було.

— А що це таке, Остапе, за азбука телеграфська?— спитала Орися.

— А чи я знаю! Ти ж чула — щоб перестукуватися. Коли в тюрму посадять.

— Кого в тюрму посадять?— звів голову Артем.

— Та її ж, оту саму перепеличку.

— А хіба ж малих у тюрму саджають?

— Коли виросте,— відповів Остап і додав:— У неї і брат старший, сама розказувала, більше по тюрмах сидить, аніж на волі ходить. Вічний студент, учителька каже.

— Вічний?

Що таке студент, Артем знав уже з розмов старших.Це ті, котрі йдуть проти царя, направляють народ палити поміщиків. Революціонери, одним словом. Але чого цей студент "вічний", Артем ніяк не міг зрозуміти. І який він із себе — не міг уявити. Ну та батько, коли повернуться, розкажуть. Але одразу ж і передумав: розкази — одно діло, а на власні очі побачити — зовсім інше. І в його уяві вже виникла школа, відчинене вікно в кімнату вчителя, гілляста яблуня неподалік од вікна.— А до яблуні можна поміж соняшниками прокрастися так, що ніхто й не помітить.

Артем швиденько покінчив з вечерею і, сказавши матері, що з хлопцями трохи погуляє на вулиці, вибіг із двору — прямо до школи.

XI

Двері відчинив Макар Іванович.

— А, Юхим Платонович, заходьте!— і дав пройти Юхимові в кімнату. А зачинивши двері, звернувся до чоловіка в синій косоворотці, який сидів біля вікна з Цигулею:— Оце, Григоре, і є наш Гармаш.

— Представник вітробалчанського пролетаріату,— усміхнувся Цигуля.

— Дуже приємно,— сказав Григор і, ступивши крок назустріч Юхимові, подав руку.— Супрун.

— Знаю,— усміхнувся Юхим і з цікавістю, навіть з хвилюванням, дивився на чоловіка, котрого бачив оце уперш, але про якого чув уже раніш і від Макара Івановича, і від свого шуряка Федора Бондаренка.

Вітаючись, міцно потиснув йому руку як близькому товаришеві, котрого давно не бачив. І потім під час розмови подовгу не зводив з нього очей. Змінився, звичайно, але не дуже. (У кімнаті на стіні висіла фотографія Григора, ще юнаком, в семінаристській формі.) Змужнів і трохи схуд, позападали щоки. Але виразні карі очі дивились так само, як і на фотографії, ясно і юно. Навіть дивно трохи було, як він доніс їх на змученому обличчі — що не погасли і навіть не потьма-ріли — через тюрми аж із пожовклої картки на стіні до цих днів.

— Юхиме Платоновичу,— несподівано під час розмови спитав Григор,— чого це ви приглядаєтесь до мене? Неначе хочете, а ніяк не можете згадати: де ми зустрічалися з вами.

— Ні, пам'ятаю,— усміхнувсь Юхим і кивнув головою на стіну.— Онде. На карточці. І дивно мені: все такий же ви — молодий, бадьорий. Може, секрет якийсь знаєте?

— Знаю. І навіть охоче поділюся з вами. Колись греки казали: "В здоровому тілі — здоровий дух". Це визначення правильне, звичайно, але недостатнє. То мій батько заповнив цю прогалину. Іще хлопчиськом, пам'ятаю, все, бувало, напучував мене: "Ніколи, Гришо, не падай духом, що б там не трапилося,— оце перша тобі заповідь. А друга заповідь: ніколи не байдикуй! Неробство — найнебезпечніша хвороба для людського духу!"

— Непогано сказано,— зауважив Макар Іванович.

— Добре сказано,— поправив його Григор.— До того ж положення це вірне не тільки щодо окремої особи, але й для цілої громади. До речі, і для вашої сільської громади теж. А ви, друзі мої, і в вус собі не дмете!

— Тонкий натяк!— посміхнувсь Макар Іванович.— Чули? Нероби ми, значить.

— Я не тверджу це поки що категорично. Але враження таке складається. А втім, це легко перевірити. Що ви зробили за цей час? Який ваш внесок у загальну справу революції?

— Еге ж, це — запитання!— сказав Цигуля і зітхнув.— І навіть дуже прикре!

Всі помовчали.

— Ми вже звернули були з Великого шляху на путівець,— перший порушив мовчанку Григор, крокуючи, за своєю тюремною звичкою, по кімнаті з кутка в куток.— їдемо собі та й їдемо. А підводчик казав — верста якась лишилася до Вітрової Балки.— "Де ж вона?"—"Та в балці,

не видно". А потім обернувся, пика хитра. "А може, й справді, Григоре Наумовичу, даремно їдемо. Може, вона крізь землю провалилася. Щось дуже схоже на те".—"Чого?"—"Бо як революція почалась — ні слуху, ні духу про це село. Наче й справді запалося!" — Григор спинився — обличчям до своїх співрозмовників, очі примружив — і крізь усмішку:— Ну, то як вам атестація оця? Подобається?

— Єхидний мужик!— засміявся Юхим.

Цигуля, знітившись, поскріб пальцем під оком. Макар Іванович, явно трохи вражений, сказав:

— А чим вони похвалитися можуть, журбівці? Що маєток поміщика свого спалили? Ну, це не мудра штука! Наші свого князя за цей час двадцять разів уже могли б спалити, та що толку! Навіщо це?

— Може, Макаре, тут доречніше було б інше запитання: не "навіщо", а "чому"?

— Чому — це само собою ясно: не вірять селяни в свої сили, у перемогу революції.

— Е, ні...

— А інакше чим же пояснити це? — не дав сказати Макар Іванович.— Адже мужик людина дуже тверезa. Сам із мужиків, знаю. Бережливий. Можна навіть сказати — скупий. Що, Петре Степановичу? Хіба не так?

— Та ні, чого ж! — ворухнув бровами Цигуля.— Дуже вірно. Про себе навіть можу сказати. Ні єдиного разу за все своє життя "катеринкою" від каганця цигарки не прикурював. Навіть напідпитку. Як це князь, бувало, перед гістьми хизуючись. Сам-то не бачив, правда, Яшка-лакей розказував. Тут, троячка в кишені заведеться — ніч це спиш, все думаєш, як би її найдоцільніше витратити. Чіу як же не скупий!

— А ти, Петре Степановичу, не ображайсь. Я ж це не в докір сказав. Я до чого веду? Коли б мужик вірив у перемогу революції, навіщо б же йому палити?

— Знову "навіщо"! — не стримавсь Григор.

— Макаре Івановичу,— сказав Юхим,— а що ж тут дивного? Якщо душа в мужика все життя горить лютою зненавистю — і за себе, і за дітей своїх, і — в інший кінець — за дідів-прадідів! Іноді навіть самому собі страшно робиться. Так чого ж тут дивуватися?! Ні, справа не в тім, що мужик не вірить.

— Та ти ж і сам, Макаре,— озвався Григор,— колись про селянство не думав отак.

— Десять років на селі не минули марно для мене. Узнав я селян тепер уже по-справжньому. Не готове село для революції. Років іще хоч би з десяток. Одну тільки цифру тобі наведу — три чверті неписьменних.

— Наведу і я тобі декілька цифр,— сказав Григор.— Половина селян — без тягла. Смертність дітей до року — як ні в одній європейській країні. А ось іще — найсвіжіші: три мільйони карбованців народних грошей викидає цар щодня на війну з Японією. А скільки крові, сліз проливається! І кінця-краю цьому не видно. Десять років, кажеш. Але ж це те саме, що породіллі сказати: "Не кричи, перестань тужитись, зачекай тиждень-другий". Та очі ж заплює! А Росія наша зараз і є ота сама породілля, і революція — ті ж роди. Тяжкі. З криком нестямним, з кров'ю. І з вогнем! Нічого не вдієш! Це не значить, звичайно, що так і треба все палити, трощити без всякого толку. Ви кажете, Юхиме Платоновичу, "душа горить". Це вірно. І не тільки — в селян, у робітників міських душа горить не менше. Але ж фабрик-заводів не палять. І навіть дико було б. А втім, і на селі теж — не чув, щоб палили худобу, скажімо, для прикладу, чи амбари з зерном, або... Хоча ні, з машинами це буває.

От і в Жур-бівці, саме незадовго перед моїм приїздом, спалили машинний сарай. І по-дурному, звичайно. Неорганізованість! І у вас, у Вітровій Балці, теж немає ще ні революційного комітету...

— Не знаємо навіть, як і підступитися.

— Справа це не така вже й складна. В цей момент почувся стукіт у двері.

— Да, да! — гукнув Макар Іванович.

Двері відчинились, і до кімнати зайшов Гмиря Архип. "І принесли ж тебе чорти! — лайнувся про себе Юхим.-*-Не дасть і поговорити з чоловіком!"

— Добрий вечір! О, та ви не самі, Макаре Івановичу! — удав із себе здивованого Гмиря.— Тоді я, може, завтра...— сковзнув поглядом з Юхима на Цигулю, потім на Супруна.— А хто ж це? І не впізнаю ніяк.— Прикинувся, що недобачає.— Чи чужий хтось?

— Гість,— сказав учитель.— Товариш мій, ще з семінарії.

— Он воно що! Теж народний вчитель чи бери вище? — спитав Гмиря, хоч за п'ять хвилин перед цим у підводчика-журбівця, що розташувався з кіньми на шкільному подвір'ї, уже все випитав про прибулого — звідки, хто такий.

— Ні, не вчитель, студент.

— Ага,— аж причмокнув язиком Гмиря.— Давно мичтаю. Дуже до речі!

— Та ви проходьте, Архипе Терентійовичу, сідайте.

— Дякую.— Він сів у кінці столу, розгладив широку руду бороду і якийсь час дивився мовчки на Супруна. Потім сказав: — Да, в глушині живемо, що воно на білому світі робиться — не бачимо, не чуємо. Живемо, як ті ховрахи.

— Яка ж це глушина? — озвався Григор.— Волосне село. Пошта. Газети передплачуєте.

— І правда-таки, Архипе Терентійовичу, нема чого прибіднюватись,— додав Макар Іванович.— Інший би хто казав, а що вже вам... Теж мені — ховрах! Щомісяця, а то й не один раз у Славгороді буваєте.

— Та доводиться. Коли в церковних справах, а коли за крамом для кооперації. Якраз оце про город і хочу вас, паничу-студент, спитати дещо.

— Питайте.

Григор вже зрозумів, з ким має справу. Трохи насторожився.

— .Минулого тижня базарював я в Славгороді,— почав розповідати Гмиря.-т— Заходжу в чайну. Повнісінько. І все більше — наш брат, мужик. Гамір стоїть. Проштовхався-таки до одного столика, де найбільше народу стовпилось. Серед мужиків, дивлюсь, майстровий, з робітників. Чаюють, гомонять. Більше, правда, майстровий говорив отой — все мужиків просвіщав, як воно є, як воно буде. Хтось візьми та й спитай його: "А купівля-продаж землі після революції буде?" — "Оренда буде",— відповідає. "То це ж знову поміщики розплодяться! Не з дворян, то з мужиків, а нам чи ж не однаково!" Отоді робітник той і сказав: "Не встигнуть!" — "Як це так? — тут уже і я не витерпів: — Як це так, не встигнуть? Чому?" — "А тому,— каже,— що після цієї революції, буржуазійної, ми, робітники, зразу ж таки і другу революцію зробимо, не буржуазійну вже". Він і назвав її якось. Ні, запам'ятав. Одним словом, по-справжньому, мовляв, народну. Щоб усіх зрівняти. Не буде тоді багатих,

а всі будуть однаково бідні... Так от, скажіть: що це воно за чоловік був? Як його розуміти: розумний він чи просто трепло?

— Це ви мене питаєте?

— Атож. Чи хто мені може відповісти? Петро чи Юхим?

— Нелегко й мені відповісти на це ваше запитання. Бо політика діло тонке, тут кожне слово важливе. А ви — дещо "запам'ятали", дещо по-своєму переказали. Як самі думаєте. Кінець розмови, наприклад. В усякому разі, розумний чоловік так не скаже: "Коли не буде багатих, всі будуть однаково бідні".

Гмиря одразу ж відчув у словах "студента" щось образливе для себе. А тут Григор іще додав:

— Безперечно, так казати може або дурень...

— Таке, таке, — перебив Гмиря, удаючи, що не зрозумів натяку.— Є серед робітників усякі... Це ви — правильно! — І зразу ж звівся з місця.— Ну що ж, піду. Прощавайте! А до вас, Макаре Івановичу, я вже узавтра... — І вийшов з кімнати.

— Ох, і лис,— хитнув головою Юхим і засміявся.— А добре ви йому, Григоре Наумовичу, відкоша...

— Хотів дискусію мені нав'язати. А йди ти до біса! Дуже це нам потрібне! Зараз! Так на чому він перебив нас? Ага, про революційний комітет. Справа, кажу, не така вже складна. Однак, беручи до уваги всіх оцих лисиць, а то й вовків в овечій шкурі, треба і в цій справі якнайбільше організованості...

...Почувши тупіт на ґанку, Артем щільніше притиснувся до яблуні. Повз освітлене вікно пройшов Гмиря. Ось він зупинивсь, озирнувся і

навшпиньках прокрався й став біля вікна. Невже підслухає? А може, просто так, "до вітру". Артем придивився пильніш,— ні! "Ах ти ж підла душа!" Артем хотів спужати його, закашляв неголосно, щоб і себе ж не видати. Гмиря відскочив од вікна, але не пішов геть. Присів і низом, понад землею, вдивлявся в темряву. Потім, заспокоєний, знову підійшов до вікна. Артема зло взяло. "А ще.церковний староста!" Спершу Артем не знав, що йому робити. І раптом сяйнула щаслива думка. Він зірвав яблуко, прицілився і щосили жбурнув на Гмирю. Промахнувся. Яблуко влучило просто у шибку відчиненого вікна. З брязкотом посипалося скло. Артемові перехопило дух. А Гмиря відскочив од вікна і, ставши рачки, шукав щось на землі., У вікні показалися вчитель, Цигуля, потім батько і той, у синій косоворотці.

Побачивши Гмирю, що повзав по землі рачки, вчитель занепокоєно спитав:

— Що з вами, Архипе Терентійовичу? Гмиря випростався, підійшов до вікна.

.— І хто ж це хотів мене?! Цеглиною, чи що! Тільки вийшов на світло, як брязне у вікно...— і знову нагнувся, шукає на землі.

На голоси вийшли з садочка Докія Петрівна, Павло й ота прибула дівчина. Гмиря ще і їм повторив свій розказ. Павло з дівчиною стали теж шукати на землі, але не знайшли ніякої цеглини. Дівчина знайшла яблуко. Оглянула його уважнень-ко й сказала:

— Оце воно і є.

— Яблуко? — спитав Павло.

— Еге ж. Подряпане, і навіть ось скельце стирчить в ньому. Маленьке.

В Артема тривожно загупало серце. Атож, отепер догадаються, де шукати. Що ж робити? Але не встиг він іще надумати якийсь вихід, як Гмиря вже був під яблунею, біля самого стовбура, і дивився вгору.

— Ось де він. Ах ти ж, шибенику!

Перша думка в Артема була — упасти прямо на Гмирю, звалити його, а там — давай бог ноги! Але передумав: до дерева підійшли вже Докія Петрівна й Павло з дівчиною. Але не тільки через те. Свідомість своєї правоти і гордість не дали йому вчинити отак. Мовчки сидів на дереві.

— Негайно ж ізлазь! — суворо наказала Докія Петрівна. Хлопець повільно став злазити. Зліз і притулився спиною

до стовбура.

— Артем?! — очам своїм не вірячи, тихо проказала вчителька.— Але ж я півгодини тому говорила з тобою.

— Докіє Петрівно,— схвильовано видихнув хлопець,— я вам все розкажу. Чисту правду!

— Ти кинув у вікно яблуко?

— Ні, не в вікно. То я промахнувся.

— Як це — промахнувся?

— Я хотів дядька Гмирю спужати, щоб не підслухав. Гмиря з ціпком кинувся до хлопця. Але Докія Петрівна,

схопившись за ціпок, сказала докірливо, майже суворо:

— Як вам не сором. На дитину з палицею кидатись!

— Оце — дитина? Ах ти ж негідник! Босяк!

— Кажу вам: не смійте!

— Теж мені, учителі! Тільки дітей розбещуєте, босяків і і них робите! Ну, нічого, я до самого інспектора доб'юсь! — І сердито лаючись, Гмиря пішов.

Докія Петрівна взяла Артема за руку і підвела до вікна, на світло. Іще не цілком вірила йому. Пильно вдивлялася обличчя хлопця.

— Та ні,— сказав Макар Іванович,— на брехню щось не схоже. Видно, так і було.

— Але як це ти,— обізвався з-за спини учителя батько,— як ти опинився тут? Та ще на яблуні? Чого мовчиш?

Артем розповів усе, як було, про розмову за вечерею з Остапом та Орисею. Коли він вимовив слово "вічний студент", Григор засміявся:

— А хто ж це мене так охрестив? Часом не ви, Докіє Петрівно?

— Щось не пригадую,— знітилась вчителька.

— Ні, таки говорили, тьотю,— сказала дівчина.— Пригадуєте, я навіть була образилась трохи?

— Ну, от і дурненька! — сказав Григор.— Чого ж тут ображатись? — Потім звернувся до хлопця: — Так тобі захотілось, значить, подивитись на таке дивовисько, на вічного студента? Думав, мабуть, борода сива по коліна, як у Чор-номора ?

Артем осмілів уже:

— Ні, дядю, для мене не це головне — борода чи не борода у вас.

— А що ж для тебе головне?

— Щоб усього вас побачити. Я ж ніколи ще не бачив отаких.

— Яких "таких"?

— Ну, котрі — за народ. І більше в тюрмі сидять, аніж на волі ходять. І все-таки не відступаються! Через те їх і звуть вічними.

— О, та ти цікавий хлопчина! — усміхнувся Григор.— А підійди-но ближче. Дай руку... Міцна! Це ваш, Юхиме Платоновичу? А втім, нема потреби й питати: схожий.— Не випускаючи Артемової руки, Григор ласкаво дивився хлопцеві в сірі очі. Потім сказав, після паузи: — Дуже радий, Артемку, що познайомився з тобою. Це ти сьогодні на Великому шляху командував у баталії?

— А то ж хто! — обізвалась Докія Петрівна.

— Висловлюю тобі моє щире співчуття, що не зовсім удалось вам.

— Іще вдасться,— сказав Артем.— Ми з хлопцями вже інший план...— і зразу ж замовк, скоса глянувши на Павла.

— Іди лиш, Артеме, спати. Не добудишся тебе взавтра. Теж мені баталіст!

— Прощайте!— сказав Артем до всіх, але дивився тільки на Григора Наумовича. А далі повернувсь і зірвався з місця — тільки зашелестіло у соняшниках на шкільному городі.

Уже світало, коли Юхим вернувся з школи додому. В клуні на возі Артем під свитою. "Чого це він в хату спати не пішов?" Але зразу ж і догадався. Тихенько став роздягатись та перед тим, як лягти (з досвіду вже знав — щось хлопець придумав), уважно придивився. Так і є! Обережно відчепив гачок свити від петлі Артемової сорочки. Хлопець не прокинувся. "Баталіст!" — усміхнувся ласкаво. Потім ліг рядом на бік, лицем до синаі.

XII

Осінь тиха снувала по степу бабине літо, плела з гайвороння на ріллях густі сітки й закидала їх у повітря — виловлювала останні сонячні дні. Проте вітробалчани не дуже хапались з оранкою та сівбою. Уже на економіческих парах сходила озимина, де-не-де й на селянських землях — на багатирських клинах — зеленіли смуги; орали на зяб. Але бідняцькі осьмини та опруги лежали перелогами. Своя нива кожного цікавила мало — лежала несіяна, неорана. Улітку в робітний гарячий час вщухло було. А це з осені знову стали носитися чутки про нарізку. Ждали з дня на день. Щоранку біля волості селяни аж товпляться за новинами: може, з повіту щось є, може, в газеті вчитель щось вичитає. Та з повіту нічого не було, а в газеті хоч новин і було досить, але про землю ні слова. То вже самі, як уміли, втамовували свою мужичу спрагу. Розходились од волості юрбами. До роботи мало хто брався, хіба в кого у дворі стояв стіжок недоби-тий — домолочував ціпом. А більш — никали по селу, сиділи купами попідтинню. Повз них вулиця — річка чуток, а вони як з кручі перехилялися над нею, пригорщами черпали й жадібно пили.

Але Цигуля та коваль були тверді, як цілина, в селянській гущі. В них не вгрузали ніякі чутки. Худий, тихоголосий Цигуля, бувало, хіба всміхнеться лагідно та й рукою махне, мовляв: пусте, балачки! Потім почне терпляче доводити, через що селянам на це не сподіватись: Коваль,— той не дуже любив говорити. Бувало, слухає-слухає отак у гурті про різні небилиці, а далі й плюне з лайкою: "Невтриноси! На блюді їм земельку подадуть! Чорта пухлого — як самим своїми кліщами не

взяти!" І хитне головою на Цигулю — слухайте, мовляв, що он розумна голова каже.

Селяни Цигулю слухали. Здавалося, вірили в усе, що він говорив, і погоджувались, і підтакували. Та це, поки чули мого голос. А замовк — той, той вихопиться з гурту, і вже знову заграє громада, як запущена дріжджами опара.

Найбільше каламутив Муха Іван. Після синового арешту вже, здавалося, мав би зневіритись та й замовкнути, але з ним цього не сталося. Він схуд, зсохся — ще ніби менший став, та від того, що віра лишилася та ж,— іще виразніш виступала з усієї його постаті. А як на людях кричав, набухала вузлуватими жилами на чолі й на худій шиї. Одне він тільки знав: не треба, не треба піддаватися "на оцю вудочку" (це про Цигулю та про коваля). Силою тут нічого не вдіяти. За бунт он що буває! (Натяк на свого Гараська та на Нев-кипілого.) Треба тихо сидіти та й ждати. Більш уже ждали, а тут з дня на день, може, завтра...

— Братця! — розпинав він свої непомірно великі руки й кумедно розмахував ними в себе над головою.— Наша земля буде! Ніде не дінеться, наша!

Селянам був до серця Мушин крик. Завжди, бувало, уже і вночі, розходячись по домівках, та й ще гукне навмисне хтось: "То як, значить, Мухо?" — а Мусі й недовго. Охрип уже за день, а свого ще докаже. У темній ночі вже й не видко його, а самий голос,— мов жалібно чайка кигикне. Так і по хатах розходились з останнім у вухах Мушиним голосом (а вже ніби й не Мушиним — таємничим і віщим). Так і засинали у пам'яті з ним. І від того бачили ночами каламутні сни.

Іноді ходили в степ і юрбами, і поодинці. Увесь день до пізнього вечора можна було бачити, як всюди по степу, наче чорногузи, блукали постаті. То нетерплячі ступнями міряли землю — дізнатись, по скільки припаде на душу, та одразу й оком накинути, де яка нива: чи солонці, чи

вівсюгувата дуже, щоб, як.буде нарізка, та не вловити гаву.. Ходили, роздивлялися, міряли — і ніхто їм нічого. Аж дужче вірилось кожному: правда-таки, наша буде земля. Але, ну чого ж таки вони там у місті баряться?

А з неділі в Князівці ярмарок. Ще й раніш вітробалчани ждали його з нетерплячкою, а тепер і поготів — вся надія була на нього. Якщо й отут, на велелюдді, не дізнатись, не розторопати, що воно діється та куди воно йдеться, то вже де ж тоді!.

З самого досвітку стали вирушати селяни на Князівку. Кому треба було ярмаркувати з чимсь, кому й ні — однаково, їхали на підводах, я!то верхи на конячині охляп, ішли валками піші.

Зібрався ярмарок — чи коли й був отакий: з усіх країв людей привалило — з околишніх сіл, а були й здалеку, з інших повітів. Весь майдан, як є, захряс народом. Посеред майдану аж дві релі — крутяться в брязкоті, в музиці, ні на хвилину не вгаваючи. Крізь музику й увесь шум ярмарковий: ревла та іржала худоба, кричали перекупки, божились і ляскали долонями селяни біля возів, гарцювали кіньми цигани — усе, як і завжди, на ярмарку. Але щось було й нового в сьогоднішньому ярмарковому русі. Оці хвилі народу, що нагло то збігалися в кола, то розбігались, як круги по воді. Ціла орава кінних стражників гасала по ярмарку, розганяючи зборища. Та невправка їм: тут розженуть, а вже в іншому місці збились натовпом. Над головами тільки рука чиясь б'ється, як птах, за шумом мови гаразд не чути, лише окремі крики: про війну, про землю, про злидні, про царя... То й окремі крики, кожне слово селяни жадібно ловлять, очей не спускають з руки отої. І нагло буває, як за спинами залунає крик — "разойдись", і від кінної навали колихнеться натовп, зникне в ньому рука, а натомість пурхне догори, мов табунець голубів білих, і, як підборкані, тут же над головами сідають. До них сотні рук — під нагаями ловлять, хапають їх та мерщій у кишеню чи за пазуху.

Наярмаркувались, надивились, наслухались селяни. Декому й попало: крім кількох "студентів" та "соціалістів", було заарештовано і

чимало селян, а в багатьох на спині горіли рубці од нагайки. Проте роз'їздилися, обнадієні бурхливим велелюддям. Отака силища народу. Події, що про них гомін ходив у народі і що до них закликали всі оті промовці на ярмарку, тепер уже здавалися не химерою, як це було ще вчора, а неминучою дійсністю. Палахкотить гнівом трудящий люд, як одне серце: одібрати в поміщиків землю, знести, розтягти до цурки їхні кубла. Та це ж бо силищі отакій голими руками за одну ніч з усіма управитися. Аж дивно було самим на себе за своє колишнє невір'я та страхи. Сиділи собі, як бабаки, по своїх селах, варилися в чутках і хоч іноді аж закипали рішучістю, але до діла не бралися — боялися свого безсилля. А воно бач! Безсилля, це коли кожна громада сама собі, а як злиті в одне, то яка це й сила — народ, грізна та невпинна, як градова хмара.

Уже й по дорозі їдучи, глянути вперед, оглянутись назад: як плав пливе люд по шляху. І ген-ген по всіх дорогах в усі боки валують густими валками, як мурашня. В цей бік аж до самого Великого шляху одна дорога і на Вітрову Балку, і в Ліщинівку та на Зелений Яр і на Піски. Гуркотять колеса по накоченій колії. Обіч піші йдуть крикливими юрбами (крізь гуркіт коліс треба кричати). Іноді десь на горб виїжджаючи, а то й на рівному буває, нагло стишиться валка. Хіба хто на парі арденів17 у фургоні то зверне, прогуркотить по вибоях, обминаючи валку, а то всі — кожен ніжки накине на люшню чи молодиці дасть правити, а сам плигне з воза й до пішого гурту пристане. А тут є що послухати. Змішалися люди по гуртках з усіх сіл, розказням нема краю. А як є ще в гурті письменний, то вже прокламацію, ідучи, прочитали. Тоді галас, і лайка, і веселі вигуки, наче це йде весільний похід.

На Великім шляху біля могил роз'їздились валки на всі три сторони: вітробалчанам просто, ліщинівцям та зелено-ярцям — управоруч шляхом, може, з версту, а тоді й завернути луками до лісу, а піщанам — уліворуч шляхом. Роз'їздилися шумно. Та ще й з доріг, кожен із своєї, перегукувались довго, доки й голосів стало не чути. Але ще й тоді хоч руками махали, немов подавали один одному якісь таємні знаки.

XIII

Після ярмарку в Князівці ще каламутніше завирувало життя в Вітровій Балці. Уже другого дня вранці всюди по селу — на повітках, на крамницях, навіть на церковній огорожі — порозклеювано було прокламації. І заклепали язики по селу. Хто був на ярмарку, той знав, звідки воно є. Але більшість знала щось зовсім інше. Нібито оце ж воно й є "бомага царська".

І коваль, і Цигуля доводили всім, яка це дурниця отаке думати. Мовляв, підписано ясно: "Соціал-демократи". Це партія така робітнича, закликає саме й не вірити маніфестові царському. Хтось із селян вірив їм, хтось ні, а дехто просто байдуже махав рукою, мовляв: "Чи ж нам не однаково хто! Оголосили землю в панів забирати, а самих їх стребити,— нам цього й треба, забирай! А потім доберем, кому дякувати, а'кого батькувати".

Цього дня й урядникові роботи було. Увесь ранок удвох із стражником ходили по селу, зривали прокламації. І зразу ж послав становому. А потім уже взявся з корнем винищувати "крамолу" на селі. Робив труси по хатах, викликав до волості декого з селян на допит. Комусь набив пику, когось заарештував. Проте другого ранку було те саме. Уночі знову чиясь невідома рука порозклеювала ще більше "крамольних" папірців по селу й навіть на дверях самого урядника. Чутка пройшла, що нібито й листа йому було підкинуто: так і так, мовляв, не визвіряйсь, а сиди тихо, бо рішимо — й не гавкнеш, і навіть хату спалимо. Хто зна, нікому про лист сам урядник не хвалився, та вірити чутці можна було. Бо несподівано якось урядник справді притих і пом'якшав. Прокламації таки позривав, але трусів та арештів уже не чинив, ще й усіх заарештованих випустив.

Посміливішали селяни. Тепер уже балакали про все, не оглядаючись і не притишуючи голосу. Де б не було — чи на вулиці, чи біля крамниць, чи навіть біля волості. Іноді хоч і урядник чи й старшина мимо проходять, не замовкають. Урядника, не помічаючи, пропустять, а з

старшини ще хтось і посміється. І хоч начальство він, а ні слова не скаже, нахилиться тільки й обминає хутенько.

Зо дня в день бубнявіла Вітрова Балка, як брунька. Уже видно було — ось-ось розпукнеться й розпуститься вогняними язиками пожарів. Цигуля це бачив. Він пильно стежив за всім, що діялося в селі, і за останній тиждень навіть схуд од клопоту та безсоння. Цілими днями десь пропадав на людях і ввечері — хто вів коні на ніч на панські отави, хто брав сокиру й ходив у ліс, а він завжди лишався дома, збирав однодумців своїх і чи в себе в хаті, чи в коваля отак просиджував у бесіді до півночі.

Іноді на зборища отакі, крім Цигулиних спільників, приходило чимало й іншого люду. Тоді балачкам та гарячим суперечкам не було краю, од крику аж тютюновий дим по хаті ходив хвилями й на полиці каганець ось-ось погасне. Зборища щоразу ставали все людніші, стало вже тісно в хаті, перейшли тоді в школу. Щовечора збиралися до школи, про людські очі, ніби на співанку. Сходилися і бородані, і молодь. Хлопці та дівчата таки й проспівають кілька пісень, а потім — хай собі як знають. Учитель дивився крізь пальці навіть на їхнє жирування в коридорі, аби не заважали. А "старики" збирались у класі. Тут щовечора, бувало, Макар Іванович і газету прочитає їм, інколи якусь політичну книжечку. Тут же вирішували й усі найважливіші громадські справи. Десь дістали були план усієї землі вітробалчанської, вирахували, скільки десятин, а по кутках перелічено, скільки дворів та по скільки душ у кожному. Усе було напоготові. Хоч і завтра постановила б громада землю забрати, не яка й морока була б: землеміра викликати та й хай розпланує, розмірить — і квит. Були гарячі, що й домагалися-таки вже скликати сход та й до землі братися, і до маєтку. Проте розважливіші спиняли до якогось часу, а тут нагло й пригода трапилась: виписав управитель у двір чеченців для охорони. І не скільки їх — усього п'ятеро, а от морока. Порозумітися з ними ніяк — джеркотять щось по-своєму, а так — коли б і різанини не вийшло. Що тут будеш робити? Сперечались багато і всяко міркували. Були такі, що хоч і вирізати вночі.

Проте вирішили почекати кілька днів, а коваль тим часом мав з ними якось уладнати.

І от саме під цю нагоду несподівано для всіх вернулися на село Муха Гарасько та Невкипілий.

Гарасько того ж вечора й показався на людях. Розповідав селянам цікавого чимало. Сиділи ж в одній камері з усіх країв люди. А після ярмарку навіть із різних повітів. Двоє з міста оуло. Розумні хлопці. За оці останні дні, що сиділи вкупі, у кожного од їхніх розказів поробилися отакі голови. "Хоч би її ще з місяць сидіти — не жаль би було",— сміявся Гарасько. Про Невкипілого розповідав. Невкипілому було погано. Тоді ще з першого разу, як обізлився становий на нього, то відтоді щодня й було: спершу щоранку й щовечора бив становий йому пику, а потім пом'якшав — по разу бив щодня. Аж почорнів сердега Прокіп, уся пика, як один суцільний синець, балакати по-людському розучився, од людей ховатися став.

Таки й справді, Невкипілий ні того вечора, ні другого дня піде не показувався. Думали селяни — прийшов, а дома безладдя, ще стіжок недомолочений, то, мабуть, порається. Але ж не молотив у дворі. Мо', занедужав? Старий Муха таки й зайшов другого дня провідати товариша, а Невкипілиха йому й розповіла, що як пішов удосвіта кудись, та й досі нема, і сама не знає, куди він пішов світ за очі.

Не було Невкипілого й третього дня. Вже аж четвертого надвечір вернувся він на слободу. З степу йдучи, по дорозі зайшов у кузню до Юхима.

Повна кузня була людей. Як угледіли Невкипілого на порозі — почорнілого, худого, з костуром, як рожен утовшки, в руці, всі так і замовкли одразу, цікавими очима, як реп'яхами, обліпили його велику кострубату постать. Невкипілий наче навмисне виждав хвилину, поки роздивилися на нього, а тоді важко ступив з порога в кузню й

поздоровкався глухим простудженим голосом. Став посеред кузні, спершися на свого костура. Обступили його чоловіки. Коваль навіть кинув кувати. Підійшов, потиснув міцно руку Прокопові й став розпитуватися, де ходив та що виходив. Невкипілий став розповідати, важко, як пеньки викорчовуючи, незграбні слова всуміш з лайкою. Ходив оце на власні очі побачити, що воно та куди воно. За оці кілька день, мабуть, верст із сотню обкружляв усюди по селах. Гех, чорти їх матері,— народ! Один на одного зглядаються, огинаються, ждуть, щоб хтось поблагословив.

— Треба починати! — як пакіл у землю вбив Прокіп. І замовк, важким поглядом втопившись у ковалеві очі.

Відповів коваль: мовляв, починати не штука, але ж бо треба й те розуміти, як починати. Сказав, щоб сьогодні приходив до школи. Але Невкипілий на це тільки губи злісно скривив. "Мудруєте все!" І почав натягати глибоко на вуха свою облізлу шапку.

— Звісно, вчитель там і Цигуля з своєю казочкою... А що хоч і той дурний Прокіп поніма? — цідив далі зневажливо Невкипілий крізь стиснуті зуби.— Йому й становий ось місяць морду бив за його дурний розум...— І нагло на оцій мові лице його набрякло кров'ю, брови зійшлись, і вже він не сказав, а прохрипів якусь лайку. Потім повернувся незграбно на місці й вийшов із кузні.

Тієї ночі Невкипілий до школи "на співанку" не прийшов. Ждали допізна його — не було. Цигуля аж трохи був занепокоївся. Відомо, що за людина з Невкипілого — кремінь. Такого якби до свого гурту залучити, добру б підпору мали. А як не вдасться, то лиха такого може накоїти своєю гарячністю, що потім і не оберешся. І це саме тепер, коли треба розуму та витримки, як іще ніколи.

Охорона маєтку найбільш ускладнювала справу. З ковалевого наміру нічого не вийшло. "Мови не розуміють",— як доповів потім. Проте, може

б, хоч на мигах якось порозумілися, та стражник, що до них приставлений, і близько не підпускає до них. А сам як тільки їх не накачує, що й вирізати нібито хочемо їх. Не так економію бережуть, за себе трусяться. Увечері до двору й близько не потикайсь, так зразу й клацає затвором. А за їх спинами та й свої підняли голову. Управитель знов ціну строковим на стару звів і прикажчик та об'їждчики знахабніли: уже селянам на економі-чеській землі й ходити не та воля.

А вчора вночі зайняли з об'їждчиками троє селянських коней. Звісно, не зайняли б, якби не проспали були селяни,— там би їм і кишки випустили! — украли, власне. А тепер у загоні коні стоять, візьми їх. Та й на селі тепер погіршало: урядник очуняв після переляку. Треба щось діяти! І оце постановили скликати сход, були із Ліщинівки посланці — збалакались, що сход відбудеться спільно з ліщинівцями та зеленоярцями. Це на неділю. Але ж тим часом треба було обміркувати справу як слід, щоб уже мати на зборах одну якусь і сталу думку і один певний план.

Над оцим всю ніч і бились у школі коваль та Цигуля з своїми спільниками. Але ні до чого й не дійшли, бо насереди-ні обірвалась бесіда. На Юхимовім слові нагло цитьнув хтось. Усі принишкли й прислухались. Та спершу за дівочим реготом у коридорі нічого добрати не можна було, але ж чути — на вулиці якийсь притамований шум. Потім раптом і в коридорі стихла молодь, видко, прислухається теж,— шум на вулиці чути стало виразніш, пролопотів на коні хтось повз школу і в оту ж мить нагло забовкав на сполох дзвін.

Повибігали чоловіки надвір. Ще біжачи коридором, кожен уже догадався, що горить економія. І як на вулицю вивалили, всі глянули в отой бік. Горіло. Але не економія. За вигоном па тім боці ставу мирно дрімала вона,— виступала чорними плямами будівель, і лише в одній — у конторі, де постій чеченців, світилися вікна. А горіло далі, за економією, за горбом. Угадували на Чумаківку, але ні, ближче. А ближче голий степ. Не інакше, горять ожереди економічеські. Полум'я не видко

було з села, з балки, лише заграва та димовий вихор над нею. А над усім у чорному небі кружляла зграя сполоханих птахів.

Од заграви відблиск червоний і на село. В порожевілих сутінках різко виступали стіни хат, людські постаті на воротях, попід хатами, юрби на вулиці. Тривожно бовкав дзвін, не вгаваючи, ревла по хлівах худоба, вили собаки. Навколо темна ніч, як безбережне море, і Вітрова Балка в ній — одинокий в тривозі пливе корабель. Але іноді, як ущухав дзвін на хвилину,— з глухої ночі з-за панського парку чути було далекі дзвони, видко, в Пісках. І з другого боку, з-за Ліщинівки, але ще далі, ще тихше, ледве уловить ухо — теж дзвони. І вгадувалось тоді, що всюди отак, куди тільки видко загряву,— сполохані повибігали люди з хат, стоять на воротях, попід стріхами — очима на далеку пожежу, як на поданий знак. І самі озиваються на знак отой ґвалтовними дзвонами.

І од цього в серці у вітробалчан вщухла тривога. Бо ж не сама, не сама Вітрова Балка пливе оце в безвість. А пливе їх серед темної осінньої ночі, як у безбережному морі, ціла ескадра тривожних кораблів.

XIV

Потрапивши до міста, Павлуша Діденко зразу ж опинився в обставинах досить складних. Це — не Вітрова Балка, де вже самий стан його батьків-учителів забезпечував йому одне з перших чи навіть — виключне місце серед сільських дітей. З самого малечку хлопець звик бути в центрі уваги. Побутова обстановка цілковито сприяла цьому. Батьки його жили при школі. Тут Павлуша і ріс — єдиний малюк на цілий натовп дітвори-школярів. Під час перерви, бувало, дівчатка аж товпляться біля нього: такий він гарненький, завжди чисто і гарно вдягнений. Одна поперед одної — хоч на руки взяти чи хоч гостинця — шматок житнього пирога або квашену кислицю — потайки від Докії Петрівни (бо забороняла давати Павлуші будь-що з їжі) ткнути хлопчикові в руку.

Та й хлопці: чи пташину яку спіймає котрий, чи змайструє яку немудру іграшку, та ще як нема в своїй сім'ї малечі,— ото й несе в школу Павлуші. В ігрі чи бійці, коли Павлуша десь на четвертому році змінив дівчаче товариство на хлоп'я че, всі, звичайно, як перед меншим, поступалися перед ним. І він все це сприймав як належне. Тим-то з самого малечку почував себе дуже добре в колі старших за себе дітей, і хвилини перед початком занять та в перервах були найприємніші для нього. Коли розходилися учні по класах, нудився сам. Часто, бувало, як занадто вже набридне самота, заходив і в клас під час занять. До батька,— ні, Макар Іванович забороняв йому це; іноді й мати, коли сердита, теж виведе за двері і гукне Степаниді, служниці, щоб забрала і не випускала в коридор. Але якщо в доброму настрої, то посадить на парті між школярами, дасть і йому зошит та олівець,— і він тоді разом з усіма літери пише або, коли усний урок, сидить і слухає. Тож і не диво, що на п'ятому році не тільки знав уже всю азбуку, а навіть умів і слова складати. Іноді, коли.учень, викликаний до дошки, не вмів відповісти, разом із школярами і Павлуша піднімає руку. І Докія Петрівна, бувало, і його запитає, коли хоче особливо присоромити недбайливого учня. Павлуша, не зводячись (неписаний привілей!), самовдоволе-но відхилиться на спинку парти і відповість на запитання. "Он бач! Дарма, що менший за тебе літами якраз удвічі!" І від цих слів матері, від здивованих, а то і захоплених поглядів цілого класу серце Павлуші аж завмирає з гордощів та від свідомості своєї винятковості. Так і минали літа. Став школярем уже Павлуша. Вчився добре; перший рік без всякої натуги ішов у навчанні попереду всіх. Але в другому класі вже мусив і натужитись, а все ж довелось поділити першість із своїм однолітком Гришком Саранчуком. А на третій рік, в останньому класі, уже й натуга ніяка не допомогла: за загальним визнанням і учнів, і вчителів, першим учнем у класі став Гришко Саранчук. Павлуша сприйняв це дуже болісно. Спершу вирішив було на чім би то не стало "вивернутися з-під Гришка". І місяців зо два тривало завзяте змагання між ними. Павлуша аж схуд, став часто жалітись, що голова болить. Не знати, чим би кінчилося це, коли б не Кор-нюха Чумак, приятель Павлушин, поміркований, розсудливий хлопчина. "От дурний! Ну і нехай! Йому що! Оце до весни повчиться — та й все. Та й буде тоді волам хвости крутити.

А нам з тобою ще вісім років гімназії. Нам треба свої, голови он як берегти!" І таки відговорив. Не став уже Павлуша тепер "перериватися", байдужіше, принаймні зовні, ставився до успіхів Гришкових, хіба що іноді не стримається — ущипливо натякне на "волячі хвости" або так, мовби між іншим, заведе розмову про гімназію: що от восени доведеться йому з' Кор-ніошеїо... А розмови про це справді були вже і в сім'ї, і між батьками його та між волосним старшиною Чумаком: домовлявся все, щоб і його Корнюшу разом із своїм готували в гімназію. Так і було потім: закінчивши школу, тижнів зо два погуляли хлопці, та й знову за книжки. Ціле літо Докія Петрівна готувала їх до вступних іспитів. І десь після жнив (іспити обидва, хоч і не блискуче, а склали-таки) уже гімназистами тепер, в нових формених кашкетах з гербом, їхали хлопці у Славгород.

Удосвіта було це, від Чумака. (Звечора з матір'ю прибули до нього, переночували тут, а це разом з Корнюшею від'їздили Чумаковими кіньми до міста.) З фургона, як виїхали вже на Великий шлях, ще глянув Павлуша в той бік, де село. На одну мить защеміло ніби жалем за батьком, за вітробалчансь-кою школою, де народився, ріс, але не дуже. Може б, і більш було, якби не хотілось отак спати, самі очі злипалися: таки рано ще дуже було. "І чого вони отак рано! То б уже й віт-робалчанські пастухи були біля шляху. Нехай хоч подивилися б". Оце й була остання Павлушина думка при розставанні з рідним селом. Далі закутався краще від ранкового холоду, схилився до Корнюші, що з самого двору задавав хропака, та й собі заснув.

І попрокидалися, Щербаки вже проїхавши (це на півдоро-зі до міста). За Щербаками виїхали на горб, а тут уже й місто видно: ген-ген удалині бовваніло кам'яницями, куріло димарями млинів, заводу, горіло на сонці золотими банями церков.

— Ну, що, хлопці, бачите, куди ми їдемо? — оглянувся старий Чумак до хлопців.— А ти, Корнюшо, все не хотів, дурнику!

Корнюша й тепер іще по звичці буркнув: "На чорта воно мені здалося!" Здумав про хутір: "Оце б на баштан зараз!" Але задивився й

собі на величну панораму далекого міста. Павлуша був захоплений. Усе товариша тормошив: "Он, диви! а диви — он!" Корнюша поглядав, куди той показував, але захоплення особливого не виявляв. Пізніш уже, як підснідали, заїв кавуном (кілька десятків везли-таки на фургоні з собою), поволі пройнявся й він Павлушиним піднесеним настроєм. І так уже й у місто в'їхали — збуджені обидва і схвильовані.

Потім і цілий день настрій цей не залишав хлопців. Ходили по вулицях уже у формі гімназіальній, милуючися своїми відображеннями у вітринах, ходили на набережну до Дніпра. Заходили з Докією Петрівною до Дорошенків. Увечері з батьками ходили в "біоскоп"1 на "живі картини". Полягали спати, приємно потомлені новими враженнями. Корнюша зразу й заснув, але Павлуша довго крутився на ліжку, надміру щасливий.

Але другий день з самого ж ранку почався слізьми: від'їздила мати з Чумаком додому. Жаль було, і лякала самота. Хоч би це дядько Сава був дома. (Заходили вчора — у Києві зараз. У якомусь соборі щось там розмальовує. Тьотя Серафима Ксенофонтівна і розповідала, та хлопець не второпав гаразд. Нібито аж через місяць має повернутися.) Невеселий ішов до гімназії. І в гімназії потім у величезному коридорі в кипучій каші гімназистів, од вусатих восьмикласників до пискливих "приготовишок", ходив приголомшений. І в клас по дзвінку зайшов стриманий. Скільки разів дома ще марив про цей свій перший вхід до'класу, як про святковий, переможний. Не вийшло! Щоправда, по вітробалчанській звичці сів був на першу парту. Але підійшов один пихатий, викоханий (Міхно, голови міської управи син,— пізніш уже Павлуша дізнався про це) і попрохав звільнити місце: "Це моє!" Павлуша заперечувати спробував, але зашикали товариші Міхнові, з перших же парт. Здався Павлуша. Розгублений глянув на клас, а воно вже всі місця зайняті. Сів на вільне біля самої грубки. Ще добре, що хоч сусіда його згодився помінятися з Чумаком місцями, хоч сіли вдвох — і то вже добре.

Але це тільки першого дня на таких скромних умовах помирився хлопець. За кілька днів, оговтавшись, придивившись до товаришів по класу, до їхніх взаємин і ставлення їхнього до нього й до інших отаких, як він,— задумався пильно.

Справа була зрештою досить ясна: нерівня! І найгірше, що й заперечити ніяк — природно цілком. Що він поряд з ними? Син там якогось сільського вчителя. А вони — хоч і той же Міхно: син отакої шишки! У Пирогова батько директор банку, у Росинського — інженер на заводі (у місяць плати більш огрібає, яч Павлушин батько з матір'ю за цілий рік). Дехто був з поміщицьких родин, з повіту,— були такі,— по тисячі десятин мають... Звичайно ж, нерівня! Але чим більш хлопець відчував це, тим більше хотілось йому здружитися з ними. Уже як не примірявсь! І все дарма. Але ж могло бути... авжеж, могло бути зовсім-зовсім інакше...

І не раз Павло в ці дні поминав недобрим словом своїх недбайливих предків. І насамперед прадіда по матері, Самій-ла Іовича. "Дурило старий! — мимоволі пригадувались слова дядька Сави, сказані колись у присутності небожа-малюка.— Наплодив дітей цілу купу та й пустив з торбою!" Павло тепер цілковито погоджувався з дядьком Савою. Легко сказати — цілий маєток промотав до останнього дворового мужика. Овдовівши, вже зовсім старим дідуганом зійшовся з гувернанткою-француженкою, а та женила його на собі. І за яких два-три роки обідрала, як липку. Добре, що родичі були, розібрали дітей-дрібноту, як цуценят... Ну, як же не дурило?!

До діда Петра Павло ставився поблажливо. Та, власне, які претензії могли бути до нього? Без всяких маєтків, без зв'язків — якого особливого становища міг він добитися в суспільстві?! Служив лісничим на казенних дачах, верст за сорок від Славгорода. І це, за словами матері, були найкращі роки в житті цілої родини. Жили не гірше за поміщиків-сусі-дів (тих, звичайно, котрі бідніші). Величезний будинок у лісі над озером. Свій виїзд, а були й верхові коні. І навіть ціла псарня (заядлим мисливцем був дід). Потім, коли підросли діти і треба було

думати про гімназію (а це збіглося в часі і з підвищенням по службі: призначений був начальником повітового лісництва), переїхали в Славгород. Купив дід будиночок. Але це, здається, і було єдиним його надбанням. "Інший на його місці,— говорив, бувало, дядько Сава,— не такий занадто вже совісний, хіба ж так нажився б на тому лісі! Дуже він пан був великий. Пухом йому земля!" Павлові жаль було добра, ніколи не нажитого дідом. Може, навіть не менше жаль, як маєтку, прожитого прадідом. Але, разом із тим, йому й подобався дід саме цією рисою вдачі: дуже великий пан був. Одного тільки не прощав Павло дідові: як це він міг дозволити своїй єдиній доньці, його, Павла, матері, вийти заміж за мужика! Ну, хай вона...Але ж він добре знав, що таке по-томственe дворянство. Ще місяць тому такі думки не так вже й дошкуляли Павлові. Але тут, серед усіх оцих Міхнів, Пирогових та Росинських, він дуже швидко зрозумів, що справа не лише в маєтках, але і в становій приналежності, тому так обурювала його тепер легковажність діда та матері в цьому питанні.

І сказати б — не було інших женихів у неї. Були ж. Хоч би й отой ротмістр драгунського полку — з приводу чого і дядько Сава та й батько іноді підтрунювали над матір'ю. Кілька днів Павло навіть не відповідав матері на її лист — перший лист до нього після розстання. Поки одного разу серед ночі (слабував на безсоння в ці перші дні в Славгороді) не перевернула все в душі хлопця одна розважлива думка, до того ж така проста, що аж дивно було, як вона не прийшла йому в голову з самого початку. Навіть схопився — сів на постелі.

"Ох, і дурень же ти, Павле, ох, і дурень! Ну вийшла б мама заміж за того драгуна, та хоч би й за самого генерала! Тобі від цього яка радість?' Авжеж що так! Ну, були б у неї діти, але ж ні один із них не був би ти. Адже отакий, як є, ти на світ з'явився лише тому, що мама вийшла заміж саме за Діденка. З цього й треба виходити"

Тоді пригадувати став, як воно на селі було: хто саме з бідняцьких хлопців др.ужив з Корнієм Чумаком, наприклад, чи з Пожитьками — Яшком та Микитою, чи з Даньком Шу-милом (усе синки сільських

багатіїв),—і аж дивом дивувався: не міг згадати жодного! І сам він товаришував лише з цими хлопцями. У Корнія на хуторі влітку, бувало, цілими тижнями жив. З одної миски їли, під одною ковдрою спали. А от у інших хлопців, бідняцьких,— чи хоч у п'яти, од сили десяти, з цілого села, бодай поріг у хату переступив! Навіть самому зараз ставало трохи моторошно: невже справді отаке страшне і непереступне оте саме — "нерівня"?! Тільки спогади про Гришка Саранчука і обнадіювали. З усіх сільських хлопців він був єдиний, до кого Павло та його приятелі (хоч і не дружили з ним) ставилися зовсім не так, як до всіх інших. І тільки через те, що був першим учнем у школі. Аналізуючи тепер своє ставлення до Гришка, Павло признавався собі, що коли б отак до нього Міхно з своїми приятелями ставився, то це його цілком улаштувало б. Принаймні на перших порах. За це і вхопився тепер Павлуша.

Зразу ж і засів за науку. Хлопці гуляють іще, тягло і його — такі дива у місті: одна вже Миколаївська вулиця чого варта, на Сінній площі на муштрі солдати; паради на Соборній; десь робітники з червоним прапором, а козаки розгонять... Цілий день можна по місту гасати і не набридне. Але Павлуша заплющується, затуляє вуха й, ритмічно похитуючись над книжкою, віддається "зубрьожці".

За перший місяць уже й висунувся в число перших по балах: п'ятірки, четвірки (таки здібний був, а до того, готуючись до іспитів з батьками, і вперед пройшли поза програмою). Але з російською мовою було погано. І не через те, що не знав уроків, а за саму вимову. Учитель-мовник вважав, що вихованці класичної гімназії повинні говорити "как богі". І через те з трійок Павлуша не вилазив. Але й не здавався. Навпаки, ще наліг дужче. Став уже не тільки в школі, як раніш, але і вдома говорити виключно російською мовою. Завів штрафи для себе: за кожен випадок, коли, забувшись, починав не по-руськи, з тих грошей, що лишила мати на гостинці, перекладав копійку у спеціальну жерстянку з-під пер, що носив її завжди в другій кишені, але зарікшися не тратити їх аж до першого хорошого балу з руської мови,— не менше четвірки. Щось із полтиник було вже там, проте інтервали між копійками чимдалі ставали довшими.

І от саме в цей час повернувся з Києва Дорошенко, дядько Сава. Після його телеграми тьоті Серафимі, що такого числа прибуде, Павлуша вже й не знав, як ті дні прожив, дядька чекаючи. А того дня просто з гімназії і подався до нього, навіть на квартиру обідати не заходячи.

Зустрілися тепло. Мабуть, рідному батькові б отак не зрадів хлопець, як дядькові Саві. Радий був йому й Сава Петрович, веселий. Саме обідали.

— О, та ти зовсім молодчина, Павлушо! А повернись-но, синку! Козак хоч куди! Обідав, ні? Сідай!

Став розпитувати, як живе, як учиться. Павлуша розповідав докладно про все своє життя за цей місяць. Що вчиться добре, от тільки з російської мови... Але раптом на цьому Сава Петрович перепинив його: спершу був і не помітив, а тільки тепер.

— Ану, ну, стоп, хлопче! Ти що ж це зарусив отак? І тільки місяць минув, а що ж з тобою далі буде? — Потім звернувсь до гостей,— двоє було їх за столом: Компанієць — Ґалаґанів управитель із Князівки і ще один червонопикий з рижими "козацькими" вусами товстун, кооператор Мокро-ус: — Ви бачили? Ми для них, можна сказати, сил своїх не жаліємо, культурно-національної автономії домагаємось, а вони, бач...

— Негоже, негоже, козаче! — несподівано тонким голосом сказав Мокроус.

Павлуша став виправдуватись тим, що вимагають цього в школі. Сава Петрович поналивав бокали вином. Потім витер вуса салфеткою й сказав:

— А ти, хлопче, роби, як той Христос робив та й нас учив. Свого часу він прекрасно розв'язав цю проблему: "Кесарево — кесарю...". Отак і ти.

В гімназії говори по-руському (вистачить з них і на трійку), а то завжди — по-своєму, по-українському. Чи для кого ж це ми дбаємо? Домагаємося й преси своєї української, і рідної школи. А так, так,— на Павлушині здиврвані очі,— і шкіл теж, навіть гімназій. Та вони вже, властиво, і є в нас. Не тут,— в Галичині, правда. А чому б їм і тут не бути? А взагалі, одним словом кажучи, це значить: "Ану, посуньтеся трохи, панове-добродії Міхни та Пирогови всякі, дайте і нам лишень місця за спільним столом", як це люблять поети висловлюватись високим штилем,— на бучному святі життя! — І, випивши з гістьми знову, став уже поважно розпитуватися в Мокроуса про новини тут у місті за цей час, що був у Києві, а в Компанійця,— що там нового на селі.

Павлуша уважно прислухався до їхньої розмови. Говорили більше про речі незрозумілі для нього, але дещо хлопець таки й схоплював: окремі події в місті й на селі, окремі знайомі прізвища батьків товаришів сроїх по гімназії. І Савині окремі поцінування подій тих і осіб. Але, прислухаючись навіть, Павлуша не переставав думати про своє,— про дядькові слова перед цим. Особливо до вподоби було йому про українську гімназію. І найбільше оте: Ану, посуньтеся трохи, панове-добродії!" От би тоді в класі отак підійти до Міхна... Просто як у казці. Аж боявся хлопець, що, може, це дядько Сава пожартував.

Тим-то по обіді, як уже Мокроус з Компанійцем пішли, а Сава Петрович мостився в кабінеті "схропнути", зайшов Павлуша попрощатись і знову завів мову про те, чи справді ж таки на російську мову не дуже наполягати? Сава Петрович, тепер розімлілий після обіду та вина, в'яло відповів, що, звичайно, і в цьому треба триматися золотого правила — "краще як краще". П'ятірка й тут не завадить, але ж не в такий спосіб. Штрафи оті щоб покинув зразу ж. І українською мовою щоб говорив завжди поза класом. Спитався ще, з ким він живе на квартирі, з ким у класі товаришує.

— І взагалі, хлопче,— звернувся наприкінці до небожа.— Ходи до мене частіш. Книжки буду давати читать українські.— А дізнавшись, що

не вміє читати по-українському, зауважив, що це не трудно: руське "и" треба читати, як "ы", "э" на-вивороті — як "е". Оце й вся мудрість.

Хлопець аж зашарівся. Несміливо спитався, чи зразу б не можна яку-небудь книжку. Сава посміхнувся, задоволений.

— О, та ти гарячий, напористий! — Але як лежав уже на канапі, ліньки було зводитися, шукати десь, сказав, що нехай іншим разом.— Не все одразу, ще час буде — начитаєшся. Ну, а зараз задрімаю трохи.

Павлуша зрозумів натяк і зразу ж попрощався з дядьком. Повеселілий вийшов від Дорошенків і просто, не заходячи додому, подався на Миколаївську вулицю в кондитерську, з'їв одразу аж п'ятеро тістечок за ті гроші з жерстянки. Хотів іще й шоколаду купити, та згадав про свої давні наміри й залишив решту грошей до завтрього для шкільного буфету: так на всі одразу й накупить всячини. Треба їм тим часом коли й "не посуньтесь", то хоч носа втерти, мовляв, і ми можемо. Запив ситром й пішов додому.

І зразу ж розповів хлопцям про все, що говорив йому дядько Сава. Захопилися й хлопці цією новиною. Для всіх навіть і слово "Україна" було новина, і що книжки є українські — ніхто й не догадувався про це. Зацікавились хлопці. А Павлуша, гордий із себе, все більше знання свої виявляв. Збрехнув навіть, що він читав уже книжки такі. І не трудно, мовляв: де руське "и", треба читати, як "ы". І аж нетерпеливився — в класі ще хлопцям розповісти і в дворі теж. От посадить Славку в-калошу, задаваку: все вона знає, старує, всіма дітьми в дворі верховодить. Та дружні які, що вже й Абрашки не займи,— так і накинуться обороняти. Нехай, Павлуша розкаже їм, яка вона всезнайка.

Того ж вечора, виходячи з двору гуляти на Дніпро, у дворі і стикнувся з нею. Гуртом гралися в чогось: вона, Соня — її подруга, двоє хлопців з. "городського", Митя Мороз та Аб-раша. Шаради рішали, чи що.

Обступили всі Славу, а вона накреслила паличкою на землі коло, а в середині кола написала дві літери — "ля".

— Нота,— похопився сказати котрийсь із хлопців.

— Ні, це не нота,— заперечила Слава.— Це зовсім щось інше. Для кожної людини це найдорожче в житті. Думайте, думайте. Підкажу трошки: іменник, загальний.

— Я знаю,— сказала Соня і на ухо сказала Славі.

— Вірно.— Слава ще дала трохи часу всім*. Мишко з "городського" теж відгадав, сказав Славі на вухо. Павло весь аж смикався, але ніяк не міг збагнути. Тоді Слава сказала: — Ще підкажу. Ви все читайте, не тільки "ля", коло — це теж літера.

— Ага,— догадався Павло.— Ну тоді ясно-понятно: Оля.

— Ні.

— Як то ні? Іменник.

— Та вона ж сказала: загальний,— озвалась Соня.

— Погано ти, Павлушо, граматику знаєш. Не Оля, а воля, в-О-ля.— І носком черевичка показала на коло і на літери.

Всі зрозуміли, Павлуша теж, але з упертості став заперечувати. Неправильно, мовляв, Славка загадувала. Треба було сказати, що однієї літери нема.

Слава засміялась.

— А може, просто треба було написати ціле слово. О, тоді б і ти напевно "відгадав" би!

— Тоді не було б чого й відгадувати,— сказала Соня, дівчинка розумненька, але без усякого почуття гумору.— Читай, та й усе, якщо ти грамотний, звичайно.

— А ось я вам таке слово напишу— і всіма літерами, і ніхто з вас не прочитає. Хоч ви і грамотні. Тільки, Корнію, Борисе! Мовчіть!

Він вихопив у Слави паличку і написав на піску.

— І теж — іменник, загальний.

— "Міло",— вголос прочитала Соня.— Це ж прислівник, а не іменник. Ти таки справді у граматиці...

— Ні, іменник. Ось і хлопці скажуть.

Корній та Борис підтвердили, що справді — іменник.

— Ну значить, тоді ти помилку зробив. Ти мав на думці мило?

— Ні, не зробив я ніякої помилки.

— Ні зробив.

— Соню, не сперечайся!— обізвалася Слава.— Помилки він не зробив, але все одно я відгадувати не буду. Бо не по правилах. Ми ж увесь час загадували по-російському. А коли по-українському, так треба було сказати

Павлуша аж струснувсь: "От чортова дівчина, і це знає!" Але решта дітей не знали цього, зацікавились. Соня перша й пристала до подруги: "Як це — українське? Що воно?"

— Ну... як тобі сказати...— і задумалась на хвилинку, щоб сформулювати визначення.— Ну, от усе те, що нам кажуть "малоросійське", а насправді воно — українське. Тільки що нас не вчать отак: і в школі, і дома мало, а як кого, то й зовсім. Як воно і всі книжки майже російські, а українських мало-мало.

— А таки є?— поцікавився Мишко з "городського".

— Ну да, є,— відповіла Слава.— Я й сама читала. Тільки маленькі. А є й великі —"Кобзар", наприклад.

— Що за "Кобзар"?

Павлуша не дав відповісти, похопився свою ерудицію виявити, зневажливо глянув на Соню і мовив:

— Ну, от не понімаєш! Книжка така, значить. А тільки по-українському треба читати. Де руське "и"— треба читати, як "ьі", а перекинуте "з" треба, як "е".

— Вона про зміст питає,— сказала Слава Павлуші і, звертаючися до всіх уже, додала:— Дуже гарна. Вірші. Отак, як ото є твори Пушкіна та Лєрмонтова. Тільки то руською, а це українською мовою. Тарас Шевченко кріпаком був і більше про кріпаків писав. Його за це царі та пани на десять років у солдати заслали. Дуже гарна книжка. І про минуле України в ній є.

Павлуша занепокоєний:

— А ти хіба читала?

Слава мовчки заперечливо хитнула головою і навіть зітхнула.

— Гриша наш читав. У нього й "Кобзар" був. Тільки я тоді мала ще була — не розуміла. А потім, як ото забирали Гришу у тюрму, трус робили — багато книжок забрали і її взяли. А потім уже й не бачила.

— А я от...— почав Павлуша, але Слава перепинила. Одну маленьку книжечку читала, правда, й вона колись. Це як у Глибокій Долині гостювали цього літа у тьоті. В одної сільської дівчини в батьків була така —"Тополя". Гарна книжка. Про сільську дівчину одну... І розповіла коротенько зміст. Там,, на селі, й пісні навіть співали з цієї "Тополі": "По діброві вітер виє". І вона з подружками навчилась. І собі, бувало, як зберуться... І, певно од спогадів, аж замовкла. Цим зразу ж і скористався Павлуша, щоб таки похвалитися:

— А я от і читатиму "Кобзаря". Схочу — хоч і завтра. У мого дядька є.

— У Дорошенка?— підвела голову Слава і пильно подивилася на хлопця. Потім знизала плечима й ніби сама до себе:—Може, і є. А тільки... навіщо б він йому? Чи, може, ти думаєш, що він за бідних стоїть? Якраз! Він — за багатих!

— Звідки ти знаєш?

— А Леся, вона ж у нашому класі. Думаєш, ніколи не розповідає, хто в них буває, про що вони говорять? Знаю!

Павлуша мовчав, нічого не придумав відповісти.

— Ну, а твій браг, Григор, за кого стоїть?— спитав раптом.

— За бідних!— Потім, помовчавши, додала:— Хіба ж чесна людина може стояти за багатих?!

— Так дядя мій нечесний, виходить? Ти це хотіла сказати?— скипів Павлуша і, навіть не давши їй відповісти, додав як міг ущипливо:— А все-таки в тюрмі ні разу не сидів дядя мій. А от твій брат...

— Ну й що ж!— спокійно сказала дівчина.— А мій брат сидів. Думаєш, уразив мене. Дурень ти! Хіба ж у тюрмі тільки злодії та розбійники сидять?

— А хто ж іще?

— Політичні,— відповіла дівчина.

— Політичні? А хто ж це такі?

— Не знаєш?— Слава знизала плечима.— То що з тобою й балакати! — і одвернулась до Соні та решти хлопців.— Ну, давайте далі. Чия тепер черга загадувати?

— Е, ні, стривай. Так не годиться!— сказав хтось басом за спиною в неї. Озирнулась: дядя Федь Бондаренко і з ним чоловік у свиті.— Чого ж ти не поясниш йому, раз ти знаєш, а він не знає?!

— Не думайте, дядю Федю, що він такий дурний, як прикидається!— сказала Слава і звернулась до чоловіка в свиті:— Здрастуйте, дядю! А я вас знаю. Ви з Вітрової Балки. Гармаш. Я у вас колись і в хаті була; не в хаті, а на призьбі сиділа. А ви саме вечеряли...

— Вірно,— посміхнувся Юхим.

— Ні, ти, Славко, баки нам не забивай. Ой, лисичка-се-стричка!!— рукою обняв за плечі, пригорнув до себе. Спитав півголосом, чи Гриша дома.

І так само півголосом відповіла дівчина, що дома. Потім звільнилась з-під його руки, поправила бантик на голові і знову до Гармаша:

— Дядю, а ваш Артемко ходить уже до школи?

— Артемко? Та він уже в Третьому класі це буде.

— Я знаю. Я не про те. Зараз чи ходить він уже? Чи з отарою вже розщитався?

— Ні, до покрови, строк.

— Ой, як же це прикро! Це ж він скільки вже пропустив!

— Що зробиш! Найнявся — продався. Ну, та нічого, наздожене. Він у мене такий!— І раптом впізнав у гурті хлопців Павла.— А ти— он який! Насилу впізнав: при гербі, при срібних ґудзиках!

— З дому мені нічого не передавали?— спитав Павло.

— Ні. Та я не хвалився, що їду.

— Ну, грайтеся собі,— сказав Бондаренко.

Коли вже одійшли від дітвори, Юхим мовив роздумливо:

— Он як воно, Федоре, в житті. Які люди — різні! Коли ось навіть діти... Хто ми для неї! На призьбі один раз посиділа. А той, лобуряка, хоч би "здрастуй" сказав!.. Хоч би що-небудь спитав про Артемка! Як-не-як одну ж грудь ссали.

XV

Потім, гуляючи з хлопцями на набережній, Павлуша тільки й думав, що про ту неприємну пригоду в дворі. Був насуплений, лютий і зосереджений. Навіть як запропонував Корній піти до дубів — кавуни їсти, відмовився, зрадівши нагоді залишитися самому. Ходив по набережній і все міркував собі.

Цього ж вечора й хотів був зайти до дядька Сави. Хоч і4незручно вдруге за день, та коли ж нетерплячка отака.

Але здумав, що за обідом говорили про збори сьогодні увечері, на яких і Саві Петровичу треба бути (про українську книгарню тут, у місті, справу вирішувати). Облишив до за-втрього. І другого дня справді зразу ж після обіду, і за книжку не сідаючи, подався до Дорошенків.

Як і першого разу, Сава Петрович зустрів небожа привітно. І так само, як учора, був у піднесеному настрої. Працював у майстерні над великою картиною (іще перед Києвом розпочав. А це треба кінчати).

— Ну, Павлушо... Ех, жаль, що малий — випили б разом.— Налив собі з пляшки, що стояла на кругленькому столику побіч, склянку пива.— Справа, Павлушо, така, що годилося б!— Вишів сам. Потім, приступаючи знову до роботи, пояснив хлопцеві:— Незабаром на люди вийдемо,— буде-таки книгарня! Уже домовився: на комісію картини будуть брати. Оце й цю підганяю швидше. Тепер діла підуть веселіш.

Павлуша захоплений дивився на картину. Хоч іще не закінчена, а розібрати можна:

На околиці села крайня хата, вітряки на вигоні. В'їздять вершники на (>;іських конях, в червоне, зелене повдягані, з списами в руках. А їх зустрічають жінки, старі, діти. І теж поприбирані: у картатих плахтах, дівчата її пінках.

— Це козаки з походу вертаються,— пояснив Сава Петрович.— А їх ото зустрічають, як і подобає — звитяжців. Може, турка, ляха повоювали.— Трохи помовчав працюючи. І раптом спитав у хлопця:— Ну, що, як воно, Павлушо, виходить у мене? Хоч трохи за серце торкає?

За відповідь Саві був уже самий вигляд Павлушин. Але вій до цього ще й додав:

— Дуже гарно, дядю!

— От і добре. Так же й треба, щоб гарно.— І далі говорив, наче сам собі міркуючи:— На найвиднішому місці повісимо в книгарні. Просто дверей. Люди заходитимуть, молодь...— Затим відступив од мольберта на крок, примружив око на полотно й довго придивлявсь. Потім знову став малювати, стиха наспівуючи:

Грай же, Петре, на бандурі, Сумно так сидіти, Що діялось на Вкраїні І чиї ми діти...19

Павлуша зразу ж, за якоюсь невловимою для себе асоціацією,'згадав раптом пригоду оту вчорашню. Трохи помовчав і звернувся до дядька. Мовляв, а знаєте, чого я прийшов?— "Скажеш!" Павлуша спитав, чи немає "Кобзаря". На дядькове запитання — нащо йому "Кобзар", став розповідати про оту пригоду в дворі.

Спершу Дорошенко слухав досить байдуже, не одрива-ючись од роботи, зрідка весело докидаючи в Павлушину мову якесь слово чи запитання. Але щодалі — все повільніше ходив його пензель по полотну, частіш одривався Сава Петрович од картини та уважніше прислухався до розповіді. Кілька разів чортихнувсь навіть. І нарешті, коли вже скінчив Павлуша розповідати, він зовсім поклав палітру на табуретку, випив ще пива. Потім брьохнувся в м'яке шкіряне крісло, пірнувши в ньому по плечі, й сердито закурив.

— Да, дівчисько, судячи з твоєї розповіді, досить-таки капосне,— після паузи озвався Дорошенко.— Хоча що з неї питати. Хіба це вона своїм розумом дійшла! Від брата все.

— А ви, дядю, знаєте Григора Супруна?

— Знаю. Мав честь...— якось багатозначно відповів Дорошенко.— Та й не тільки його знаю. Немало я бачив отаких, яігвін. Жалюгідні люди! Думають, що саме вони нарешті схопили бога за бороду. Ото й завели шарманку: бідні, багаті...

Ну, а як же інакше? Іще за тисячі років до нашої ери так було на землі. Єгипет, Греція, Рим... І так само буде ще, напевно, не одну тисячу літ. А ці — одним махом хочуть. Нічого не вийде, окрім розгардіяшу. Та, власне кажучи, і почали вони вже цей самий розгардіяш. Глянь тільки, що діється навколо! По містах робітники замість того, щоб працювати, тільки й знають, що страйкувати з будь-якого приводу. А на селі... Скільки добра мужики димом по вітру пустили і ще пустять... Звичайно, є серед поміщиків такі. Та хоч би вашого князя Ку-ракіна взяти — що йому Україна і що він Україні? По десять років навіть не навідується у свій маєток. Аби гроші управитель вчасно висилав йому в Петербург. І взяти, для прикладу, Галагана Леоніда Павловича. Зовсім не те діло. Член земської управи20, скільки він добра мужикам зробив! Школи — у вас, у Вітровій Балці, правда, стара ще,— а по інших селах мало він їх набудував! Цеглові, під черепицею. Навіть свою цегельню спеціально для цього спорудив у Князівці...

І довго ще говорив Дорошенко в такому ж плані.

Павлові не все здавалось переконливим у словах дядька: адже батько зовсім інакше ставився, хоч би й до того ж Галагана. Але хлопець не хотів про це думати. Він зрозумів одно: якщо дядько так говорить, значить, так і треба. І тільки старався запам'ятати все:

пригодиться проти Славки. А коли Дорошенко кінчив, Павло зразу ж нагадав йому про "Кдбзаря".

— А, да, да!— звівся з місця Дорошенко.— Раз таке діло...— Увійшов у кабінет, поряд з майстернею.

Довго потім рився в кабінеті у шафі. Нарешті, знайшов. Чув Павлуша з майстерні, як він дмухнув раптом, певно, пилюку з книжки здуваючи. І затим зайшов до майстерні з "Кобзарем" у руці.

— Оце маєш собі.— Але перш як дати, одкрив на останній сторінці, де "зміст", і, переглядаючи, став повчати хлопця, що саме йому слід читати: він тут йому нігтем повідмічає. Бо підряд, мовляв, читати не варто: багато є такого, що на жіночі сльози розраховане — нехай жінки й читають! А такому бравому козакові воно ні до чого!— І взагалі треба сказати тобі, Павлушо, по щирості, чимдалі більш ти мені до вподоби. Що напористий отакий. їй-право, будуть з тебе люди! От і в гімназії — не миришся ти із становищем, до перших підтягтись хочеш, прекрасно! "Поганий той козак, що не думає бути отаманом!"

З того дня й засів Павлуша за "Кобзаря". Весь вільний час після гімназії віддавав читанню. Чи сам собі Нишком, чи з хлопцями вголос по черзі читаючи. Борис поставився досить байдуже і рідко коли поділяв це товариство: в нього вже було цікавіше —"Пригоди Шерлока Холмса". Але Чумак вподобав одразу вірші Шевченкові. Читає, читає, бувало, спиниться.

— Он диви! Дарма, що дідуган незавидний. (В книжці був і портрет автора. "Прирівняла!— з першого ж разу зауважив Чумак,— Пушкін — пан, і Лєрмонтов — у палєтах. А цей в кожусі та в шапці!" Це й призвело до певної фамільярності з боку хлопців.) їй-бо, молодець дідуган, ти гля! — "Кругом поле, як те море широке, синіє". Це чисто, як у нас із хутора видно. А як за саж вийти та ген туди в бік Глибокої Долини глянути,— і могила отак чисто синіє.

— Ну, ну, читай далі. Бо це вже згадав,— заведеш про свій хутір. Знаємо й так, що там у вас за сажем. Знайшов, звідки на могилу дивитися! — аж із досадою промовив Павлуша.

Весь час нетерплячий у читанні. Часто насуплений (бо навіть у відзначених Дорошенковим нігтем місцях чимало було неприйнятного для хлопця). Але іноді звузяться злорадно очі й навіть усмішка сковзне по губах. А чи й зірветься навіть: "Ну, чортова Славко, держись!" Але на інших місцях, він навіть і Славу забував. Це на історичних поемах — про козаччину, що, бувши до того ще й ілюстровані мальовничими Дорошенковими картинами по стінах у майстерні, дуже вражали й захоплювали хлопця. Та й самі картини дядькові відтепер уже сприймав інакше: краще розумів їх, більше вражали й подобались.

І взагалі чимдалі більше подобалось йому в Дорошенків. Чи вдень, коли дядя Сава малює, приємно було вигідно вмоститися в м'якому кріслі та й читати собі чи просто слухати, як дядя розповідає щось. Чи й увечері за чайним столом або, як потім перейдуть гості до кабінету чи до тої ж майстерні,— залізти десь собі в куток, притаїтися непомітним та й без кінця слухати б їхні розмови,— цікаво! А це майже щодня й бувало отак,— гості в Дорошенків.

Не мавши в себе ніяких маєтків, не одержуючи й плати (ніде ж не працював на посаді), Сава Петрович, проте, з своїх заробітків жив як справжній пан. Щось там робив для губерніального земства, малював портрети місцевих тузів. Була навіть одна постійна робота (про це Павлуша дізнався згодом з натяків та дотепів чоловіків у своєму товаристві) — якась підстаркувата багатюща вдова-купчиха, що її, як жартували,, в кожному новому вбранні Сава Петрович доконче мусив "увічнити на полотні". Звичайно, це був жарт. Але деяка доля правди в цьому була. За три роки, відколи Дорошенко познайомився з нею, він постійно малював її портрети. Хоча й не в цьому полягали справжні їхні відносини. Це був просто спосіб, вигаданий тактовною купчихою для розрахунків із своїм "дуже інтелігентним" коханцем. Про це дехто

догадувався, дехто й напевне знав. Та це ніяк не заважало з пошаною ставитися до гостинного Дорошенка, з приємністю бувати в нього.

Хто тільки не бував у них! Кожного дня якась нова людина,— чи з Києва, частіше звідкись із провінції,— який-небудь учитель чи поміщик, знайомий Сави Петровича. Але основний осередок складали з десяток найближчих місцевих знайомих Дорошенкових, "цвіт,— як казав Сава Петрович,— місцевої української громади". їх мало не щодня бачив Павлуша в дядька і знав уже всіх, міг навіть наперед угадувати поведінку кожного.

Часто з цього й починав хлопець, тільки-но сідали за стіл: "Ану, сьогодні як?" І стежив. Мокроус, беручи склянку з чаєм від Дорошенчихи, подякував по-польському: "Дзенькую, пані!" (все, що він умів по-польському)— значить, у доброму настрої, якась, певно, удача з книгарнею. (Як член правління т-ва "Українська книгарня"21, заснованого недавно, знаменитий був своїм "інтузіазмом", як сам характеризував себе, завжди ігноруючи Кириенкові поправки в орфографії.) Значить, зразу почне. І дійсно: коньяку підливши в чай і сьорбнувши,— гаряче!— одсуне трохи склянку, ліктями зляже на стіл і чомусь не до всіх присутніх, а до самого Кириенка промовить весело:

— Ну , що ж, Олексо Миколайовичу, а все-таки, як казав... забув, як його, да, Архімед22: "Земля крутиться!"— Обведе маленькими біловіїми очима присутніх, на дияконові Йорданському спиниться й морг по-змовницькому.— То так-то, Миколайовичу!

— А це ж до чого ви, шановний Мартиновичу?— завжди удавано здивований, граційно зведе голову випрасуваний, з бездоганними манерами молодий історик жіночої гімназії Кириенко, "український марксист", зять власника парового млина Співака. (Тут же за столом і дружина його с сестрою, гарненькою восьмикласницею Люсею, об'єктом гарячої пристрасті хмурого й мовчазного завжди, як риба, вічного студента Мандрики).— Та й потім, Мартиновичу, до чого ж тут дідусь Архімед? Коловращеніє землі — це зовсім не його фах.

— Неважно!— махав рукою Мокроус.— А до чого це — ви знаєте. Одне слово —"діла йдуть, контора пише!"— І затим зразу ж починав із справжнім захопленням розповідати, як саме йдуть діла з отою ж таки книгарнею, як із ремонтом приміщення. Про те, що договір склали вже з опішнянськими гончарами23 на мальовничі гончарські вироби та роменськи-ми кустарями24— на плахти і килими.

— Ну, а із скоб'яним же товаром як? Мережані ярма, мазниці з інкрустаціями...— єхидно кривлячи губи, цікавився Кириенко.

— А що ж, а що ж! Матеріальна культура теж, знаєте...

І починалося. Спершу напівжартливо, далі розпалившись обидва. На підмогу до кожного приставали з гурту. Про матеріальну культуру та її роль у житті, у вияві національного духу народу. Про дух народу українського взагалі і про його історію.

Пріючи од чаю та суперечки, як віхтем, щохвилинно витираючись брудною хусточкою, затиснутою в кулак, Мокроус впадав у романтизацію минулого, так само й сучасного, сільського життя: вишневих садків, круторогих у мережаних ярмах... ("Да, да, Миколайовичу, ви чули, як рипить ярмо? Симфонія!")

Кириєнко все посилав к чорту і найперш круторогих. Це ж через них, мовляв, та ще через свою широку матню (пробачте на слові!), плутаючись в ній, діди та батьки наші не поспівали за історією, за Європою. "То що ж, і ми будемо так? Ні, дякую красно!" І взагалі не розумію, як це можна, вважаючи себе за культурну людину в XX віці, носитися, як з писаною торбою, з селом! Місто — ось та архімедівська точка опори, що потрібна, щоб виважити країну на рівень інших. Тим-то тільки національна українська промисловість та її організатори й творці в гармонічній взаємодії з робітничим класом, свідомим своїх ширших загальнонаціональних завдань, а не вузько професійних, спроможні це

зробити. Сюди й треба направляти усі зусилля народу, а не туманити голову романтизацією історичного минулого та сучасного села.

— Ех, Миколайовичу, шкода вас!

Павлуша багато чого не розумів з їхніх-розмов. Але дещо й схоплював-таки. Кожну окрему думку, вислів, що видавався придатним, щоб у дворі чи у гімназії козирнути ним, запам'ятовував зразу ж. Так само й незрозуміле все, щоб потім наодинці в дядька Сави спитатися. Тим-то пильно прислухався до суперечки, хоч уже щодалі частіш крадькома позіхав та нетерпляче позирав на двері: де той Левченко! Він майже кожного вечора з'являвся, як завжди запізнившись до чаю, просто з редакції газети. Зразу ж обривалися суперечки, накидалися на нього. А він хапливо, по звичці вже, сьорбаючи чай, передавав останні вечірні телеграми. Потім чоловіки переходили до кабінету курити, і там уже починалася інша розмова, а як були самі, без дам, то навіть і на дуже пікантні теми.

Час од часу заходив Галаган. І завжди сам, ніколи з дружиною. Трохи гордувала-таки Дорошенками, а самого Саву Петровича просто вважала за "злого генія" своєї родини. Після літа оце навіть не стала вітатися: за Мокроусівну. (Рекомендував Сава Петрович у репетиторки на літо до

Мілочки, розхвалив, розписав як втілену чесноту. А вона тільки в маєток, та вже другого дня й застукала її Галаганиха з Ґалаґаном. "Вдень! у бібліотеці!— майже на ..очах у Мілочки!")

Павлуша при кожній зустрічі зразу й пригадував несамохіть оцей підслуханий ним епізод, але від цього Галаган ніскільки не падав у його очах і з усіх гостей найбільш імпонував йому — і своєю солідною постаттю та манерами справжнього великого пана, і своїм маєтком, що не раз любувався ним хлопець здалеку. І навіть своїм теперішнім

становищем можливої жертви селянської, як думав Павлуша, "темряви та дикунства". Невже-таки і його спалять?

Була ще одна сугубо інтимна причина Павлушиної до Галагана виняткової уваги, пошани й навіть підлесливості. Хтозна, чи сам би дійшов до цього, та дядько Сава напоумив. Якось у майстерні, як і часто бувало це, сидів Павлуша з книжкою. Дорошенко працював, мугичучи під ніс. Затишно так. Тихо. Тільки за стіною десь у своїй кімнаті Леся гарцювала з подругами* регіт такий. І нагло, ні з того ні з сього, дядя Сава: "Павлушо, ану лишень признайся, за гімназистками вже підстрелюєш?"— "Ні, дядю, ще!"—"Плохо! Я в твої роки вже закоханий був по самі вуха. Що ж, чи об'єкта немає підходящого?" Хлопець змовчав. Дорошенко якийсь час малював і собі мовчки, а далі озвався: "Павлушо, а Мі-лочку Галаганову знаєш? Ото комусь молода росте!" І знову, помовчавши трохи, додав: "До речі, Леонідові Павловичу ти сподобався. Розповідав йому якось про тебе, сміється, каже: "Отаких нам і треба, енергійних, завзятих". Ти, Павлушо, намотай собі це на вус! А з Мілочкою познайомлю неодмінно!" Павлуша знову почервонів, але на цей раз не так уже,

нічого не сказав. І дядько Сава зразу припинив розмову. Та й потім не згадував уже ніколи про це.

Зате Павлуша розмови цієї не забув. Інакше став відтоді поглядати й на Мілу: коли з гімназистами бачив її, ревнував дуже. І в поведінці до старого Галагана став іще шанобливіший. І все на очах крутиться, щоб уподобатися. Ближче до серця брав і його тривогу, особливо оце, відколи частіші стали в повіті пожежі. "Невже і його спалять?" Пригадував усе, що Сава Петрович розповідав про Галагана. Скільки років працює в повітовому земстві. Школи для них же, для селян., будував. Цегельню навіть для цього відкрив у себе. (А не казав Дорошенко, по чому "лупив" за цеглу з сільських громад, скільки заробив на отих школах!) І головне — свій же, українець, Невже-таки і його спалять?.. Потім, і додому вернувшися, довго не міг ні за книжку взятися, та й навіть уночі часто бачив погані сни.

"Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укриє .чсмлю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом, і до самого рання осінні хмари, наче троянди. Інколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче то місяць сходить, а часом спалахне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна... Траплялось, огонь подавав звістку вогневі. Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село — як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу. Що діється, господи боже. Горять все пани, генерали, великі "члени", що й доступитися до них не можна було. І піхто спинити не може... Блукали поночі люди, як тіні, плакали діти, й худоба обзивалася в хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі, наче троянди...

(З "Fata morgana")

Через яких тижнів два після пожежі у Вітровій Балці по всій околиці пройшли пожежі, як вогняні смерчі. У Князівці спалили куракінський цукровий завод і маєток поміщика Галагана, в Пісках — маєток графа Потоцького й по Великому шляху, верст за десять від Ліщинівки, під Глибокою Долиною, багатий хутір Гарбуза. А стоги та ожереди щоночі по всьому степу горіли, як свічки. І щоночі заграви далеких пожеж з усіх країв — і з степу, і з-за лісу, з того боку Дніпра, усю ніч коливались і розходились, як круги по воді, аж до ледве помітних мигавок за обрієм. І десь там розливалися в сірих осінніх світанках.

Кожен день приносив якусь новину. Там спалили маєток або цукровий завод, там зруйнували економію — вивезли хліб, розібрали худобу. В іншому місці рубали ліси, орали панські землі. І нічого за це не було. Пани заздалегідь покидали напризволяще свої гнізда, неначе зникли одразу, як мухи восени. Проте ходили недобрі чутки: мовляв, як мухи зникли одразу, одразу як мухи і з'являться. Нібито в місто поз'їздилися з усього повіту дідичі й усе раду радять, як би придушити бунт. Повне місто козаків та війська нагнано, і з дня на день ждати — розішлють загони по всьому повіту, щоб карати народ за пожежі та

розгроми. Ходила чутка, що нібито по деяких місцях уже таке й діється. Але ж бо,— чого не вибалакають! Не хотіли тому вірити селяни. А до речі, саме повернувся з міста Хоменко на милицях із госпиталю, то розповідав, що ніде не бачив, не чув отакого. Щоправда, стоїть полк піхоти в місті, але ж там і раніш стояв, є й козаки: чеченці та інгуші, сот, може, кілька. Але на це нічого зважати. За солдатів ручався Хоменко, як за себе, що не підуть вони проти своїх. А самих козаків на всі села й по п'ятеро, як оце в них в економії, не хватить. "На одну понюшку!" — сміявся Хоменко.

Але селяни на його сміх тільки хмурились. Так-то воно так, а бач — їм навіть самим собі признатися прикро було, що от якихось п'ятеро козаків у дворі, а всім селом не дадуть їм ради. І тоді, після зборів, як порішили були трьома громадами забрати всю князеву землю і маєток, через козаків не вийшло нічого — не пустили в двір. І оце зараз по всій околиці пожежі, розгром, а вони до своєї економії ніяк не під-ступляться.

Спершу, як почалися пожежі, вітробалчани кинулись були на чужі краї. Щоночі, тільки спалахне десь заграва, виїздили кіньми, виходили піші,— з мішком під пахвою та сокирою за поясом. І верталися вночі або на світанку з повними хурами зерна. Хто ходив піший — вертався на панських конях або пригонив худобу. Потім поволі з ночі в ніч ширшим колом розливалися заграви. На далекі вже вітробалчани не ходили, а з близьких, де їх упізнавали, що з Вітрової Балки, стали проганяти. Мовляв, свою економію бережете, а на чужі їздите. Не вдалося на Гарбузовім хуторі, прогнали й піщани на другу ніч. То вже на третю ніч вітробалчани нікуди й не вирушали. І відтепер усі думки та всі очі були звернені на князеву економію.

Хто на чужих пожежах не був, а хоч і був, та не вхватив чогось путящого, з заздрістю поглядав через тин до сусіда на добру конячку, чи на породисту корову, чи на плуг під стріхою. І потім на людях галасував на всю горлянку — забрати економію! А ті, що набрались уже по чужих маєтках, поглядали на порожні двори сусідів з непокоєм і собі на людях горлали не менш. Щоб як усі, то всі!

Проте дні минали за днями, кипіла-шумувала Вітрова Балка, щоночі, як і раніш, горіло десь, але князева економія стояла, як заворожена.

І ось одного дня надвечір, як грім серед ясного неба, ударила звістка, що — сю ніч. Приніс її Невкипілий. Десь перед цим цілих два дні пропадав і таки виходив: либонь, і ліщинів-ці, і князівці, і піщани сю ніч наїдуть. Тільки смеркне, щоб прислухалися, як зашумлять валки по дорозі — ото й вони. І щоб усі тоді мерщій в економію збігались. Всі до одного. Бо, мовляв, кого дома застануть, тим будуть хати палити.

Юхим почув про це в кузні. Що це не пуста балачка, він зразу ж утямив, тільки-но сказали йому, що повернувся Невкипілий із своїх мандрів. З тим і ходив, ну, видко, й виходив. Аж не втерпів Юхим, щоб не загнути з прийоду цього: "Далебі ж, правда, молодця бісової віри чоловік!" Потім низько насупив брови на очі. Треба щось думати. Насамперед мерщій просто з кузні послав Артема по Цигулю, щоб негайно ж прийшов на нараду і щоб іншим переказав. А сам тим часом покував іще трохи та й пошабашив. Змотавсь у двір чогось, біля загонів з воловиком про щось перемигнувся, надибав об'їждчика Митра, "свого", — погомонів щось з ним. І зразу ж подався додому.

У хаті вже було повно людей і тютюновий дим ходив над головою хвилями, коли Юхим переступив через поріг. Світло ще не горіло. В густих сутінках тьмяно виступали кострубаті постаті біля припічка, на лаві, коло столу. Упізнати нікого не можна було, тільки — по розмові. Ось од столу Цигулин голос до когось у темряві з докором:

— Ну, та й що доброго буде з того?

Од припічка крекнув хтось, і потім глухим простудженим голосом сказав Невкипілий:

— А те буде! Хочеш павука з кутка вивести, змети й павутину! Всюди в людей отак — палять економії. Невже усі ото й дурні, а ми наймудріші?

Він зайшовся кашлем, з лайкою перемішаним, і харкнув на долівку. Потім процідив крізь зуби після кашлю мов другим голосом:

— А чи, може, ласки в князя запобігаєте: кубло стережете?

Цигуля, невидимий у темряві, твердо промовив:

— Нема вже князевої економії. Народне все. Отож і гляди, Прокопе, вийде щось,— перед народом і одвіт даси.

Але Невкипілий на це тільки чвиркнув крізь зуби: не лякай! Тоді з лави старий Муха й порадь:

— Що там морочитись, зв'язати його на цю ніч — і край! Біля припічка ясно раз, удруге блиснув огник і впав на

долівку, розсипавшись іскорками, потім незграбна купа ворухнулась і випросталась у високу під саму стелю постать Невккпілого. Він ступив крок насеред хати і, витягши голову до лави, крізь зціплені зуби з усієї сили потаскав лайку

— Муха ти! гнида!— Далі повагом нахлобучив шапку на вуха й рушив до дверей. Але на порозі Юхим заступив дорогу:

— Зажди, Прокопе. Не тікай. Є об чім потолкувати. А чи, може, думаєш собі, що бовкнув, як дзвонар, та й хай собі як знають?

Він сів навпочіпки біля порога, спиною до одвірка, а Невкипілий одступився і став біля печі, не скидаючи шапки.

— Ні, Прокопе, лад треба дати, щоб же не напоровся народ на козацькі кулі. Хоч би ти звістку раніше подав,— якось би владнали: чи напоїли б їх чимсь. А то тепер доведеться...

Чоловіки в хаті, як заговорив Юхим, притихли й усі вп'ялись очима в його постать у темряві біля порога. Хтось гукнув світла. Катря засвітила каганець і поставила на столі. І зразу ж мерщій зиркнув у вікно й занепокоївся Цигуля:

— Швидше-бо, хлопці, смеркає.

— Та тут нема чого довго й розводити,— сказав Юхим.— Значить, так: ми підемо... втрьох... Ну і як управимось уже з усім — знак подамо з двору. А почуєте постріл — теж уважайте за знак. Зарані тільки щоб же не піднявся народ. Доглянути треба, щоб ніхто не збаламутив. Прокопе, чуєш? А по знакові — тоді вже чи в дзвін бити. Ну, оце найперше.; А тепер порадитися треба, як у дворі з людьми ладу додержати.

З приводу цього знялася ціла буча. Хоч, окрім Невкипілого, зараз у хаті було хіба два-три "палії", проте сперечалися вони з поміркованими "цигулівцями" за десятьох. Розпалилися всі, розмахались руками, наче місили ними, як тісто в діжі, гамір у хаті. І краю цьому не видко було. А вечір же летить. Стурбований Цигуля вже який раз поглядав у вікно й, нарешті, обірвав гомін.

— От що, мабуть, нехай уже це ми самі договоримось, а ви, хлопці,— ні до кого, власне, не звертаючись,— хоч і рушайте.

Усі мовчали, як заніміли. І ось у глибокій тиші важко підвівся Юхим і мовчки надів шапку. І зразу ж, як подвійна тінь од нього, підвелися з лави Саранчук Устин та Муха Гараська, теж мовчки понадівали шапки. Хтось із селян опустив голову, хтось незрозуміло дивився на них, але ніхто не проронив слова. Уже як вийшли в сіни, в розчинені двері Невкипілий услід гукнув:

— Та перекажіть там строковим, нехай собі заздалегідь вибираються, бо будемо все підряд палити.

Темна ніч зимова щохвилини набрякала, як після дощу земля, а в ній густо роасіяні хати — вся Вітрова Балка, що лежала несходдю. Тихо й порожньо в улицях. Десь-не-десь по хатах тьмяно блимали вогні, а то було поночі всюди. Проте, де не світилося, однаково не спали.

, Усі знали, що це буде цієї ночі. Ще завидна понаготовляли кожен собі сокиру чи лома, мішки на зерно, налигачі на худобу,— держали напохваті. В кого була конячка — серед двору стояли наладновані сани, а в повітчині з самого вечора в хомуті стояла конячина. Всі були напоготові, тільки ждали знаку. Але й ніч уже, вже й з кужеля ночі стара бабуся напряла крізь дрімоту на веретено цілий починок, вже недалеко й до півночі, а знаку з ночі все не було.

Люди тинялись як неприкаяні з кутка в куток, сиділи без світла по хатах в напруженім чеканні. Навіть діти не спали. Збентежені батьківським неспокоєм, вони в тривозі десь собі па печі тулились одне до одного. Малеча скиглила в темряві, й матері ніяк не могли їх ні приспати, ні забавити, хіба що груддю затуляли рота, як буває батько гримне зацитьнути. Мертва тиша тоді розливалася в хаті — чути було, як десь в кутку шаруділа миша, а у вухах дзвеніла порожнеча, мов у тихім степу глупої ночі. Іноді в тиші нестерпній нагло ніби вітер наносив далекі приглушені дзвони. "А цить! А ні, то вчулося".! все ж, не вірячи собі, припадали до вікон, виходили на двір і прислухались, чи не чути шуму в економії чи в далекому степу шуму наїзду.

Не було чути. Село ніби спало. І за ворота виглянути — ніде на вулиці ні цяточки, хіба отакож на воротях або під хатою ледь тьмяніє у темряві іще чиясь сіра постать, німа й насторожена. Знати: ще нема. А чи то Невкипілий набрехав. Не може цього бути. Так, забарилися, видко. Якусь часинку стояли, прислухалися ще, потім верталися в хату, як і раніш, сідали десь собі — кінець столу чи біля порога, навіть уже не скидаючи шапки з голови, й слухали тишу.

Ніч — під комином сива бабуся — все собі тягла з кужеля нескінченну чорну вовняну нитку, хурчала в тиші своїм веретеном, навівала дрімоту. А знаку все не було. І нагло дзвін ударив, як вибух серед глупої ночі, загув, як обвал у горах.

Люди кинулись із хат. За кілька хвилин, доки вщухли дзвони, по всій вулиці широкій до греблі уже плавом плив народ. За греблею звертали вбік побіля кузні.

І саме тоді з горба з степу зірвались з гуркотом передні хури, мабуть, князівці.

Як до двору добігали, в роззявлену пащу воріт видко було: на подвір'ї вже сновигали люди, дехто з ліхтарем. І біля самих воріт з ліхтарем стояв — упізнали, як підбігли ближче — воловик Хрін. Ніби світив ліхтарем дорогу а чи виглядав когось. Обіч, ближче до муру, лежав, розпластавшись на снігу,— вітер гойдав ліхтар, що в руці в Хріна, і смуга світла коливалась на снігу,— од цього було, ніби над трупом чеченця в головах стояв хтось незримий у темряві і все — то відкриває людям напоказ, то знову накриває чорним покривалом.

Проте натовп не спинився й на мить. Тільки гомін пронісся, як по воді од вітру брижі. Дехто-таки й гукнув до Хріна: коли воно це, хто воно це? Але Хрін стояв мовчазний, як ліхтарний стовп, пильно когось видивляючись. А в ворота напирали все нові й нові юрби, валили плавом у двір. І вже знали — невідомо звідки,— гомін ішов: що, либонь, одного тільки чеченця вбили. Думали зв'язати, підікрались, а він оборонявся. Кинджалом Устинові Саранчукові весь бік розпоров — чи й виживе. Однесли в лікарню.. А тих чотирьох пов'язали й невідомо де заховали, щоб народ не побив. І управитель десь зник.

Як повідь,,все ширше розливались по подвір'ю, затопляли будівлі. Заздалегідь було налагоджено: по всіх амбарах двері стояли навстіж розчинені й навіть горіли ліхтарі, щоб видко було зерно набирати.

Нарозтвір стояли ворота в сараях та по загонах, у конюшнях та в кошарах. Худоба повиходила й бродила по подвір'ю. І тільки коні були в стайнях та в загоні воли. Але Хрін на цю ніч і не поспускав їх, стояли біля ясел позлигувані,— заходь і бери яку хоч пару, яка на тебе дивиться.

Біля амбара вже стояли валкою сани. Моталися люди з мішками зерна на плечах, навантажуючи хури. Од'їздили одні, заїздили другі. Моталися люди з вірьовками в руках,— хто налигував корову і тяг уже з двору, виловлювали овець, з конюшні виводили коні, а з загону воли пара за парою біля возовні впрягали в вози.

Як розритий мурашник, кишіла людьми економія цілу ніч. Спершу багато було товчі — декого стоптали кіньми в темряві. Далі зміркували, і коваль сам підпалив прикидок з'їд за загонами (цей прикидок стояв осторонь од двору, а ще до того ж і за вітром, небезпеки для двору од вогню не було),— стало видко. Менше метушні тепер уже було й більше ладу. Тільки з машинним сараєм і було мороки досить. Серед усіх будівель один він стояв на замку й муляв очі. Не один торгав запори, а то й гамселив дрюком по замку. І завжди з усієї сили одстоював його Цигуля з своїми: "Та що ж ви, братця, з глузду з'їхали! Ні двигуна, ні паровика чи молотарки собі ж ніхто не візьме, а псувати ж для чого, краще ж громадою користуватися будемо". І таки віднаджував од сарая. Проте ненадовго: знову й знову, аби одхилився, уже хтось грюкав кілком по запорах і ломився в ворота.

Востаннє, як почув Цигуля грюкіт од сарая, кинувсь із Юхимом, та й не добігли, спинились обидва серед двору, чуйно наслухаючись. Од воріт чути було якісь крики. Ближче сюди. І нагло ось колихнувся натовп, і з темряви на смугу світла од вогнища вибіг, розштовхуючи людей, простоволосий, розхристаний, з ломом на плечі Невкипілий. Пробіг широким кроком, як лелека, розганяючись злетіти, побіля загону, вздовж винбарів і, зачувши грюкіт біля сарая, звернув туди й спинився, важко одсапуючись, на лом свій спершись. Потім кинувсь, одіпхнув когось од воріт і сам замахнувся — гепнув своїм ломом по запорах,

удруге, ще... А як злетів замок, навалився на ворота. Щось хряпнуло, і потім широкі ворота розчинилися навстіж. У чорній пащі сарая, як зуби, блиснули машини, а Невкипілий замахнувсь і з риком кинувся на них, в нестямі гепаючи ломом по чому попало.

Спинити його годі було й думати. Юхим таки й спробував — підбіг до воріт і з усієї сили з порога гукнув щось до Певкипілого, але він ніби й не чув, ніби не пізнав коваля. Іноді виринав з глибини сарая й охрипло в саме лице йому кричав: "Вогню!" І його крик, як відгук, пронісся по народові — "вогню!" Дехто метнувсь за загони, до вогнища й бігли вже назад з віхтями полум'я. Пропало все! Цигуля зблід. І раптом зіп'явся навшпиньки у натовпі й крикнув на всі груди у одчаї:

— Люди! люди! Та не це палити! Палити он кубло князеве — палац. Гайда всі до палацу!

Галас на мить так і вщух. Оторопів кожен — за метушнею в гарячці за палац наче й забули: не видко його з темряви було. А по Цигулиних словах немов одразу кожному в очах ясно засяяв він усіма вікнами й ліхтарями в парку й смолоскипами на човнах по ставу. А у вуха залунав гомоном, сміхом та панською музикою.

Колихнувся натовп і з глухим гомоном посунув із двору та берегом ставу до палацу. Тоді Цигуля з Юхимом кинулись до сарая й витягли Невкипілого. Він бився в руках і не міг крикнути, лише хрипів, зціпивши зуби. А на дворі — глянув: безлюддя, внизу берегом ставу з шумом кудись біг народ, догадався Невкипілий куди. Щосили рвонувся і гайнув за ними вслід.

А Цигуля з Юхимом і ще дехто в палац не бігали — стерегли машинний сарай. Звідціля й чули були: і як ламали двері та вибивали вікна, і як потім грюкало — аж луна по парку,— видко, з вікон вивалювали якісь важкі речі. І, нарешті, перед світом уже бачили, як

блиснув огонь, а невдовзі з усіх вікон повисолоплювались вогняні язики й лизали палацові стіни та терпке зимове повітря.

XVII

За ніч і вправились вітробалчани з князевим маєтком. У сивім тумані та диму на світанку тьмяно бовваніли німі палацові руїни, як під водою затонулий корабель. Обважнілий од вогкості, дим низько слався по землі. Розлився повіддю: затопив парк, налляв став ущерть, аж через греблю полився в яр, вийшов із берегів — вигоном аж до осель підійшов із того боку — до самої економії, навіть підмивав конюшні. Але інші будівлі та й саме подвір'я не були залиті — на пригорку стояла економія. Цегляні будівлі маячили, як і вчора, як і в давніші багато років. Ніби нічого не сталося. І тільки німа тиша, що залягла на подвір'ї, нагадувала про розгром уночі. Сивий туман, та дим і чад у повітрі, і глуха тиша — наче на пожарищі. Десь за конюшнями час од часу завивав пес (видко, забули спустити з ланцюга), затихав на хвилину та знову — гав-у!

По цей бік на слободі там-там, як луна, глухо вили собаки Ревла по дворах худоба. Але гомону не чути було. Ще вночі відлементували голоси, як плавом плив народ з пожарища: піші з клунками на плечах, і верхи на конях із князівських конюшень, і хурами, кожен тягнучи на вірьовці худобину а чи женучи поперед себе злиганих докупи овець. Шум, ревище на слободі. Потім поволі стихало в улицях. Гомін і метушня вже тільки по дворах. Де-не-де дзвякала сокира — видко, нашвидкуруч хтось лаштував хоч будь-яку прив'язь для худоби. Зарипіли хати й закурілися димарями. А як розвиднілось, уже й повитопляли всюди і, мабуть, спати поклалися після ночі, бо ні на вулиці, ні на подвір'ї не видко було нікого. Хіба там-там із-за повітки, буває, виступить постать і стане над стріхою — очима на димову повінь. Потім вигляне на вулицю за ворота — порожньо на вулицях і тихо. Тільки по дворах худоба реве та де-не-де виють вночі наполохані собаки.

Коли Юхим, змінившися з варти біля машинного сарая, повернувся додому, Катря теж витопила була. Видко, його тільки й ждала. Бо тільки

ступив через поріг, мерщій кинула поратись біля помийниці і одійшла до печі, а Орисі сказала, щоб тим часом ложки на стіл подала.

Потім сіли снідати за великим столом на покуті. Так бувало рідко,— завжди їли коло маленького столика,— хіба що траплявся чужий чоловік або в велике свято. Од того й тепер, хоч і були самі свої й будень же, а було якось не по-буденному, і кожен рух, кожне слово видавались якимись незвичайними, ба навіть урочистими. Одне по одному набирали в мисці в ложки і їли поволі, сидячи рівно (а не як над столиком: зігнувшись) та нерухомо дивлячись кожен поперед себе очима. Мовчали всі. Уже як приймала порожню миску з столу, вперше мати промовила:

— Не вставайте ж іще.— І далі до Срисі: — А ти, доню, ложки повитирай.

І від того, що сказала це по довгій мовчанці, вийшло, ніби й голос у неї не як звичайно, а урочистий та й слова теж: "Повитирай ложки". І коли це було? Проте Орися й знаку не подала. Мовби щодня це робила — витерла всі ганчірочкою чепурненько. Затим мати підійшла до столу й поважно поставила на стіл велику миску, повну по вінця молока.

З дітей ніхто не здивувався — знали, мабуть, про те. Але батько здивувався немало, аж навіть зиркнув на жінку її спитав:

— Де це ти?

Катря сіла на лаву поруч нього, потім згорнула руки на животі і вже потім повернулась до нього усією постаттю й тихо сказала:

— А це ж Остап привів уночі!

В Юхима тіпнулись брови й зійшлися на переніссі. Погляд свій він одвів і впустив на стіл. І ні слова. Раптом важко подався грудьми на стіл — дістав ножа, а другою рукою хлібину й почав краяти її, розкладаючи

скибки перед кожним-Далі взяв ложку і зачерпнув молока. І доки цього не проробив, ніхто за столом і не зрушив. А тоді — враз усі ^— потяглися до миски, набирали обережненько повні ложки та й ще обережніш,— кожен шматок хліба під ложку, щоб же на стіл не розляпати, — їли.

Як лишилось у мисці вже небагато, Юхим перший поклав ложку і довго мовчки дивився на дітей. Усміхнувся. Далі, не повертаючи голови, скоса глянув на Катрю. Вона теж не їла вже. Сиділа на лаві рівно, згорнувши руки на грудях, і не зводила з дітей ясних усміхнених очей, як заворожена, ~-нерухома. І тільки дума якась час од часу ледве помітно ворушила її уста.

Нагло зітханням прорвалася материна дума, і зазвучали слова, наче молитва:

— Господи! Таки діждалися! Аж віри не ймеш. Але ж як тої віри не йняти, як сталося ж! А тепер би земельку мерщій поділити! Та якби вже й було отак усе гаразд. Боже, твоя воля...— У неї аж хрупнули руки.

Юхим не дивився на Катрю, проте знав, що дивиться вона на нього і очі в неї гарячі й допитливі.

— Без бога почали, якось уже без бога й кінчимо!-сказав похмуро. І далі, помовчавши трохи, іще говорив*. — Тепер уже як не буде, а вже ніколи не забуде мужик, як горів маєток панський та худоба панська ревла в його оселі. Як було, уже так не буде.

І на цім слові Юхим підвівся з-за столу

— Дядько Євмен добрі воли захватив,— устряв у розмову Остап, завжди такий небалакучий,— гнали разом. Ну й усячину дядьки говорили, а дядько Євмен каже: "Душу хай з мене вийме, а вже тоді назад.воли забере".

І по обличчю, і по голосу знати було, що Остап увесь як є з дядьком Євменом.

А Артемові й нічим гаразд похвалитися. Думав, думав хлопець і врешті:

— А я цілу ніч біля вікна висидів. Орися — та цілу ніч на печі проплакала з ляку. Дурна, чого страшно: хіба воно людське горіло — панське ж! Ну й нехай! Що мати знадвору защепнули були, а то якраз сидів би я в хаті!

— Он-бо як? Чуєш, стара? — усміхнувся батько.

— Чую,— засміялася весело мати,— чую та оце й думаю, що за такими синами та й гори покотити!

Батько нічого не сказав. Важко, стомлений, переступив він до полу, кинув якусь одежину на голі дошки й ліг ниць, а вже тоді підвів голову й поважно, якби це й до дорослих:

— От що, хлоп'ята, засну я, а ви там дивіться,— тільки заворушиться народ на вулиці, щоб зараз збудили мене.

— Збудимо, тату,— сказали в два голоси.

І таки зразу й подалися з хати: Остап до корови навідатись, а Артем наглядати за вулицею. Мати з Орисею поралися в хаті. Але тільки ложки перемити Орися матері й допомогла, а далі й не витерпіла — шмигнула за стіл та так до лутки й прикипіла: коли ж сьогодні неабиякий день і в неї "в господі". Прибрано, наче в свято. Понавішувано рушників — стьожечок з якоїсь коштовної матерії з князівських крісел (Остап уночі з пожарища приніс кілька клаптів). У кутку попід стіною стояли вряд слоїки — "кухви" Орисині, понасипані пшениці-арновки (мати вночі кілька разів принесла з економії клунком). Тут же застелений стіл.

"Господиня" обвела очима усе це та й замилувалася. Аж ось з повітки (в кутку на лаві біля скрині) — як зареве "корова", приведена теж цієї ночі. Так дівчина й кинулась: "Ой лишенько ж! Та це ж вона недоєна й досі. Вже й снідати б — діти голодні і батько вже знадвору в хату зайшов. А вона отак загаялася. 1-і, матінко моя!"

А мати й почула.

— Що там таке трапилось, дочко?

— Та...— засоромилась Орися,— це я так, мамо, граюся. І почують же! — додала згодом, здвигнувши здивовано плечима. Потім поволі-поволі та й знов заметушилася, заклопоталася "по господарству", але тепер уже притишивши голос.

Повиймавши хліб з печі, Катря оце вже, либонь, і вправилась була. Отепер можна й спочивати. І не що робила, але коли ж за ніч очей і на часинку не стулила,— така втома. Вона сіла на ослоні біля столу, навпроти вікна; руки впустила-поклала навхрест на животі, а голову на плече схилила. І раптом така тиша та млость розлилися по всьому тілу — як би в посуху на порепану землю та дощі впали, а потім — сонце, що аж запарувала земля, замерехтіла маревами. І Катрі, далебі, неначе в мареві, просто у стомлених очах крізь намерзлі й невірні шибки химерно так, мовби невправною рукою намальовано: біля колодязя Остап напуває гніду, надміру черевату корову, а сам Остап цибатий, як лелека. Ось він витяг цебер і ступив до корови та враз мов спіткнувся — став низенький та присадкуватий, як карлик,— кумедно! Трохи обіч на перелазі сидить Артем — на варті малий. А за ним углиб, далі за ставом, сиве тло туману й на ньому в тому місці, де досі, коли не гляне бувало, завжди погляд упирався в палац,— маячать у диму незграбні руїни... Катря довго дивиться, не зводячи очей, у вікно. І от знову, як це не раз уже було сьогодні, стало раптом їй якось дивно, аж не віриться. Але тепер іще не так, як раніш. Може, що стомлена дуже, а крізь невірне скло за вікном усі речі такі чудернацькі, не як у дійсності, і химерно розташовані в різних площинах,— почулося жінці, що це їй-усе

приверзлося, що це вона спить, а їй отакий сон. Напружено рівно сидить Катря, боячись навіть ворухнутися, щоб не розвіяти чарівне видіння. І доки неспромога вже стало сидіти отак. Тоді тихо, не зводячи з вікна очей, схилилася й сперлася рукою на стіл і ще дивилася довго. Уже й очі засльозилися од утоми, а повіки набрякли й обважніли. Катря все кріпилася та й ні — кліпнула очима. І тої ж миті... вихопилась на горб і спинилась захекана. Ген-ген по дорозі, уже аж за цегельнями, повалив народ. Катря тільки хлипнула грудьми й знову зірвалася з ніг. Пішла швидко, аж підбігаючи іноді. І таки зразу за цегельнями й наздогнала людей, бо йшли нешвидко, спиняючись, пристоюючи: поволі міряють. По борозні обіч дороги йшли заводіяки всі, Цигуля і Юхим серед них. Слідом за ними інші мужики тягли ланцюг і йшли дехто з лопатами — зразу ж скіпці копають. Катря, як підійшла, так одразу й охопила все це поглядом. Примітила якусь і "бомагу" в руках у Цигулі і вже не спускала з нього очей. Ось він зупинився, і всі люди стали. Дивиться в "бомагу" оту — так і затих народ, тільки й чує Катря, як гупає в грудях серце. "Муха Іван",— вигукнув голосно. Вийшов маленький Муха Іван. "На остільки душ остільки землі",— вичитав Цигуля й рушив, а за ним одразу почали міряти. Муха Іван ступив через борозну і раптом став довготелесий, наче це Катрі крізь її невірну шибку. Дивиться далі Катря, аж воно зовсім і не Муха це, а Прокіп Невкипілий. Іде по борозні, ногами, як сажнем, розмірюючи. Повернув голову сюди, до людей, і сміється: "А що, не я казав! — своїми ногами як не одміримо..." — "Еге, мір, мір, Прокопе! — з натовпу тоненько крикнув Муха Іван і затим вибіг з гурту— кумедний, як карлик, і ще закричав до Невкипілого: — Мір, мір, Прокопе! А тільки як почнуть спину нагаями міряти, чи й тоді буде отак весело?"

В натовпі крикнув хтось: "Не кажи так!" — і Катря — найближче стояла біля Мухи — подалася до нього всією постаттю й гаряче сказала: "Несовісний ти чоловік, Іване! В отакий день отаке кажеш!" — І зразу ж одвела погляд од нього й пішла за народом далі. Після Невкипілого нарізали землю Скорякам обом, Дудці Панасові — найбіднішим спершу. За кілька душ і Катрі випало. І саме навпроти її ниви через дорогу — так уже гарно. Як почула Катря, що їй, аж забило дух з радощів. Але вся мов стерпла. Хоче ступитщ і не може, наче вгрузла в землю ногами. Гомін

існявся в народі — що з нею? що таке? Хтось крикнув: "Хрестися, жінко!" Катря в тривозі рвучко перехрестилася й зразу ж легко так, тіль-тіль ногами торкаючись землі, рушила з місця, ступила крок і... прокинулася.

Юхим уже не спав — сидів на полу похмурий і розкуйовджений зі сну. Видко, Артем щойно вбіг знадвору та розбудив,— стояв хлопець перед батьком у шапці і в свитині. Обидва дивились на двері. Катря й собі, як це помітила, глянула до дверей. І на хвилину в хаті запанувала тиша. Диркнув цигарковим папером Юхим. Знадвору стукнула завертка, потім довго шарудів хтось у сінях, мовби ніяк не намацає дверей. І от, нарешті, рипнули двері — і в хату увійшов Муха Іван. Привітався. Катря привітно й урочисто, як на Великдень25, відповіла на привітання й прибрала з лави сісти йому. Муха спершу обтрусив шапку біля порога, тоді тихо й напружено рівно, як сліпець, перейшов хату й сів на лаві. Був він кумедний якийсь,— наче спав з одкритими очима чи отак тяжко задуманий, що навіть коли Юхим спитав був, що там на слободі діється, не зразу відповів, а після довгої мовчанки, раптом кинувшись:

— Та ще нічого такого.

Катря зиркнула на Юхима, потім на Муху глянула й спиталася, що це з ним таке сьогодні. І далі жартома спробувала, мовляв,— може, сердиться на неї, що несовісним чоловіком узвала? Коли це? А він і не пам'ятає зовсім.

— Та це,— всміхнулася Катря,— задрімала була, а воно й приверзлося отаке уві сні.

Стала розповідати. І весь час, доки говорила Катря, Муха неспокійно совався на лаві, раз і вдруге зиркнув у вікно, а на неї ні разу не глянув. Уже як скінчила, вперше тоді подивився на неї сумними очима й розчулено сказав:

— Еге ж, ну як чуло моє серце! Юхим сплюнув.

— Ти таки до чогось докрячешся, Іване.

Муха довго дивився на коваля й ніби аж оце тільки побачив його. Він рвучко підвівся з лави, ступив крок до нього і, стоячи посеред хати, не зводячи з Юхима очей, став насувати на голову шапку. Тоді впустив розгублено руки, витяг шию і пошепки вимовив:

— Козаки в Князівці.

Він хлипнув і зсутулився весь. Катря перелякалася Мушиних слів — сплеснула руками й сіла. Тіпнувся й Юхим, але, щоб не подати знаку, він, не поспішаючи, спершу за-тягся цигаркою — раз, удруге, потім потушив її в себе на долоні й тоді вже спитав, навіть усміхнувшися недовірливо:

— Звідки це?

— Та вже звідки не є. Легейдин родич утік уночі та й розповідає, що світом — незчулися, де й узялись, козаки навалою. Оточили село з усіх кінців. Либонь, і на станцію цілий ешелон прибув драгунів, вигружаються.

Юхим крекнув і почав узуватися. Тим часом Муха далі розповідав.

Неспокійно на слободі. Народ колотиться. Біднота — хто не захватив у економії нічого, ремствує. Мовляв, у кого було чим, той хуру й дві добра притаскав: до коня та й ще коня дістав, чи корову, а чи й волів пару. А хто голіруч,— приніс на горбі якийсь клунок, то ото й уся його здобич. До Невкипілого заходив. Жінка саме розсипалась уночі. Мовляв, якби була дужа, то хоч що-небудь таки приволокла б, а то Прокіп цілу ніч десь пропадав, а вернувся світом, як марюка, в попелі, з гусаком під пахвою. Сам і обпатрав, і спік сам, та гуртом із дітьми за одним присідом і з'їли. Ото й уся доля злидарська з князевого добра. І не з одним отак, як з Невкипілим. Але й ті, що набралися, як почули оце про козаків —

незгірше бідкаються й галасують. Підбурили, направили, а тепер що робити? Біля монополькн аж лемент стоїть: Крутько, Жмуді, Непийвода... Нахвалки шлють. "Бач, бач, верховоди. Самі й підбивали, самі й палили, а тепер економію стережуть, щоб на випадок чого та ласки запобігти".

Юхим хмуро слухав Муху. Потім підвівся, одяг свиту й туго перетягся поясом, надів шапку, ще води напився і, сказавши Мусі — "ходім", пішов з хати.

Катря аж за ворота провела їх поглядом у вікно. Потім оглянулась на хату — посмутніло в ній. За столом край вікна сиділа Орися і не гралася вже, а злякано дивилась на матір. Біля скрині стояв Артем, похнюплений, обмоклий, як був — у шапці й у свитині. І хтозна, Остап на дворі — чи довідався вже? Ну, далебі, все, як у сні приверзлося.

На лаві до вікна спиною сіла мати й затихла, навіть заплющила очі, наче хотіла вернути й доснити розвіяний сон.

Чутка про козаків у Князівці тривогою' налила село, в Легейдиній хаті Легейдин родич — утікач із Князівки — зібрав цілий натовп. Який уже раз розповідав він історію про свою втечу, і люди, жадібно затаївши дух, ловили кожне його слово, прослухували по кілька разів його оповідання, ішли геть, приходили інші, а то й верталися ті, що вже чули, — може-таки нового щось скаже. Але дарма: втікач розповідав щоразу однаково, як і раніш, слово в слово, як по писаному.

Отож уночі не поїхав він сюди на Вітрову Балку. Багато князівських їхало, але він ні: закривіла коняка. Ну й спав, значить, дома. Уперше прокинувся — либонь, другі півні співають. Хата над дорогою саме — од шуму й прокинувся. Таки вийшов із хати був. Нічого,— все гаразд. Риплять сани по вулиці — то свої валкою верталися. Ніч темна. А в степу на Копійчаний хутір, а тільки далі — видко, у Вітровій Балці — пожежа. Ну, постояв трохи та й пішов собі в хату. І от не скаже вже, чи він спав,

чи тільки задрімав був і чи то снилося йому, а чи справді чув, неначе — ну так же паровоз на станції гуде, мовби перед закритим семафором, а чи тривога якась. Схопився — не чути ніякого гудка, але прислухався — ніч тиха, на станції чуть-таки поїзд брязкотить буферами. Світало вже. Ну, поки встав, одягся. Вийшов надвір до коняки навідатись, ступив через поріг та й угруз ногами — прислухався. Та так і тенькнуло одразу. На селі тихо, а біля станції метушню чути й іржуть коні. "Що за халепа така?" — подумав собі. Далі вийшов за ворота та попідтинню пішов улицею до станції: кортить-таки знати. А на селі хоч запали — ніде ні душі. Потім уже ближче до станції там-там попід хатами забовваніє чоловік. Спитав одного, а він: "Вернись, чоловіче добрий, то драгуни вигружаються". Отаке-то! А тут же в людей і слід прямо в двір. І тільки це подумав, такий страх пройняв усього. Кинувсь назад вулицею. Гульк, а назустріч, як з-під землі, козаки кіньми. Тихо їдуть, тільки джеркотять — чути. Він тоді у чийсь двір та городами. Але й за городами, на околиці чути — лопотять, видко, чи гналися за кимсь, бо чути по-нашому вже "стій, стій!", а далі стрельнув. З усіх боків оточили, виходить, узяли в зашморг. І, видко, неспроста така осторога — каратели, значить. Тільки й забіг у хату жінці сказати, та й мерщій, поки туман, подався городами, далі понад заводським ставом та балками. Як зірвавсь, та аж у Вітровій Балці оглянувся.

Оце й усе, що він міг розповісти. А що вже там без нього скоїлось, що там діється зараз, не зна, не буде даремно

її базікати. Та вже звісно — не жди од козака ні ощадку, ні милості. Де пройшли вони, тільки сльози та безголов'я за ними.

І замовкне на цьому. І навколо в мовчанці стоять приголомшені люди у розпачі: з широко розкритими очима жінки, пониклі у тяжкій думі, та хмурні мужики. Тільки й чути, як хтось зітхає, а хтось крекне, а котрась заслъозена нагнеться до колін і довго з придушеним плачем сякається в пелену. Врешті хтось кинеться з задуми й скаже:

— А може, той... може, вони в інше місце, та тільки проходом пройшли через Князівку?

Жадібно очі дивляться на князівця-оповідача. Але ж він нічого не знає більш, що розповів — ото й усе.

Мовчать у натовпі, знов кожен у пам'яті відтворює собі картину отої втечі крок за кроком, відколи уперш отоді вийшов утікач з хати. І як розміркувати — далебі, на те й виходить: ішли собі по слободі походом, а він з переляку не второпав гаразд... І от уже якось неначе й надійніше стало. Може, й зовсім би, так знову хтось:

— Е, шкода! Що вже дурити себе — "може, кудись в інше місце пройшли". Є їх усюди вже, а це й про нас із-гадали. Отож — походом. Доки балакаємо, уже, може, з Князівки содом та гоморру зробили26... Може, й у Вітрову Балку вже виряджаються.

Божкнув хтось.

Хтось хлипнув і зразу ж затих. І стоять усі нерухомо, як статуї, з неживими очима. Потім мовчки отак хто собі й геть відходить, підступають інші й лишаються ті, що вже чули.

Дудка Панас слухав, слухав, та й не міг уже, знесилів у невіданні. Не дослухав і до краю — чув уже, та й нема що слухати. Душа болить знати, що там зараз діється, а він, як грамофон, завів. І от визвався Дудка пробратись у Князівку в розвідку. До нього пристав Митро, об'їждчик з економії. Сіли на коні охляп та й поїхали.

Було це в снідання, а так в обідню пору вже й вернулися обидва. Хоч і не близенько це: до Князівки та назад — круга верст із тридцять буде. І коні під ними не дуже мокрі. Потім з'ясувалося: до Князівки вони не добрались, ніяк не можна було.

До Копійчаного хутора їхали сміливо — ніде нікого. А в хуторі зайшли в крайню хату — правда, либонь. Сюди не було ще, але бачити — бачили, аж сюди до греблі доскакували роз'їзди. І постріли теж чули. Що тут робити? їхати далі — однаково пропаща справа, але й вертатися ні з чим. Суткувались, суткувались, а далі-таки поставили коні в дядька в повітчині, а самі пішки — думали, вдасться. Уздовж дороги попід вербами пішли та й пішли, поминули греблю, лози перебрели. А тут уже й чисте поле, і слободу видко вже. Залягли під лозами, стали наслухати. Не близько-таки верста, а може, й більш, але як вітрець подихне, то й чути — такий гвалт на селі, просто ревище. Аж моторошно стало. Проте, може б, таки полежали, оговтались трохи та, може б, і одчаялися пробратися на село. Коли ж це з-за цукрового заводу верхових з п'ятеро і просто степом тюпачать, обдивляються,— мабуть, шукали когось. І все до лозняка ближче. Ну, тут уже, немає що казати — полякалися. У лози шмигнули та до хутора мерщій, на коні — та й держись шапка на голові.

— Не інакше — цю ніч і до нас будуть!

І тільки тепер Дудка Панас скинув насунуту на вуха шапку й витер заполою мокре од поту та снігу лице. Потім любовно поляскав по шиї коня, що не стояв, тупцював на місці (уночі з економії взяв). І раптом, мов це тільки згадав щось, перехилився з коня до Цигулі й гаряче-злякано притишеним голосом:

Петре, ну а що ж, як убиватимуть? Цигуля замислений держав за повід Дудчиного коня — пустив повід. На Дудку глянув пильно, мов пізнавав його й ніби не пізнав,— одвернув обличчя, не відповівши. Потім сказав до всіх стиха, але спокійно й розважливо:

— Да, братця, треба щось думати. Без переполоху, тверезо. Сход скличемо.

— Еге ж!— Жмудь вихопивсь, п'яний і горластий.— Заварювали кашу самі, а як розхльобувати — сход нехай. Е, ні, самі зволяйтеся! Круто замішана!

, . Та невкипілими варена!— крикнув Кислиця, крамар, і Засміявся з власного дотепу.

Цигуля глянув байдуже на Жмудя, потім на Кислицю, очі звузилися в нього, й мовив зневажливо:

— Іще вкипить. Отоді й покличемо вас на готове, тільки з своїми ложками. А зараз нема чого горла драти. На сході сьогодні побалакаємо.

І не схотів сперечатися далі. Жмудь не вгавав, усе кричав та нахвалявся. Кислиця йому помагав лукаво, з смішком, з підморгом. Але Цигуля мов і не чув — ні словом більше до них не обізвався і навіть не,глянув у їх бік. Усе дивився на Саранчука чогось пильно, не зводячи очей, аж доки спіймав його погляд на собі, тоді стиха хитнув головою. Отак і Кіндра-тенкові теж подав знак. А більше не було кого треба. Повернувся і пішов з натовпу.

— Ну^ хлопці, буде робота!—як наздогнали Гордій Саранчук з Кіндратенком, мовив Цигуля, не спиняючись. Гляиув на одного, на другого й стиха, ледве помітно невесело всміхнувся в бороду.— Аж оце нам, хлопці, буде ікзамент.

— Трудно буде!— сказав Гордій. Юндратенко мовчки місив сніг ногами в драних чоботях і важко сопів носом. Видко, також важко якусь думу свою думав,— не скоро обізвався до товаришів.

— Е, мабуть, уже ні!— махнув безнадійно рукою.— Мабуть, уже не виберемось на сухе!

— Треба вибратись, Климе,— сказав Цигуля, щиро й легенько вдарив рукою по плечу Кіндратенка.— Не хили тільки голови, друже, та не приставай. Може, ось-ось та вже й на горб вийдемо.

— Хто зна, як воно й краще,— похилився Юндратенко,— швидко підеш — доженеш лихо, а тихо — воно тебе дожене.

— Отож, а тепер і поготів, ні забігати вперед, ні відставати. Чули ж уже — може, й справді цю ніч наваляться. Держися купи тепер. Дружній череді вовк не страшний. А перед сходкою та треба по кутках своїх згуртувати. Бо видиться, що й на сходці будуть вовки в овечих шкурах. Щоб не розбили череду. Добре було б послати когось у Ліщинівку та в Зелений Яр,— що вони там собі думають.

— Це можна,— сказав Гордій.— Ось я тільки в лікарню зайду, Устина провідаю.

— І в Піски теж. Хай лиш сяде котрий на коня,— звернувся Цигуля до Клима. Той мовчки на згоду хитнув головою.

Біля церкви розійшлися. Гордій Саранчук убік звернув до лікарні, а Кіндратенко в другий — на свій куток. Цигуля пішов просто широкою вулицею — до Юхима, думав (відколи послав Муху за ним, а його й досі нема). Коли ж це біля волості перестрів дід Свирид, шкільний сторож. Послав Макар Іванович, щоб неодмінно прийшов, мовляв, чоловік чужий є і нащось дуже треба Цигулю. А це й до коваля треба йти.

— Тягніть його,— кинув Цигуля й швиденько подався до школи.

Але од школи сам побачив ген-ген у кінці вулиці — пізнав Юхима з Мухою. Одійшов від тину насеред улиці й підніс догори руку. Доки побачив, що помітили його, тоді махнув рукою, а сам, не дожидаючись їх, зайшов у школу.

Тихо в коридорі. Просто у вічі впало — понад стіною од зеленої діжки з водою й до самого вікна, на низеньких вішалках — багато дитячої одежі: свитки, кожушки, материні кофти. Кислий дух брудної, старої дитячої одежі, житніх окрайців та кислої капусти в пісних пирогах ударив у ніс. І вмить зринуло в пам'яті, наче давній-предавній напівзабутий сон, його дитинство й розгорнулось зимовими сонячними шкільними ранками. Отут же, в оцій школі... За дверима в класі тихий шерех.

Цигуля прислухався з усмішкою — який воно урок?— не розібрати гаразд, чи задачу рішають? Раптом у тиші грудний голос Докії Петрівни роздільно слово по слову й виразно: "Крестьянин — торжествуя — на дровнях — обновляет путь". "Диктант!"— усміхнувся Цигуля. У класі дитячі голоси хором проказали за вчителькою, і стихло знову, тільки шерех у класі. І раптом Цигулі так яскраво стало в уяві — на партах повно дітвори, і його близнята серед них — Тарас та Марійка. Посхилялися всі над зошитами, у кожного в пучці, замазаній в чорнило, цупко ручка — виводить старанно кожну літеру. Потім одкинеться, голову на плече схилить і дивиться, і радий, і не налюбується. А за вікном зимовий сонячний ранок. Над хатами з димарів дим стовпами, по дорозі по білому в іскрах свіжому снігу трухичуть конячки в рожнатих санях, їдуть батьки, може, в ліс по дрова.

Тихий, замріяний усміх не сходив у Цигулі з уст. Стояв у коридорі і все чомусь не рухався з місця, наче боявся схлюпнути щось, що йому наточилося з серця повні груди.

За дверима в учителевій кімнаті заторготів стілець і почулась розмова. Цигуля кинувся і пригадав одразу, чого він отут. Згадав тривогу на селі. Але дивно — сам у собі не відчув зараз найменшої тривоги. Якийсь дивний спокій пройняв його всього, і в грудях повно терпкої радості. І, мабуть,— чогось подумалось отак,— хоч би оце вели й на розстріл,— однаково був би спокійний отакий і радість терпку доніс би аж до місця, хіба разом із кров'ю виточилася б із ран. Аби тільки знав, що недаремно це, аби...— щоб отако ж лунав лагідний голос учительки,

а на партах, як рій, дітвора з радісно одкритими очима. А за вікном щоб сонячний ранок. І щоб прийшли додому, а в хаті, новій, ясній та просторій,— добробут і тепла батьківська ласка. Як під сонцем квіти, отак росли щоб. А й підростаючи, в першій тривожній дитячій задумі та щоб не марилися їм — биті дороги, й валки заробітчанські у безвість, і злидні, і голод, і поневіряння. А своя щоб співала нива дорідним колоссям, дзвеніли коси та серпи уже на вільній, на своїй роботі.

Цигуля ступив і спинився біля вчителевих дверей. Скинув шапку й обтрусив сніг з неї, далі статечно долонею пригладив чуба, втер вуса й постукав у двері.

XIX

Коли Гармаш з Мухою Іваном зайшли до кімнати, Цигуля вже закінчував свою розповідь про останні події на селі. Окрім Григора Супруна, в кімнаті були ще двоє "чужих". А втім, одного Юхим добре знав, навіть доводився кумом йому, Данило Корж із Пісок. Юхим подумав, що, певно, і копі з саньми біля ґанку школи — їхні: привезли Супруна.

Вітаючись з Юхимом, Григор затримав його руку в своїй і, примруживши око, спитав:

— Що, Юхиме Платоновичу, невже мій секрет погано допомагає вам? Це я про дух.

— Ні, ніврoку,— усміхнувся Гармаш,— просто із сну вибився.

— Ну, це не страшне, відоспимось.— І далі, звертаючися до всіх, сказав уже серйозно:— Да, козаки у Князівці є. Це правда. Проте мої вісті трохи точніші за ваші і, мабуть, не такі прикрі: козаків у Князівці — кіт наплакав. Ешелон драгунів мимо поїхав. На Князівці тільки постояли до ранку: машиніста не доглянули, а він і втік, то й мусили пішим

походом. Але чеченців є з сотня та поліції скількись там. Це як іще в Пісках був сьогодні вранці та й удалось поговорити з Князівкою (своя людина там на телефонній станції). Ну, ото звідтіля й вісті. Перед світом в'їхали в село з шляху — видко, просто з міста за один перехід,— ніхто не знав І "ного світлість" пожалувала власною персоною: з Ґалаґаном удвох, навіть в одних санях. (Дуже повчально, між іншим: земський ліберал, "щирий українець".) Маєтки в обох не зовсім прибрані після селянських одвідин, то просто до волості й приїхали. І туди ж, як тільки прибули, так зразу й загадали селянам на сходку. А село оточили з усіх боків козаками, ще й по хатах пустили, як хортів,— зганяти народ Уже схотілись люди до волості. Іще про це передали з центральної, та й ні слова більш. Скільки не викликали — видко, приставлено варту до апарата.

— Ну, та далі — це вже відома історія,— востаннє затягся димом Григор й нервово кинув цигарку.— Попереживаються, а вже догодять їм пси. Може, й сьогодні вже буде й честь князівську відновлено, і крамолу з коренем вирвано, і лад заведено. Ну, а що вже селянські спини витерплять, то аби здужали. І все через оте наше прокляте "нехай" та "може, якось минеться".

За князівців несміливо заступився Макар Іванович.

— Ти, Григоре, на князівців нападаєш: і такі вони, й он які. Ну, а що вони мали чинити? Оце б і в Вітрову Балку до пас в'їхала сотня, ну, що б ми їм зробили?

Григор похмурнів і якийсь час помовчав, задумано дивлячись на товариша, напевне, в задумі й не бачачи його. Нагло, як завіса, впала задума з очей, стали ясні й гострі очі, як двоє лез. І сказав гостро, мов висікаючи по слову:

— Найперше, що зробити треба,— це не пустити, щоб вони в село в'їхали. Ну, а коли б уже трапилась отака халепа.

то тоді — треба не пустити, щоб вони з села виїхали. Зрозумів отепер?

— Трудно, Григоре,— зітхнув Макар Іванович і похилився головою.

— Іншого виходу нема,— одрубав Григор.

Якийсь час усі в кімнаті сиділи мовчки. Макар Іванович стиснуті руки пропустив між коліна і сам низько схилився й затих.

— Та, зрештою, не так уже це й трудно, як здається. Колись, може, ще й місяць чи й тиждень тому, це було і справді не тільки трудно, а просто безглуздя. Але ж тепер, коли по всій країні, од Петербурга та Москви через усю Росію аж до Польщі, Кавказу й Сибіру, котиться хвиля за хвилею повстання, коли старий лад тріщить по всіх швах, тепер огинатися, отак, як князівці, віддати себе на поталу,— гірш за безглуздя, зрада загальній справі!

Обіч біля порога Муха сидів навпочіпки, курив цигарку в двері і час од часу розгублено поглядав на кожного. Юхим та Цигуля, похмурі обидва, дивились у вікно, де крізь білі засніжені дерева в шкільному садку за вигоном чорніли руїни маєтку, і, може, одне обидва думали.

Перший Цигуля озвався:

— Да, і Макара Івановича правда, що трудно, але ж правду й товариш Григор каже. Іншого виходу нема. Будемо оборонятись!

— Ми в Пісках теж отак вирішили,— обізвався Данило Корж.— З цим і послали нас із Харитоном сюди. Скажемо на сході.

— Як не крути,— твердо вимовив коваль,— та нічого вже не придумаєш більше!— І навіть уже був наготовив шапку — на все готовий, як раптом од порога Муха озвавсь:

— Еге ж, браття... А є, бач, і такі голови, що інше придумують.

Усі в кімнаті глянули на нього. А Григор знов нахилив голову й поверх окулярів з цікавістю подивився на Муху. Але той мовчав. Саме чи димок з цигарки попав у око, він низько нахилився і довго протирав його рукою, далі кинув на підлогу окурок, і розтоптав його чоботом, і тільки потім заговорив далі. Мовляв, оце підслухав був трохи. Він трохи пом'явся, доки Юхим не застеріг похмуро: "Не блуди, Мухо",— а тоді почав викладати все, що він почув од людей. Отож, як почули про козаків, бідкалися-бідкалися, що наробили отакого, потім нарікати стали на декого: підбили, мовляв, якби не вони, жили б собі без напасті та й таки діждалися б колись свого, а то ж пропали отепер. Як наїдуть козаки,— страшно й подумати. А хтось тоді й порадь — доки не пізно ще, доки оце козаки ще в Князівці, мерщій знести все в економію, хто що взяв, звести худобу всю, мов нічого того й не було вночі. Л чеченця не оживиш та й палацу з руїн не поставиш! Треба :іа це усім народом навколішки впасти й благати помилування. Отоді саме хтось і придумав оце: хіба ж усе село чеченця вбивало, та й палац згорів — один хтось сірника черкав, не все село. Оцього, мовляв, і треба держатись: усім селом нічого не робили, а то все окремі люди. І нехай краще кілька душ загине — винуватих, але зате весь безневинний народ врятується од погибелі. Оце таке! Мовляв, ще — все вони розпиналися, що за народ дбають, отож і хай доведуть — самі нехай признаються, а ні, то можна й видати.

Муха замовк. І всі в кімнаті мовчали. Зрештою Юхим грізно спитав:

— Хто це?

Муха знітився був, спідлоба зиркнув на коваля і зразу ж в'юнко висковзнув очима з-під його погляду. Промимрив собі під ніс, що нібито не розпізнав гаразд по голосу, хто воно саме.

Юхим, невдоволений з Мухи, важко одвів погляд від нього. На Цигулі спинив. Задуманий і мовчазний сидів Цигуля й, смутно, усміхнений, дивився у вікно. На нього, не зводячи очей, дивився Макар Іванович, і вираз розгубленості застиг на його обличчі. Раптом зітхнув і мовив по паузі:

— Що може бути дорожче за життя! За всяке, будь-яке, аби живе життя. Щоб не смерть!

— Твоя філософія, Макаре, знаєш, не з пахучих,— зауважив Григор і, знявши окуляри, почав їх старанно протирати хусточкою.— Та й немає часу в нас, товариші, ні для якої філософії. Кожна хвилина дорога.

— То, може, й починати?— спитав Цигуля.

— Атож!— Григор глянув на годинника — пів до другої, а ще ж йому сьогодні в Глибоку Долину треба добиратися.— Якби ще й швиденько.

— Це ми в одну мить зберемо сход,— заспокоїв Юхим і тільки виразно глянув на Муху. Той уже сам догадався. Зразу ж підвівся, насунув шапку й вийшов з кімнати.

А вже за кілька хвилин забовкав дзвін — по три удари, як завжди на сходку, а тільки сьогодні чомусь наче нерівними ударами, і через те був незвичайний дзвін і аж ніби тривожний.

Чоловіки в кімнаті ще посиділи трохи,— нехай народ сходиться.

Григор тим часом навчав товаришів, як їм краще організувати оборону. Досвід у Григора був у цьому неабиякий, було чого повчитися. Потім Юхим виглянув з ґанку, як там збираються, і, зайшовши до кімнати, доповів, що вже увесь майдан набитий народом. Попідводилися йти. Григор з вішалки зняв пальто стареньке, став одягатися.

— Хоч обстібайтеся, товаришу,— сказав щиро Цигуля Григорові,— бо надворі бере. А в вас, бачу, пальтечко на риб'ячому хутрі.

— На бобирі!— жартівливо кинув Григор. Макар Іванович аж занадто клопітливо до нього:

— Гришо, так, може б, ти той... моє надяг тим часом, з коміром.

— А ти ж?

— Та я... у мене ж третій день уже в грудях,— знітившись, мовив учитель.— Не виходжу на холод.

Григор мовчки одягся. Далі, не глянувши на Діденка, сказав холодне "бувай" до нього і в гурті з чоловіками вийшов з хати.

XX

На майдані біля волості вже шуміла громада, коли невеличкий гурт чоловіків підходив до школи. Безладний стоголосий гомін, наче на ярмарку, кипів безперестань. Іноді там-там у натовпі зривався крикливий вигук, а чи лайка, чи погроза. Обіч, посеред улиці, видати — перестрів та й оточив її народ,— голосила якась жінка. А до всього ще й Муха на дзвіниці то замовкав, а то знов починав калатати в дзвін, скликаючи на сходку.

Як підійшли ближче до натовпу, крайні одразу ж помітили чужого чоловіка в міській одежі та в окулярах, і зразу ж на цьому краї гомін ущух. Аж доки ті не протовпились до ґанку. Тоді раптом хтось догадався й гукнув у народ:

— Братця, оратель приїхав!

По натовпу як луна покотилась од голосу того,— інші підхопили голоси. Люди, як нива колоссям од вітру, колихнулись до ґанку, і гомін поволі, поволі та й стих. Але на ґанок ніхто не виходив.

— Та починайте вже, доки ми будемо гибіти!— крикнув простуджено хтось.— Самі понадягали хутра!

— Починай! Де ж той Шумило є?— підтримав дехто.

Обіч ґанку біля конов'язі стояв Шумило, сільський староста — статечний чолов'яга, розмовляв з іншими вітробал-чанськими "хазяїнами". Коли зачув був ремство на себе, випростався й гукнув через голови в гущу:

— Хто там горланить "Шумило"? Шумило сход не загадував. Хто скликав народ, нехай отой і починає. Є ж у нас такі — верховоди!

— Палії!— вигукнув крамар Кислиця. '

— Та народні старателі для своєї кишені!— крикнув Са-ливон Гмиря і навіть сплигнув з конов'язі на землю.— А ну, лишень, ходи! Показуйте свою масть!

Як видно, до "гри" тут непогано підготувались. Десь, певно, і в натовпі старанно порозсовували "свою масть". А скраю, біля конов'язі, гуртом стоять найстарші козирі.

Юхим умить збагнув: так он воно про кого говорив Муха, ї тільки щелепами ворухнув, а ліктем торкнув Цигулю: "Виходь, Петре". —"Зараз",— хитнув головою Цигуля. Але спершу він теж і собі поскидав рукавиці — заткнув за пояс, потім долонею провів по очах,— зігнав похмуру з міжбрів'я, а тоді, рішучий, поважно ступив на ґанок.

На майдані, як брижі на воді, легенький знявся гомін. Цигуля виждав трохи, доки вгамувалися, а тоді не дуже голосно, але чутно на всю громаду мовив отак:

— Братця! Але найперше, видати, треба оповістити, що зібралися ми сюди не в підкидного гуляти, як, може, дехто гадає собі,—"покажи йому масть". Нехай лишень для цього шукають іншого місця та й кумпанії другої. А ми, братця, оце громадою даваймо "поміркуємо дещо — справи важливі є.

Біля конов'язі рух. Потім старий Гмиря виступив з гурту яскравою плямою — червонопикий, з рудою на всі груди бородою, сп'явся навшпиньки й вигукнув:

— Еге ж! Доміркувалися розумні голови. А тепер уже зволите й громаді дурній дозвіл на думку дати.

У натовпі де-не-де Гмирі наруч почулися вигуки невдоволення Цигулею. Мовляв, чули вже, ладно співаєш, та слухати нема чого. Досить уже! Окремі голоси гнівно виривались із, натовпу, й, може б, за хвилину увесь майдан уже клекотів галасом, але вчасно й дружно від огради купка людей з Саранчуком на чолі зацитькали на них. ї навіть Невкипілий, либонь, забув про своє серце на Цигулю,— з усієї сили гримнув на кого там: "заткнути свою вершу" та "дати чоловікові слово сказати". І таки зарадили цим: голоси стихли, тільки біля конов'язі, видко, навмисне, голосно й жваво поміж себе говорили. Але Цигуля на це вже не зважав,— говорив собі далі.

Нагадав громаді про ухвалу, винесену ще восени, отоді на об'єднаному сході вітробалчан, ліщинівців та зеленояр-ців,— самоправно поділити князеву землю, забрати маєток і розібрати худобу та інше все князеве добро. Не ждати, "доки сонце зійде". Хто був, той пам'ятає, що саме тоді говорилося: ні на що не зважати; раз воля народу така на це є, нема що вагатися — одібрати навалою, й квит. А чи й дійде до чого,—

рожнами, вилами, косами,— будемо всі, як один, боронити. Це було ще восени. Ну, а потім,— далі нагадував Цигуля,— щоночі на крайнебі палахкотіли пожежі. То по всіх усюдах трудящий люд громив панські економії, вертаючи собі віками грабоване в них, у поті лиця добуте добро. А чого не міг звалити на плечі, невидющий з гніву, все димом за вітром пускав, хоч і то ж була його кривавиця і вже його, а не панове добро. Ніч крізь ніч по всіх усюдах, куди оком не кинь — отаке. І тільки вони, Вітрова Балка, усе відкладали з дня на день через оту охорону в дворі. Не те, що не подужали б, хоч вони й оруж-ні, але хотілося, щоб без крові обійшлося та ладом, щоб без руїни. Ну, а вийшло як уже є. Цигуля розвів руками й на хвилинку замовк, підбираючи слова, щоб зараз оце вже перейти до самої справи — що робити мають тепер.

— Погано вийшло!— вигукнув раптом хтось із натовпу.— І кров пролита і курить пожарище.

— А що воно буде, як козаки наїдуть? Страшно й подумати!— крикнув Кислиця, і Од його крику, од згадки про козаків майдан ураз заворушивсь і ніби наїжачився. В кожного, мабуть, у мислі виступили — навстіж розчинені ворота економії, а обіч на снігу забитий чеченець. (Що це за нього буде!) Потім — сірим ранком у диму палацові руїни... А Гмиря виждав, ніби навмисне, щоб кожен тим часом зміг збагнути собі жах і безпорадність становища, і тільки-но Цигуля озвався, перебив його криком:

— Натворили ділов, а тепер теревені розводиш, на громаду валиш. Знаємо хто! Так от ти й одвіт дай, що з козаками робити?

— А скажу,— мовив Цигуля,— ще ось і товариш із міста скаже, Маємо час.— І вже знов хотів говорити далі своє,— який лад треба економії дати та як до землі приступити, але помітивши в натовпі рух, почувши глухий, ніби зісподу, з-під ніг, із землі, гул голосів, зразу ж утямив — чого це, і збагнув, що вже ні про що інше зараз, як не про козаків, йому не дадуть говорити. Отже, про козаків зараз і скаже. Що з ними робити, якщо й до них, як у Князівку, наїдуть.

— Во-во! Порадь, чоловіче добрий!— почулося глумливе од конов'язі-. Цигуля зиркнув туди, на мить низько зсунулися брови. Раптом тіпнулись брови, очі хлюпнулись зневагою; мовив, як одрубав, з неприхованим презирством:

— Та вже з хлібом-сіллю зустрівати не вийдем за слободу. Може, дехто вже й паляниць з крупчатки понапікав, а замість дрібка солі зрадницький список у кишені наготував. Та це дарма! Громада по-своєму вчинить, не дасть нікому себе ошукати.

— Ну, а все-таки, що ж робити?— з глухого гуду виразно вирвався голос. І натовп затих у чеканні. Цигуля бистро повів очима по німих нахмурених обличчях селян. І серцю вперше стало тісно в грудях, аж билось у ребрах. Але це не був страх, і І,е тяжке зневір'я в удачі на хвилину зрушило серце й дриґотою пройшло по тілу. На одну коротеньку хвилиночку. І зразу ж Цигуля випростався, лагідні очі спокійно і твердо дивились у безліч очей, і голосом притишеним спокійно-рішуче мовив:

— Братця, однаково іншого порятунку немає. Будемо од-биватись!

У першу мить від несподіванки громада стояла в глибокому мовчанні. Чутніше з вулиці залунало в тиші голосіння жіноче. Либонь, ото ж воно одразу й оживило всіх. Бо нагло рухнувся народ, і з сотень грудей вирвались сотні криків, і вихором знявся, закрутився над майданом великий гвалт. Власне, з отих криків годі було щось уторопати. Цигуля не із слів зрозумів, а просто в.ідчув серцем, що все провалилося. Мовчки дивився в потемнілі од кричущих ротів обличчя й важко, глибоко дихав. Неподалеку в натовпі біля конов'язі Гмиря спідлоба пильно дивиться на нього, і губи звело йому в злорадній усмішці, а вухо чуйно наставив, виловлюючи з гвалту кожний окремий крик. Так і затих на хвилинку. Гвалт не вщухав. І от зненацька Гмиря, ніби вловив вухом, що йому треба було, кинувся, підвів голову і, на Шумила глянувши,— морг. Шумило на відповідь хитнув головою, далі витяг з кишені й почепив на груди бляху — свій начальницький знак,

затим поважно рушив з місця, розпихаючи людей, до ґанку. А на ґанок як зійшов, став поруч Цигулі й владно, на весь голос сказав до нього:

— Зійди геть, баламуте!

Усе це скоїлось так несподівано, що Цигуля, побачивши Шумила на помості поруч себе, аж сторопів і не знав одразу, що йому відповісти. Та й усіх нежданa поява старости на ганку і здивувала, і зацікавила,— став затихати галас. Але Шумило не починав, чекав, доки зовсім не стихне на майдані, і тільки тоді поправив рукою бляху на грудях, ще дужче споважнів та й став промовляти.

Громадо чесна! Та оце ж усі вже ви чули, що воно наші

заводіяки замишляють. Натворили ділов та замість мовчки прийняти кару, а тим самим і од громади навалу одвести, хитрують іще, усе село на різанину підбити хотять. їм що — однаково тепер. А то під гарячку, може б, іще вдалося кимось другим розплатитися. Не дурні хлопці!..

Зашумів майдан. Почулися крики обурення, лайки, вигуки "геть!" і крики "хай каже!,", "кажи, Шумило!", "геть, шкуро!"

— Еге ж, їй-право, не дурні, а ще й хитрі,— покриваючи галас, вигукнув Шумило.— Отож будьмо й ми при розумі. Про оборону хто заведе мову, .тому й горлянку заткнемо. Проти власті? Та де тільки чинили опір, там тепер цілі кутки лежать попелищем та тужать сироти й удови. А де одумались вчасно, що заздалегідь позводили худобу назад в економію, позносили майно, а з паліями самі, не дожидаючи війська, своєю властю розправились, там нічого не було, живуть собі. Отак і ми, люди добрі!

Але далі говорити йому вже не довелося. Юхим-коваль, що стояв близько ґанку і весь час хмуро дивився на Шумила та, насторожений, слухав його мову, раптом поривно подався наперед, у два кроки зійшов

на ґанок і спинився, заступивши собою Шумила. Потім круто нагнув голову і сказав важко й похмуро:

— Це — да! це — рада "чесній громаді"! Як її й голова виносила, що не завонялася й досі!

Із-за спини в Юхима Шумило виступив і таки щось крикнув громаді. Але Юхим зразу рукою згріб його за плече й турнув з ганку вниз.

— Так, значить, "своєю властю"? А в кого ж список? У тебе? Недарма і знак начепив. Викликай поодинці!

З натовпу охриплий голос Невкипілого:

— Я перший! — і крізь гущу, розпихаючи людей, він став наближатися до ґанку. Біля Шумила зупинився. Потім нежданo замахнувся і, не кажучи слова, з усієї сили вдарив кулаком у пику, ще раз.

Чоловіки поблизу шарахнулися вбік і дехто скрикнув обурено. Шумило хлипнув і затулився долонями, і тільки це встиг, як крізь пальці виступила кров, потекла по руках, закапала на груди, на синю чумарку. Поблизу навколо почулося ремство, стало розходитись, як круги по воді, по майдану. А. тут іще й Гмиря — звів догори руки й крикнув на гвалт, як брилу з кручі одвалив:

— Люди добрі! Та що ж бо ви дивитесь? Чоловіка вбива-. ють!

Натовп ахнув і безліччю зведених рук, жіночими зойками, грізним ревом сотень голосів спінивсь, зашумував. Од конов'язі навалили — аж хвиля пройшла по майдану й переднім рядом розбилась об ґанок. З-під акацій від огради назустріч тим навалили дружні новоселівці. З ґанку кричав щось Юхим, але за шумом та гвалтом жодного слова його не було чути. Видко, він і сам це, нарешті, втямив, бо раптом махнув рукою

й замовк. І стояв німий, низько нагнувши голову, ждучи навали, і руки вже в нього напоготові були стиснуті в кулаки. Поруч стояв Цигуля — руки застромив за пояс, де рукавиці, й був ніби зовсім спокійний, а тільки трохи блідий, і одразу за якусь годину схуд, неначе після хвороби. На землі під ґанком, спиною обпершись об колону, Невкипілий стояв з шворнем у зведеній над головою руці. А перед ґанком дедалі дужче шірував натовп. Ось-ось, здавалося, ще тільки одна навала, і прибоєм змиє Невкипілого. І от саме в цю мить на помості з'явився товариш Григор. У благім пальті, він, мабуть, дуже змерз, проте тільки вийшов на ганок,~ мерщій одкотив комір, ще й горішній ґудзик біля горла розстебнув. Потім, не хапаючись, спокійно (бувалий, видати), владно звів руку над натовпом і кинув у людський чорторий на майдані свій несподівано юний та дужий голос:

— Товариші! Товариші селяни!

Крикнув і зразу ж зціпив зуби до болю в яснах, а очима пильно уп'явся в бурхливий натовп. Вся його постать в напрузі непомітно тремтіла, як після стріли тятива. Мить... І несподівано брови тіпнулись, як крила, він рвучко ступив крок, аж до самого краю помосту, і раптом спалахнув натхненним словом над глухим Шумом на майдані...

Натовп поволі, поволі і вщух. Одні з несподіванки оторопівши, інші із звичайної цікавості. Але майже всі з потайною надією, що він, оцей приїжджий, щось, певне, знає, чимсь порадить,— дивилися на нього, жадібні й притихлі. І навіть біля конов'язі гурт навколо Гмирі на часинку замовк. А потім як і загалдикали знов, то вже зацитькали на них із натовпу. Тиснулись ближче до ґанку, наставляли долоні до вух, щоб чутніше було.

— Мене до вас прислали славгородські робітники,— говорив Григор Супрун.— Уже втретє цього року страйкують вони. Але тепер страйк незвичайний,— із зброєю в руках. Уже другий тиждень і близько до заводу не підпускають поліцейських та драгунів. Страйкують там і ваші земляки — Федір Бондаренко, Марко Хрін... Славгородці сподіваються,

що й ви, вітробалчани, міцно триматиметеся. Взявся за гуж — не кажи, що не дуж! Та й виходу іншого, товариші, нема... Тут дехто з ваших односельчан радив вам віддатися на ласку царських прислужників. Погана це порада! Підступна порада! Цей рік уже показав, якої ласки можна ждати від царя-батюшки. Досить згадати криваве водо-хреще, Дев'яте січня. Картеччю відповів цар-батюшка, коли прийшли до нього петербурзькі робітники з жінками, дітьми... Вони тільки просили хоч трохи полегшити їх життя. А цар розстріляв їх. "Кривавою неділею" назвав народ отой день... Але що цареві кров народна! Хіба мало він пролив її на війні, на полях далекої Маньчжурії27?! Он ваш Хоменко — на милицях вернувся з війни. А скільки зовсім не повернулись додому! Та цар ладен пролити ріки народної крові, аби самому йому — найбільшому поміщикові в Росії — утриматися на троні. Щоб, як і досі, над робітниками знущались фабриканти, а над вами* селянами,— поміщики Галагани та Куракіни.

Але народ тепер не залякаєш уже та й не обдуриш брехливими маніфестами!.. Боротьба триває! Робітники самоправно' запроваджують восьмигодинний робочий день, знову вибухають повстання у флоті28, повстають цілі села, волості — розбирають панські економії, орють панські землі, палять маєтки... Ось чим відповів трудящий народ на царський облудний маніфест29. Але й цього разу, як і в січневі дні, боротьбу не було доведено до кінця: самодержавство ще жило і поволі очунювало од переляку, а незабаром вищирило йлкла. Хвилею по цілій країні прокотились погроми, смертними карами скінчилися повстання у флоті. А по селах, як у завойованій країні, бешкетує цареве військо, катуючи народ, вбиваючи, ґвалтуючи, в полон забираючи... Від оборони уряд перейшов у наступ. Революція мусить боронитися. Але щоб перемогти тепер, треба боронитися уже із зброєю в руках! Революційні робітники давно вже готувалися до цього, роздобували й приховували зброю. І ось — сьомого грудня на заклик з Москви революція знову спалахнула по всій країні новим загальним політичним страйком і збройним повстанням. Од Фінляндії до Кавказу, од Польщі до Сибіру розливається вогняне коло повстань. Повстали робітники в Новоросійську, в Севастополі і в багатьох інших містах. На Донеччині, де

багато ваших земляків, із зброєю в руках повстали робітники ву-гільних шахт. У Сибіру на бік революції переходять солдати армій, що повертаються з Далекого Сходу... Всюди по містах споруджуються барикади, точаться бої, ллється кров. І по селах, неначе справді в окупованій країні, доведене насильством до відчаю селянство цілими селами повстає оружно — з косами, з вилами проти насильників і розгонить карні загони...

Голос Григорів згуск до хрипоти, а спалені морозом легені ніби кровоточать. Він приклав руку до грудей і зайшовся кашлем, тривожно думаючи про Глибоку Долину. Потім підняв комір і застебнувся на горішній ґудзик. І тільки тепер заговорив знов — спокійніше й тихше, ніби з іншого тону.

— Так-от, товариші... А тепер, коли ми побачили, що діється в світі, уже можна й рішати, що нам самим робити.

Він коротенько спинився на останніх подіях у них, у Вітровій Балці. Розповів, що знав, про Князівку: історію з драгунами, про сотню чеченців з князем, та Ґалаґаном на чолі. Розповідав про Піски — про тамошній сход сьогодні та про їхню постанову — до останнього одбиватися од козаків. Вирішальні бої відбудуться там, на барикадах по містах та по заходах, де згуртований, злитий у багатотисячні колони пролетаріат. Селянство може і повинно стати в підмогу йому в оцій боротьбі. Нехай Князівка буде за приклад усім, як не треба робити.

— Може, й зараз оце,— малював Григор жахну картину,— стоять повалені навколішки в снігу князівці натовпом у смиренстві перед властю. І-стогін та ревище на майдані, а з-під пагаїв козацьких так і чвиркає селянська кров. А завтра, побитих, покатованих, цілою валкою поженуть селян із слободи на місто, у в'язницю. І може, завтра вже й сюди, на Вітрову Балку, налетять галиччю..

Натовп колихнувся. Ніби стогін із сотні грудей розітнувсь на майдані. Заголосили жінки. Хтось божкнув, хтось у розпачі вигукнув: "Людоньки!"

Григор забув про Глибоку Долину й на весь голос, розсікаючи шум, крикнув у натовп:

— Товариші! Тужити рано. Тужити й не доведеться: треба не пустити козаків у село — й край! Як трудно прийдеться, піщани допоможуть, а може, й Глибока Долина. Це ж яка сила! А їх — сотня якась там. І вже уряд не зможе їм вчасно подати допомогу. Та ще саме тепер, коли точаться вирішальні бої по містах, коли залізниці страйкують — не перевозять війська, страйкує телеграф — не передає накази, а по всій країні клекотять села, тисячі Вітрових Балок у повстанні. Тільки не гаймо ані часинки! Може, сьогодні й остання ніч перед боєм. Мерщій розійдемось — нехай кожен сокиру чи вила, чи припасує косу й покладе напохваті, як солдат свою рушницю. І нехай кожен по першому ж знаку,— всі до одного, віддано й дружно кинемося боронитись.

Майдан глухо гудів.

— Товариші!..

Але гудіння голосів дедалі дужчало, годі було перекричати його охриплим голосом. Григор замовк. Потім одступився на крок убік, хитнув головою Цигулі й щось сказав йому.

Цигуля вийшов наперед, звів руку й гукнув у натовп — затихнути.

— Іще ось чоловік із Пісок буде казати.

— А цитьте!., з Пісок!... слухайте!...— пронеслося по майдану, і галас поволі вщухав. На ґанок вийшов літній кремезний чолов'яга в кобеняці

та кудлатій шапці. Шапку зняв, уклонився громаді, став говорити. Про Піски. Отак і ми, мовляв, як оце ви,— міркували та й виміркували: немає іншого порятунку, як тільки одбиватись од козаків. Не допустити. Хіба задля того панів повикурювали, економію розібрали, землю вже ділити почали, щоб оце знов у ярмо "шиї ставити". Не діждуть! Як один, всією громадою постановили Піски не пустити козаків у село. "Чи битись, то будемо й битись. Дарма, що в них припас є всякий, а ми хіба що з вилами,— за нас правда. Та таки й сила є". А це ще й сюди, у Вітрову Балку, послали його переказати. Та щоб, як круто прийдеться, поміч дали.

А їм треба буде — піщани поможуть. І щоб далі передали — у Ліщинівку, в Глибоку Долину. А ті щоб іще далі. Поодинці, може, й трудно кожній слободі було б, а як усі в одно — нехай тільки спробують!

Ще б пак! Піски, Вітрова Балка, Ліщинівка, Зелений Яр, Глибока Долина... Де й тривога поділась... І вже без страху уявлялось — бій... Напирають козаки на село, але гребля вся встелена боронами, зуб'ями догори, й по вулицях навалено гіллястих дерев,— доберись!

Народ напоготові — жде. За кожною хатою, повітчиною, під тином затаївся гурт оборонців з усяким припасом, готових кожну мить кинутись і бити, трощити, з снігом змішати. Гуде на сполох дзвін. І з усіх країв — з Пісок, і луками з Ліщинівки, і Великим шляхом — хмарами суне підмога...

— Отут їм, харцизякам, браття, й жаба циці дасть! — скінчив піщанський чоловік. Потім згадав іще.— Так що своїм переказати? Чи мати надію?

Сотні грудей вибухли криками йому на відповідь. Голоси плутались, тяжко було добрати змісту. Тоді Цигуля махнув рукою і, як галас трохи притих, спробував розплутати плутаницю криків отих у пасмо.

— Значить, так, чоловіче добрий,— сказав до піщансько-го.— Вітрова Балка теж буде одбиватися. Отак і перекажи. Підмогу дамо і в Ліщинівку та в Глибоку Долину перекажемо. Але якщо на нас перших наваляться козаки та немов невидержка буде, знак подамо — поможіть. Адже так, братця?

Клекотом голосів відповіла громада. Серед грізних вигуків та нахвалок на козаків почулися раптом веселі жарти та круті дотепи. Кричали піщанському чоловікові для переказу всяку всячину — і важливі глибокодумні поради, і жартівливі побажання.

Потім (Григор порадив) обирали революційний комітет. І тільки обрали, зразу Цигуля й оголосив громаді, що можна розходитись. Тільки щоб напоготові були. Як ударять на сполох, щоб усі до одного були на місці. Такий наказ.

Почали розходитись люди з майдану.

Революційний комітет лишився у волості на нараду. Лишився й Григор допомогти їм, але біля огради вже били копитами пара кЬней в санях — це Гордій Саранчук з Кіндра-тенком повезуть його в Глибоку Долину.

Шумливими юрбами розходився народ по селу.

Ніч. Хмарно й вітряно: вітер із лук з півночі холодний та різкий. Зривався сніжок — падали сніжинки на лице, і видко, біля хат попідвіконню в смугах світла літали сніжинки, як комашня, бились у шибки.

Холодно. Наскрізь до кісток промерзли чоловіки, аж крекчуть. Голоси хрипкі з холоду й мова нерівна, із зривами. Валували собаки по селу. Далі юрби розривалися — звертали в провулки і пропадали в темряві.

На широкій вулиці стих і гомін, і рипучі кроки по снігу. Навіть собаки вгамувалися згодом на широкій вулиці. А валували вже здалеку глухо, як відгук, по кутках — над яром, на Гончарівці, на Новоселівці, на Белебені...

...Допізна цієї ночі світилось по хатах — не спали люди. Навіть діти! знепокоєні батьківською тривогою, довго не засипали: з-під ряднини витягали шиї й чуйно прислухались до розмови, а очима пильно стежили за кожним рухом дорослих. Маленьке серце у кожного билось, як спіймане, заховане в пазусі горобеня. Страшно малечі. Видко; щось трапилось, якесь нещастя. Цілий вечір мати, як тінь, тиняється по хаті, сяде на лаві, схиливши голову, мовчить зажурена, хіба коли-не-коли зітхне тяжко. А то підведеться, одійде, що не видко її з-за комина, і, чути, довго сякається в пелену, мабуть, плаче, бо вийде звідти — очі заплакані. Потім прийшов батько. І теж хмурий та зажурений. Як увійшов знадвору, як сів кінці столу, не роздягаючись, навіть не скинувши шапки — та отак і закам'янів у думі. Щось була спиталася мати стиха,— стиха й глухо щось відповів батько. Видко, звістку недобру якусь. Бо зразу ж у матері так і опустилися руки, похилилася й тихо хиталася постаттю, ніби нечутно гірко тужила за чимсь. Потім не скоро вже спиталася — може б, вечеряти? Батько одмахнувся рукою — не до вечері. І зразу ж підвівся, щось сказав матері й пішов з хати. Чули діти—довго чогось вештався в сінях. Згодом гукнув на матір — одяглася мати й теж вийшла в сіни. І знов чули — рипіли дверима в хижу, торохтіли коробкою, кудись виходили надвір (чути на снігу кроки попід вікнами). Потім вернулися в сіни й знов кудись ходили. Довго не було. Ждали, ждали, та так і поснули діти, не дочекавшися. Може, й опівночі вже було, як увійшли батько та мати знадвору. Заметені снігом з ніг до голови, закляклі.

Батько в кочергах поставив вила і вже тепер скинув кожух і роззувся.

Мати тим часом швиденько налагодила вечеряти. Потім, повечерявши, зразу й погасили світло. Батько ліг на полу й довго не спав. Лежав з одкритими очима в темряві і слухав ніч.

Тихо в хаті. Біля столу мати молилася богу, шепотіла молитви. А за вікном надворі бушує й казиться ніч — хуртовина. Снігові вихори налітають із ночі й хвилею снігу з шумом б'ють в стіни, періщать у шибки, розривають стріху. Аж моторошно в хаті. Іноді вихори проносяться мимо, поза причілком з тріском через тини на чужі подвір'я. А іноді зовсім ущухне на мить, тільки в димарі завиває вітер. Але прислухатись пильніше — не тільки в димарі. Це тільки біля хати притихло на мить, а всюди й зараз бурхає хуртовина, не затихаючи. І в шумі та клекоті її,— чи то вчулося? — аж голову зведе з постелі й насторожиться. І навіть мати урве шепіт молитви,— чи хтось голосить, чи кричить хтось на пробі. Забила хурделиця ревом. А з вулиці нагло в ту ж мить — трісь ворота. Неначе кіньми підлетіли під саму стріху, аж сніг з-під копит порснув у вікно.

До вікна мати. Схопився батько на полу з тривогою:

— Що там?

Мати припала до шибки.

— Хурделиця, світа білого не видко.

Потім одійшла од вікна до столу (не домолилася, видко), і знову в темряві шепотів її голос у благанні та розпачі. А за вікном надворі бушує й казиться ніч.

XXI

На світанку хуртовина вщухла. Намело-набуркувало снігу за ніч, повні двори кучугур, замело хати до стріх, забило вулиці врівень з

тинами, тільки па-коли з снігу стирчать. А як де, то й паколів не знати понагортало снігу високі вали. Наче обвалом із снігових гір засипало Вітрову Балку. Уранці насилу з хат повилазили вітробалчани, а декого — то довелося й сусідам одкидати потім. Ціла подія. Іншого часу отак і сприйняли були б оце вітробалчани. І що вже розмов було б з приводу цього. Сиві діди пригадували б, у.якому це році ще отакий був снігопад та який того року врожай був на хліба та па трави... Знайшли б про що говорити й молоді. Але зараз їм було не до того. Од самого вчора, тільки-но дізналися вітробалчани, що в Князівку вступили козаки, як зразу ж у кожного в роз'ятреній уяві нежданo ніяк, неначе з-за горба перші роз'їзди ворожі вихопились та й не зникали більш,— перші думи тривожні про неминучу кару. І так уже потім минула й ніч у тривозі — наполохані ждали козацької навали І так оце вранці.

По дворах там-там із-за заметів, як бабаки з нор, по.-витикались селяни й тривожно прислухались у ранковій тиші. Найімовірніше, звідки ждати було — із степу з Великого шляху. Туди найпильніше всі насторожували вуха. А як із шляху ніякого шуму не чути було, то наслухали ще й на Ліщинівку, і в другий бік — на парк, що за ним десь за снігами розкинулись Піски. Думалось: хто зна, може, замість просто у Вітрову Балку, та спершу туди набіжать. Але і з Пісок та з Ліщинівки теж нічого не було чути. Як уже не прислуха" лися. Видко, ніде близько в околиці козаків іще не було.

За Ліщинівкою на сході тільки-тільки починав жевріти небосхил.

Таки ще й рано. Об цій порі, власне, коли б вони вже встигли осюди й бути? Адже край не близький. Проте вітробалчани, враховуючи гіркий досвід князівців, з приводу цього міркували інакше. Якби надумали, то вже були б. Он у Князівку, вчора устигли, бач, іще й не світ був. Може, й цілу ніч походом ішли, щоб тільки несподівано напасти. То отак би вони й сюди: коли б вирушили, то з ночі. Ну, і що їм ті п'ятнадцять верст. Хоч би навіть і в поводі коні вели, і то встигли були б уже досі. Але ж це — коли б з ночі. А як уночі та негода била. І як цього досі не збагнув кожен? Таджe всеньку ніч аж до самого світання мела хуртовина —

світу не видко. Куди там їм було в похід і думати! Забило, замело б у степу. Потім хоч і втихла була хуртовина — снігу ж увалило такого, може, й коням по саме черево — однаково ніяк. Ну, й виходить на те, що нема вже чого сьогодні і виглядати. День-два, поки сніг не злижеться трохи, нема про це що й думати.

І таки зразу й одлягло у вітробалчан од серця. Воно, власне, ніби й абищо, оця одволока на день, на два, сьогодні чи завтра — не яка й різниця. Але це тільки здавалось так, а як розмислити краще, виходило інше. Під отаку трусанину день-два виграти — діло велике. Бо й за ці два дні такі події статися можуть, що й усе дригом піде. Пригадувалось, як учора на сході говорив отой, городський. Спливали в пам'яті й розгорталися в уяві цілі картини, мальовані ним. По всій країні — од Білого моря до Кавказу, од Польщі до Сибіру — шумують повстаннями міста й села. Щоночі по всьому виднокрузі там-там палахкотять заграви: горять маєтки панські. По містах стоять заводи, фабрики — бастує робітництво. Бастує — не ходить-залізниця. І вже на барикадах по вулицях — у Москві, у Петербурзі, у Харкові — точаться криваві бої. Видко, й військо все кинуте туди.

А що оце ватаги козацькі по селах — пусте. Та ще й то невідомо: може, кожну хвилину й вони дожидають наказу — як невидержка десь буде, щоб ішли на підмогу. То й, може, за день-два як вітром здме їх звідціль. То отак, може, й минеться. От би!

Із-за замету крикнув сусіда сусіді, і ген через город із-за кучугури гукнув хтось — слів не чути гаразд, але й по голосу знати, що гукнув теж щось бадьоре. "Ага, розшолопали, видко, вже всі. Підняли вуха!" І від цього ставало ще надійніше та спокійніше.

До схід сонця отак помалу-малу і вгамувалися вітро-балчани чисто. Уже й серед кучугур стовбичило мало їх — десь-не-десь, а то всі вже й до роботи взялись: одкидали сніг, поралися біля худоби. І тільки коли-не-коли, хіба як учується ніби непевне щось в тиші, тіпнеться враз і витягне шию, як сполоханий птах, прислухаючись. Але, як і раніш, у

ранковій тиші нізвідки нічого підозрілого не було чути. На слободі навіть тихше було, аніж завжди. Де-не-де хіба мукне з загону товарюка та тихо зарипить звід десь біля колодязя, і знов тиша. І тільки край села десь аж на Белебені безперестану гавкали собаки. Але спершу на це ніхто не звертав уваги — гавкають, і хай собі. Потім далі стали якось мимоволі частіше прислухатись туди. Згадалося, що й удосвіта ще, тільки-но повиходили з хат, ніде ні шереху не чути було на слободі, а на Белебені й тоді вже гавкали собаки. Що там таке, на тому Белебені?

Думали всяко, а нарешті-таки стали догадуватися. Ну, що там, справді, могло б бути, коли не це? І саме ж обидва й живуть на Белебені — і Гордій Саранчук і Кіндратенко. Не інакше: видко, вернулись з Глибокої Долини, а народ же цікавіш, ну й дражнять собак. На цьому й заспокоїлись. І навіть щоб цікавило дуже, так ні. Бо справді думалось — і що б вони там виїздили? Що тут, що там — однаково. Але були, звичайно, й цікаві. І навіть були серед них нетерплячі, що зразу ж, тільки догадалися, мерщій кидали порання. У іншого ще, може, й худобі не подавано — дарма. Гукнув у хату, щоб там у ясла вкинули, а сам тоді вище підтягував халяви та й виряджався на вивідки.

З усіх кутків — хто вулицею, хто поза дворами, городами, де таки менш набуркувало снігу,— брели люди на Белебень. Деякі ще по дорозі дізналися, що помер Устин Саранчук, і йшли уже на відоме, але інші, йдучи городами й нікого не зустрічаючи, отак мали й до самого Белебеня тільки догадуватись.

Та ось, нарешті, вже підгірна вулиця, і тут усяк побачив на власні очі — ішли люди під гору, розтяглися по всій вулиці, аж ген до вигону доходили передні і далі, порівнявшися з крайнім вітряком, звертали у чийсь двір.

Атож, як догадувались, так і є. Тільки дивно, що по вулиці не було санного сліду. Хіба, може, навпростець через городи в'їхали, а може, ще вночі під завірюху вернулись та й замело слід. А вже б ні до кого більш: саме проти крайнього Шумилиного вітряка була Саранчукова хата.

І так — за кілька дворів не доходячи, почули гомін на Саранчуковому подвір'ї і наче гиркала пилка, потім раз, вдруге дзвякнула сокира. А як останню минули Прядчину загороду, уже й побачили: біля повітки в Саранчука цілий натовп стоїть мужиків, і товпились чоловіки й жінки біля порога в хату, а з хати невиразно чути було ревне тужіння, паче по мертвому.

Тепер уже збагнув кожен. Як приголомшені, спинялись чоловіки в юрбі біля порога. Жінки божкали й нетерпляче проштовхувались наперед.

Тиснява у дверях. Виходили люди з хати: насуплені чоловіки, парубки з суворими лицями і з скорбними обличчями баби, молодиці, дівчата. А деякі й заплакані. За порогом іще дехто спинявся і, обернувшись назад, побожно хрестився на двері. Потім розходились. А в хату вже сунули ті, що оце надійшли.

Тиснява в хаті. Од порога аж до самого столу повно набилось людей — кожухи й свити, юпки, куцини. Накаджено в хаті. На покуті перед образами блідо горять свічки, наче в божницю встромлено пучок пухнатої кульбаби. Од кожухів та од випарів тіл важкий дух стоїть у хаті, а ще й накаджено — аж сиво, як туман. На столі в труні під образами лежить — всім не видко гаразд, спинаються навшпиньки, товпляться наперед, аж доки-не побачив кожен: лежить у труні — руки на грудях складені навхрест, свічка в руках, і саме одхилилася жінка од труни, одкрила мертве Устинове лице, немовби виліплене з сірої глини. Плач і тужба в хаті. У головах над труною схилилась Легейдиха, перша на всю слободу плачниця, і тужно, наче по нотах, виводить одвічну жалобу ("та куди ж ти від'їжджаєш, та на кого ж ти покидаєш?"). Плачуть сестри й близькі. У ногах біля труни стоїть Наталка, Устинова жінка,— бліда й змарніла, наче тільки оце підвелася після недуги. Вона вже й не плакала, й не билась. Стояла, німа й заціплена, в тяжкім розпачі впустила руки, наче попереламувані, а голову обважнілу схилила на плече та так і стояла з очима широко одкритими і невидющими. "Яке ж таки й горенько молодиці: на зелень свята тільки

побрались, та й уже — вдова!" Зітхають жінки, долонями й крайками хусток витирають сльози. А інша візьметься під щоку рукою і жде так — тільки на хвильку стихне голосіння в хаті,— хлипне грудьми та й заголосить на всю хату.

Чоловіки стоять пригнічені й мовчать, тільки важко переступають з ноги на ногу: що в такі літа — тільки жити б та жити!

Своє особисте життя пригадається. І проступають в серці, як солонці в землі, колишні невдачі, кривди людські, незлагоди, нещасні пригоди. І хоч, буває, спливе у пам'яті, як па воді, якась ясна година — радість давня якась, та й зразу ж розійдеться кругами. І здумав, і не вірить сам — чи то було таке, чи, може, тільки замолоду колись примарилось. Ну, далебі ж, немає чим життя і згадати! Як ніч темна. Уже оце з весни стало ніби на світ благословлятися. Пригадувалися останні події в околиці і в себе в слободі. Еге ж, так^уже ніби на добре закривлялося. І,.може-таки, були діждалися б, якби... І що б було ще трохи потриматися! Однаково під снігом земля, не сіяти ж зразу, не треба й худоби до весни. А воно тим часом, може, якось само б, та й пройшло б усе тихо-мирно. А то ж наробили, наробили, що воно тільки й буде!

Уранці трохи була розвіялась тривога, а це біля труни знов. І так же ниє серце, мов біду віщує. Може, поки в хаті оце, а біда вже й ось-ось, тільки не видко. І вже розвага ота вранішня, що снігу багато, не заспокоює тепер, і те, що Саранчука з Кіндратенком немає з Глибокої Долини, хоч і згадається, а теж нічого не помагає: вони саньми, а козаки ж верхи — хіба рівняти! Та хто зна, може, вони десь і їдуть уже. А може, й у дворі вже. Хіба за лементом таким щось почуєш!

Аж не стоїться в хаті. А вийти якось совісно зразу. І таки стоять чоловіки, важко переступають з ноги на ногу. Потім, виждавши трохи, наважувались врешті — перехреститься кожний широко й уклінно ("царство йому небесне!"), та один по одному й виходять з хати.

І зразу ж тільки з порога, ще натягуючи шапку, кожен уже нишпорить очима по подвір'ю: чи немає саней часом. Ні, саней ніде не видко на подвір'ї. І навіть немає сліду в двір. А в ворота, як і раніш, ідуть люди, в повітці цюкають сокири, і коло повітки юрба чимала людей стоїть біля майстрів — гомонять собі, курять. Усе як і було. Нічого ніби такого, все гаразд. Знову попустить трохи, одляже од серця. Ну, й з тим — хто додому рушає, а хто цікавіший — до повітки завертають, пристають до гурту: може, новина якась є.

У юрбі з усіх кутків народ: є з Новоселівки, є з-над яру. То й новини є. Либонь, сьогодні чеченця хоронитимуть — приказ од Цигулі майстрам: як тільки тут скінчать, щоб туди зразу йшли труну робити. А тих чотирьох нащось сюди перевели, в "холодну" закинули. І саме це в волості нарада, либонь, відбувається. (Розповідає це Микита Чапля, хата його якраз біля волості, сам бачив.) Усю ніч, либонь, горіло світло у волості — не спали комітетчики. То таки охорону аж за село до ожередів вислали, а то й тут. Біля дзвіниці, біля вірьовки од дзвона, стояв вартовий цілу ніч. А це на дзвіниці вже стоїть — вартує.

— Он як! Чисто як на війні,— хмуро озвалися голоси з гурту.

— А ви ж думали як? Іграшки? Війна й є! — сказав Микита Чапля й кивнув головою на хату.— Уже ж он, як па війні, й убиті є. А ще що буде! — І додав згодом: — Оце ж па нараді, видко, плани виробляють, як одбиватися.

Тиша. Тільки з хати чути невиразно-жалібне голосіння та цюкають сокири під повіткою. Нагло з гурту хтось охрипло:

— Шкода, Чапле, не буде діла! — Євмен Скоряк чвиркнув крізь зуби і вилаявся круто. Потім затягся цигаркою підряд раз, удруге і ще мовив: — Тії ночі й геть-то дружні були та гарячі: 'до світу економію як під мітлу вичистили. Останнього гусака Невкипілий зачепив. А тільки грякнуло

десь, уже в кожного й гайка ослабла. Як раки полізли назад. Що? Хіба не чули? — Євмен крякнув і став розповідати.

Воно недовга й казка. Оце вранці вийшов був з хати (а живе ж близько греблі, тільки на поріг — і економія в вічі), глянув і оторопів: що за мана? Аж спершу був очам не повірив. Придивився пильніш — ні, так і є — худоба в дворі блукає, гнеться попід будівлями. Та що за чорт! Була як пустка економія, а це он... потім зразу й імкнув — он воно що! Видко, вчора не одного різачка схопила. А ніч, дякувати, темна, саме й метелиця била, ну, скористалися: чи сам одвів, чи просто з двору вигнав на всі вітри — та й усе. Отак-о!

В юрбі селяни аж поторопіли з такої новини. Дехто ніяк не вірив Скорякові. Але всі над'ярські в один голос заявили, що правда-таки, що бачили й вони худобу в дворі. Тоді враз обурились всі й занепокоїлись разом.

— Братця, то що ж це таке! — вигукнув Дудка Панас і розпачливо звів руки догори.— Як брати, то усі, аяк немов, та одвічати доведеться, так, значить, нехай хтосьі А ми розумні, мовляв. Ми собі заздалегідь тишкрм та нишком сплавили з рук. І наша хата скраю.

— От народ! Тоді так за грудки бралися — не вистачало всім. А тепер бери — не хочу. От дожились!

— Та вбив би такого на місці або спалив к чорту, щоб знав як! — погарячився котрийсь із молодих.

— Щоб і іншим не було внадно.

З-під повітки через голови передніх виткнувся Легейда Гнат і крикнув:

— Ей, ти там, гарячий. Усіх не виб'єш!

— Не всіх і треба. Хоч би одного, переднього. Що, може, й ти вже свого одігнав? Мо, ти й передній?

— А як і одвів, яке твоє діло! — хмуро кинув Легейда.— Що ти мені за вказник такий!

І як зчепилися. Крик, галас ізнявся на все подвір'я. Невідомо, чим би й скінчилася ця сварка, та — раптом щось, видко, трапилось (кожен спершу й не розібрав був) — сунули крайні од повітки, а за ними й усі юрбою. І від порога бігли за хату, і стояло вже за хатою людей стовпище. Щось, певно, на луках або в Ліщинівці помітили. (Оселя в Саранчука на самім Белебені — як на долоні видко звідси внизу всі луки аж до Ліщинівки.) Так і є: на луках.

Ген-ген за версту звідси, близько крайнього стогу, з горба їхало сюди двоє верхових. Подумати б на Саранчука з Кінд-ратенком, так ті ж саньми, а це верхові (не в одного тьохнуло серце), але не схожі на козаків: ті в чорних бурках, а це — один у свиті чи в білім кожусі, а другий ніби в рудому, видко, в дубленику. І саме ж у такому одягові — стали пригадувати — обидва й поїхали вчора. Вони й є — не кому більш. А що верхами, то, видко, ніяк саньми, мабуть, покинули десь. Он ба, що за їзда навіть і верхи. Видко й сюди — глибоко грузнуть коні в снігу, ідуть помалу та все кривулять, обминаючи замети, вибираючи, де снігу менш. Поки версту ту проїхали, і геть-то видалось довго.

Та ось, нарешті, під слободкою вже. Вони й є.

Біля вербичок, що край слободи, роз'їхались: Кіндратенко (в білому кожусі) поїхав просто дорогою в улицю, а Саранчук (в дубленику) — через дорогу та мочарами завернув сюди. І, видко, вже звідтіля помітив натовп у себе біля хати, бо все поглядав сюди й частіш торкав коня. А за хвилин кілька в'їздив уже з городу в двір. Забрьохані в снігу — і кінь по саму гриву, й вершник по пояс.

Біля конюшні сплигнув Саранчук з коня і так, як був кінь — у вуздечці, в хомуті,— пустив його в конюшню. А сам тоді мерщій у хату.

Люди й собі сунули до порога. Стовпились біля дверей і так чекали на Саранчука — цікаві, нетерплячі й стривожені. Щось, видко, є. По виду було знати, як уїздив у двір, що не гаразд. Аж ніби не той став Саранчук. І таки ж по отакому бездоріжжі, навіть сани покинути. Чого б їм було вириватися зараз, коли нічого не трапилось? А то ж отакий спіх. Що за така причина? Аж не терпиться людям:' тиснулись у сіни і зазирали в намерзлі шибки.

Та Саранчук незабаром і вийшов з хати. Знати по очах було, що плакав чоловік, ще й зараз туга стояла в очах. І, може, через це в першу хвилину, як він з порога ступив, ніхто з натовпу не порушив тиші — усі співчутливо мовчки дивились на нього. Гордій мовчки повагом надів шапку. Іще стояв мить пониклий, трохи згорблений. Раптом ніби згадав щось — виправився рвучко й зразу ж рушив з місця. І зразу ж з усіх боків сипнулись голоси.

— Ну, що ж, Гордію, нового є? Що там у Долині? Що виїздив?

Саранчук спинився, кинув очима по натовпові й знизав плечима:

— А що ж там нового? Нічого такого,— наче байдуже махнув рукою. — Що оце в нас, те й у Долині,— додав якось непевно. І затим знову рушив — не до розмови, видко, чоловікові.

Заглянув у повітку до майстрів — чи дерево є в них. Потім зайшов у конюшню — коня вправив, а як вийшов, погукав Гришка, синашу, й звелів, щоб сіна коневі дав та щоб не напував, поки гарячий. А тоді просто від конюшні пішов з двору.

І зразу ж услід за ним рушили з двору чоловіки. Наздогнали його на вулиці і йшли юрбою за ним.-Спершу мовчки, потім стали словом

закидати йому, допитуватися знов. Але Гордій і тепер нічого не розповідав важливого.. Іще про їзду, про дорогу — хоч нехотя кинув декілька слів, а про Глибоку Долину — навіть і слова: "Нічого такого", та й все. Проте бачив кожен з усієї його поведінки, що дурить він їх: є щось важливе, та тільки криється. І вже, хоч не допитувалися більше, але й не відставали від нього, до самої волості йшли з ним.

XXII

У волості на нараді знали вже всі, що Саранчук з Кіндра-тенком вернулись додому. (Вартовий з дзвіниці побачив, ще тільки з горба показались були, та й передав зразу ж у волость.) І відтоді вже з хвилини на хвилину нетерпляче ждали сюди обох. Уже навіть хотіли посилати за ними, аж тут і Саранчук на поріг.

Цигуля перший помітив його, сидів за столом саме проти дверей, та й щось йому мигнуло в коридорі за головами чоловіків, що стовпились на дверях, ніби Саіранчукове обличчя. Він звівся з стільця й пильніше придивився туди. І раптом, видко спіймавши погляд Саранчука на собі, стиха хитнув головою зайти сюди.

Усі в кімнаті й собі за Цигулею глянули на двері. Побачили Саранчука, та так кожен і прикипів поглядом до нього. Юхим-коваль, що промовляв саме, навіть спинив був свою мову, пильно глянув на Саранчука й, похмурившись, одвів погляд од нього. Став далі казати, але й мова була вже далі якась ніби не та: весь час неначе думка стороння якась плуталась і не давала плавно говорити. То Юхим і закінчив скоро. Мовляв, що тут і балакати довго, наговорилися вже (про економіческу худобу була мова), аж голова вже отака. А власне, що тут і балакати було? Ну, напустив у штани дехто, ніде вже правди діти. Цілий вік ту шкапину чи корівчину — і спав і в сні бачив, а тільки в руки схопив та й випустив. Гаряче? Студи, дураче! Оце й уся порада А там як хоч ~— діло хазяйське. Але щоб потурати отаким легкодухам та боягузам,.за це вже хай вибачають! І пропонував Юхим отаке: оце сьогодні ще хай подумають, а якщо й завтра не розберуть, тоді сповісти

в Ліщинівку та в Зелений Яр •—хай вони забирають. Хто її буде доглядати?

— Навряд чи й у Ліщинівці та в Зеленім'Яру охочі зразу знайдуться! — гукнув хтось од порога.

— А це вже ми не ворожитимемо зараз, як воно буде,-сказав коваль. — Доживемо до завтрього, то й побачимо. А тим часом думка моя отака. — І сів.

Гомін знявся в кімнаті. Невкипілий аж. на ноги зірвався (сидів під стіною навпочіпки), рвучко загорнувся заполою й сказав гаряче:

— Правильно каже Юхим. Ік чортовій матері! Сидиш у кругу, так кругову й пий! А хитрувати нічого. Щоб до завтрього худобу розібрали, щоб і кривої не зосталось У дворі.

За це були і Хоменко, і Муха Гарасько, й Скоряк Мусій, та й інші члени революційного комітету подали за це свої голоси. Тоді підвівся з-за столу Цигуля й оголосив:

— Значить, так, братця, й буде: сьогодні нехай подумає кожен, а завтра вже ніколи буде. Якщо худоби не розберуть, зразу зранку й сповістимо ліщинівців та зеленоярців. Та як розійдетесь, передайте там всюди по кутках, щоб знали всі, щоб ремства не було потім. Ну, та оце, либонь, і все тим часом: про оборону, про чеченців, про монопольку та оце про худобу Так, все.

— Іще ось Саранчук,— хтось нетерпляче вихопився з гурту.

-г— Зараз і Саранчук буде,— сказав Цигуля і перевів погляд на того. — Ну, що ж, розповідай, Гордію, що ви там виїздили доброго?

Саранчук з місця пильно подивився на Цигулю, потім примружив очі й ледь-ледь помітно заперечливо хитнув головою. Цигуля й догадався. Але що вже було тепер робити, як повна кімната людей і всі так очі й утопили в Саранчука, і вже, мабуть, дехто помітив і його знак. Не дати говорити зараз — тільки народ збаламутити: такого самі вигадають, що гірш за всяку правду. Отож і вирішив Цигуля йти напрямець.

— Кажи, Гордію. Що вже не є, гаркм чи недобрі вісті,— розповідай. Адже не малі діти, щоб ш страшне очі заплющили. Викладай все.

Саранчук важко зітхнув, потім ступив крок уперед і, наче тягар важкий, що ледве доніс .оце, впустив.

— Погані вісті! — І стало в кімнаті тихо-тихо, як в усі. Саранчук помовчав хвилинку, ще зітхнув і додав затим:

— Краще б, мабуть, було й зовсім туди не вириватися. Л то й чоловіка одвезли — як чортові в зуби кинули.— І знову змовк.

— —Та кажи вже, не муч! — гукнув Дудка Панас нетерпляче. І ще хтось зітхнув у тиші важко, як морений віл. Саранчук тоді хитнув головою і почав розповідати.

Отака-о Глибока Долина тепер — уся шкереберть: переполох та трусанина. Іще тільки в'їхали були на вигін — темрява, віхола б'є — аж тут і на тобі зразу: з-під вітряка вихопилась ціла юрба з кіллями, з вилами та коні за поводи. "Хто такий? звідки та куди?" Якби самі, мабуть, зразу були б і вклепались, а то товариш Григор вихопився — мовляв, "спехтор по больницях", так куди там, на глум узяли: "Знаємо, які тепер спехтора їздять!" Плигнуло двоє в сани, та й — паняй до волості. Що тут робити — поїхали до волості. На селі де-не-де світиться по хатах, де поночі, собачня ґвалтує. Якось аж моторошно. Аж оце, думаємо собі, вскочили. У волості теж іще світилося. Увели їх туди, а там людей повно, та все в смушках та дублениках, не дуже свиток є. І

урядник із старостою тут. До них просто й удався кала-вур,— мовляв, ось щось за люди непевні. Ці так і виторопи-лись як на звірів, а урядник підійшов та мерщій: "Що за люди? що за діла такі серед ночі?" Так і потерпло — що будеш казати! Аж і тут знову товариш Григор. "Свої",— каже. І хоч би брова сіпнулась. Витяг з кишені папери якісь, подав урядникові. Цей подивився і старості показав, та й ураз мов не ті люди стали. "Сідайте, вибачте, будь ласка. Ну та коли ж час такий".— "А що ж за трусениця така?" — спитав Григор. Витяг портабак, сам закурив і їх частує папіросами. Такий уже "свій".— Вони й давай розповідати. Звісно, по-своєму: мовляв, отож наробили були в Глибокій Долині ділов усяких — економію розграбили, а це покаялись. Як зачули, що в Князівці козаки, так де й розум узявся. Скликали сход оце сьогодні та й постановили: до вечора все знести на місце — худобу там, майно всяке. Ну, а крикунів самих, паливодів, заарештували та й спровадили в Князівку до станового. Хай що хотять, те й роблять з ними. А це ще декого шукають, котрі поховались, що не з'явились на сход. "Он воно що". Але Григор нічого. Спитав тільки, що ж там у Князівці. Та з Князівки ще не вернулись, хто зна, що там. Ну,, затим поспитав, де в них лікарня, та й вийшли до саней самі вже без калавуру. І перша думка була — тікати мерщій Але

Григор заперечив — мовляв, тікати немає чого та немає з чим, іще, може, вдасться щось більше вивідати. Та й хурделиця замела така, що світу не видко, куди там і думати в дорогу вириватись. Зважились ночувати. Григора підвезли до лікарні ("раз спехтор, куди ж більш!"). А самі до Кіндратенкових сватів заїхали. І тут уже й довідались до пуття. Либонь, таке сьогодні скоїлось, що дехто й з дому збіг. Як ошалів народ. Зранку ото чутка пройшла, що козаки в Князівці, ну й сполошився нарад, звісно. А ще нічого такого. Потім стали інші всякі чутки ходити: десь нібито отаке козаки зробили — народу побили багато, а десь і слободу спалили. Мовби залякував хтось. А далі більш — чутка пішла, що десь самі селяни знесли все в економію, що розібрали були, а верховодів видали, та й ніби нічого не було — верховодів тільки забрали, та й усе. Отаке. Видко, хтось хитрий плутав. Збаламутився народ. Аж це так в обідню пору на сходку загадали. Ну й, видко,

заздалегідь уже все в них було напоготові: і урядник із стражником були отут, і самі дехто з дробовиками. Вийшов староста та й до громади — про козаків зараз, страхіття такого наговорив, а тоді й питає: що ж, чи й вони хотять, щоб козаки і в них такого натворили, як он і там, і он десь, що цілі кутки лежать попелищем, а скільки народу побито? А як не хотять, то треба мерщій рятуватись, поки не пізно ще. Все, хто що забрав, знести назад в економію, а винуватих самим знайти та й своїм судом покарати. А власті тоді щоб тільки приговора подати. Оце, мовляв, тільки й порятує. І як знялась на майдані буча. Двох там же на місці й убили просто з дробовика. Може, іще декому те ж було б, та хто втік, а кого народ випрохав. Пов'язали їх, п'ятьох іще, склали на сани, як дрова, та й зразу ж відправили в Князівку. Потім до самого вечора, як мурашня, тягали все в двір, а це звечора знов метнулись по слободі — чи втікачів шукають, чи, може, нових забирають. І всю ніч отак висиділи в темряві — ні світла не світили, ні спати ніхто не клався. Ждали все, що набіжать. Але їх не було. По інших хатах ходили вночі (це вже вранці дізналися), ще забрали кількох. А більш нічого такого не довідались вранці. І товариш Григор так само. Удосвіта таки забігали було до нього. Мовляв, посидить іще в Долині, може, щось-таки вдасться зробити. "А ви їдьте собі щасливо, та хоч ви там не губіть розуму. Робіть своє діло до краю". Ну, з тим і поїхали.

— Коли ж приїхали сюди, а воно й тут...— Саранчук якось безпорадно розвів руки, а потім важко впустив їх.

Якийсь час у кімнаті стояла тиша. Потім од порога спитав хтось:

— Ну, а про Князівку чули щось?

— Та де б же ми! — знизав плечима Саранчук.— Гли-бокодолинці ще не вернулись були з Князівки, а їхали назад усе степом. Де б же ми почули що? — І раптом аж проясніло лице в Саранчука.— Бач, от про Озера чули. Ще в Глибокій Долині розповідали — нібито цілий уже тиждень держаться озеряни. Вже авічі набігали козаки, а нічого не

вдіють: обіклалися боронами та засіками озеряни, і ні приступу до них. Покрутяться та й поїдуть ні з чим. Отакі озеряни!

Цигуля підвівся:

— А то вже так: де згода, там і вигода,— сказав спокійно і розважливо.— Продержались тиждень озеряни і ще продержаться. Дружній череді вовк не страшний. А от про Глибоку Долину погане розказав ти, Гордію.

— Краще було б і не їздити,— махнув рукою Саранчук. Ворухнув Цигуля бровами.

— А чого краще? Краще-таки, що знаємо! З Глибокої Долини теж є нам чому повчитися. Аби тільки з розумом. От перша наука така, братця, — що ждати треба ворога не тільки з-за горба із степу, а з-за кожного рогу. Запам'ятайте це. Хіба "наші" вчора не на те намірялись, що й у Долині? А як не вдалося вчора, думаєте, сьогодні з голови викинули! Дивись обома, та й добре. А друга наука — держімось купи, братця: в гурті наша й сила, і наш порятунок. Оце! А зараз не* гаймо часу.

І став Цигуля наряджати: Юхим з хлопцями піде по дворах, де рушниці є — поодбирати. Дещо вже є — од чеченців, а то й ще буде. Скоряк з Мухою — монопольку закриють. Сюди потім знову зійтись. Ну, а всім іншим і по домах можна. Проте бачив Цигуля — настрій гнітючий у всіх, та й хотів хоч трохи розважити чимсь. Спершу не знав. А нарешті спливло на думку. І спитав Цигуля в Саранчука навмисне голосно й виразно, щоб усі чули:

— А як воно, Гордію, снігу в степу? Саранчук похитав головою.

— Та там як снігу! Зродку-віку не бачив такого! Не можна їхати! І сани покинули, верхи вирвалися, а й то — як ми коні не потопили!

А Цигулі цього тільки й треба. Гмикнув і навмисне ще й помовчав, щоб ще глибше кожному вгрузли Саранчукові слова. Потім вимовив:

— Значить, хоть би й надумали сюди, то сьогодні не буде.

І знов помовчав навмисне. Потім став обережно закидати слово про те, що, звичайно, треба бути на все готовим. "Береженого, мовляв, і бог береже". Усі щоб напоготові були. І як тільки вдарять на сполох, всі вибігай до одного.

. Хтось-таки був гукнув з коридора — аз чим, мовляв, вибігати, без припасу гниди не вб'єш, а то ж таки військо оружие. Цигуля розвів руки і тільки пожалкував,— що, виходить, цілий ранок товкли воду в ступі: говорили-говорили, плани складали і так, і он як приміряли — з усіх боків. А він ось тепер питається — з чим вибігати. Найти треба з чим! Нагадав про Озера. Що, мабуть, і в них не було свого арсеналу, а от же цілий тиждень держаться. Щоправда, до бійки там нібито й не доходило. Та, може ж, і тут отак без бійки обійдеться. В Озерах боронами та засіками обіклалися, а тут і без борін зараз — такого снігу ввалило, такі кучугури понагортало, що як фортеця стала Вітрова Балка.

Хоч кіньми, то ніяк в село заскочити, хіба що коні в заметах потопити, та чи спішаться,— все одно кожен замет треба приступом брати. А з-за замету, як із засідки, і коса та вила — зброя. Нехай спробують! А може, теж — покрутяться й поїдуть ні з чим, як і в Озерах. А може, й зовсім не буде сюди. Хіба це одна Вітрова Балка в них. Ну, та на всяк випадок треба бути готовому до всього. Та щоб без переполоху.

— А тим часом можна й розходитись,— закінчив Цигуля. Мовчазні й похмурі виходили селяни з волості. Не було

чути гомону, як би звичайно, й не змикалися в юрби — один по одному, кожен сам собі брів, по пояс грузнучи в глибокому снігу, попід тинами через двори, обминаючи замети.

І кожен у пам'яті на самоті перебирав усе бачене сьогодні та чуте. Ну, день видався! Все навалилось одразу: і смерть Устинова, і новина по селу про худобу, і Глибока Долина. Аж голова отака стала.

Пригадувалися розмови на нараді в волості про коси та вила — яке це безглуздя! Але дехто таки держався ще. Ці й про оборону міркували інакше. Оце йдучи, розглядали навколо й на кожному кроці приміряли до дійсності Цигулині доводи та зауваження. Таки правду казав. Ну, ось хоч і оцей вал упоперек вулиці — хіба ж його можна конем узяти? Тут і застрянуть. А на них тоді звідціля б із-за замету та огулом!.. Але таких було небагато.

Більшість були зневірені. У гарячковій уяві в них уже з-за горба вихопились лавою, прорвали всі вали — топчуться кіньми й гасають з гиком чеченці. Коні під ними — як змії,— хіба їх замети стримають! А самі люті, озброєні до зубів — з чим ти вийдеш на них, з отими косами та вилами! І вже од самої думки проймали дриґоти й корч зводив щелепи в од-чайну лайку.

— Е-ех, куди нам одбиватися? Рятуйся, хто як зуміє, та й будь потому!

І таки зразу, повернувшися додому, отакі, полохливіші, мерщій і бралися рятуватись, хто як умів.

Воно ще з ночі, власне, багато вітробалчан уже були до всього приготувалися. Як уже буде — чи набіжать козаки, чи одіб'є народ їхню навалу (і собі в кочерги напохваті ставили якийсь припас), а разом з тим таки й не поспали ту ніч, поповозилися із сховами. Що тільки можна було. В чисту, як золото, економіческу пшеницю мішали вівсюгу — щоб

не впізнали, або розсипали в полову в клуні, або вибирали з кошелів у мішки і десь по подвір'ю ховали просто в сніг. Саме й метелиця знялась була. Розтикали отакож у снігу десь попід тинами всяку всячину з князівського майна. А були навіть такі, що й худобу, добуту в економії, одводили в князеві загони або просто вигонили за ворота. Оцим зараз була вже не яка й морока. Хіба пройтись по подвір'ю з лопатою, мовби сніг відкидаючи, та й до сховів наглянути: може, вимело вітром вночі. А в повітчині, де товарюка стояла, хіба кізяк той прибрати, щоб і сліду не було. Зате хто вночі не надумав чи не спромігся,— було тим удосталь і мороки, і клопоту. Серед білого дня які схови. Та ще в снігу, коли ж де не ступнув у ньому, то й глибокий слід. Іще з дрібницею так-сяк, що спалити можна було, палили в печі: інше розтикали по стріхах, вкидали в колодязь. Якось давали раду. А от худобі ніяк ради не вміли дати, хоч провалися з нею. Хто в половник сховав, хто у плитник,— куди тільки можна було (не які й схови, аби не в загоні). У кого нікуди було ховати,— як сама хата та, може, хлівець,— той просто спускав до стіжка розлигану, не без потайної надії, що, може, таки забреде кудись геть із обійстя. Але худоба, як на гріх, гнулась попід стіжками в затишку, мов на припоні. Та чи й одходила, бувало, од стіжка, не встигла межі перейти, як уже сусіда, десь з-за замету — неначе тільки того й стеріг — гукне завернути. І треба йти переймати. А щоб не датись з своїми хитрощами сусіді взнаки, то ще й налигував, мовляв, отак бережу. Та й мерщій заведе в повітчину. А там уже є їй всього! Інший од злості та одчаю ладен хоч би й обуха дати, та однаково з тушею де ти дінешся? І стоїть у повітчині розгублений і безпорадний невдаха-господар, важко впустивши руки й схиливши голову. В кутку, біля ясел прип'ята, не їсть наполохана, гнеться гніда чи сіра й очима сумно та злякано дивиться на господаря. І от помалу-малу й одляже в чоловіка од серця і совісно стане — що та тварина винувата? Тепер уже підійде, лагідний, відпустить на рогах затягнутий налигач, погладить. І згадається раптом ковалеве правдиве слово, що от — цілий вік ту шкапину чи корівку і спав — у сні бачив, а тільки в руки схопив, та й випустив мерщій, бо гаряче. "Студи,— каже коваль,— дураче!" Ех, брат, у такій страхоті хіба й не одурієш — забудеш, як його й студити. А воно й пече, і випустити ніяк. Хоч би та ніч швидше.

Як ніколи, сьогодні нетерпеливо вітробалчани дожидали ночі. І таки дождалися — козаків не було. Іще й по заході сонця, доки не стемніло зовсім, почуття непевності та тривоги не покидало кожного. А як тільки темрява густо залляла вулиці й двори, зразу й дихнули вільготніше: вночі не буде їх, нема про— це що й думати, хіба вже завтра. Ну, а до завт-рього... ціла ніч є гуляща. Тепер уже дурними не будуть.

І таки багато вітробалчан не поспали цю ніч.

Коли потім уранці Цигуля навідався в економію, худоби вже там було — повні загони. Воловик Хрін сам неспроможний був і впоратися.

— Геть-чисто впарився,— жалівся він Цигулі.— Коли ж мало не всю худобу звели. Давайте на підмогу.

Цигуля пообіцяв прислати хлопців. А сам сумний і стурбований,

Пройшовся по двору, хазяйським оком заглянув у загони, в конюшні. Таки й поміг трохи дідові вправлятися, а разом з тим і прикинув оком. Атож, виходило, по Омельковому: справді мало не вся вже худоба була в дворі. Він уже й рахубу склав: щось тільки й не вистачало волів трьох пар, та коней з десяток, та корів, може, стільки ж, але й то — не всі ж вони в Вітровій Балці, були ж тоді і з інших сіл, теж дехто захватив щось із худоби. І якщо врахувати це, то ще менше, виходить, лишилось у Вітровій Балці. Одне слово — пропаща справа.

Сумний та занепокоєний вертався Цигуля на село. По дорозі зайшов до коваля — похвалитися йому та й таки порадитись. Дома був Юхим. Оце тільки вдосвіта вернувся з варти та й приліг на часинку. Жалко й будити було, та треба. Розбудила Катря. Насилу добудилася: три ночі оце підряд додому не навертався. А це як прийшов, як упав отак, як є,— обутий, вдягнений, та й як умер. Підвівся-таки. На лиці сірий, як земля, і похмурий, і ніби ще сонний. Та тільки побачив у хаті Цигулю кінці столу, зразу ж очуняв.

— Погані справи, Юхиме,— сказав Цигуля, тільки-но звівся Юхим на постелі.

— А хіба що?

Та вже ж не що.— І став Цигуля розповідати, що там в економії зараз. А це, мовляв, і сам уже не придумає, що його й робити: чи сповіщати в Ліщинівку та Зелений Яр, чи хай уже так.

Юхим слухав весь час товариша мовчки. Потім, і як скінчив Цигуля, ще мовчав у задумі. А раптом звів голову й заперечливо похитав нею:

— Не буде з того діла, Петре. З одної глини зліплені що паші, що ліщинівці та зеленоярці. І вчора знав, та думав, що, може, таки вдержати вдасться. Ну, а раз шарахнулись — не переймай, гірш буде. А мине день-другий,— аби тільки все гаразд було,— самі розберуть.

— Не що ж то й воно — аби Соє гаразд! Розберуть за годину, за грудки братимуться. Це так. А от якщо та не буде все гаразд, коли козаки наїдуть, що його тоді робити? Доки в кожного стояла худобина в дворі, можна-таки було надіятись, а що тепер? З печі не стягнеш. Бо кожен вважає тепер, що як у дворі не знайдуть нічого, то й усе гаразд. Всіх, мовляв, підряд не вбиватимуть і в тюрму всіх не заберуть. Нехай там десяток-два з слободи. Ну, а такі є — самі в очі впадуть. Ну й нехай все на них окошиться.

— А то так,— погодився Юхим. І замовкли обидва, задумались тяжко. Цигуля кінці столу на руку схилився, а Юхим біля полу над скринею.

І сиділи довго так. Уже Катря од печі зиркнула раз — сидять, понасуплювались і мовчать, потім глянула вдруге та й подумала: може, щось би нишком хотіли собі, та що вона в хаті. Мерщій розтопила ,в печі. А тоді накинула свиту на плечі і, взявши дійницю, вийшла з хати.

За хвилинку щось і повернулася уже знадвору. Із порожньою дійницею. Тихо ступила з порога, порожню дійницю поставила на лаву, потім підійшла до полу, де спали хлопці, і пошепки схвильовано позвала:

— Остапе!

Видко, не спав уже Остап, бо зразу ж одкинув ряднину, що нею був укритий з головою, і сів на постелі — на матір очі. Та й зразу ж з материного обличчя, видко, догадався. Опустив очі й похилився. Потім уже додав насуплено:

— Хіба я, мамо, сам? Як усі "люди так. І дядько Євмен воли одвели.

Мати нічого не сказала синові. Тільки зітхнула і тихо одійшла до печі. А Юхим з Цигулею зглянулись і знов посхилялися.

Перший Цигуля потім звівся на ноги і, напинаючи шапку, промовив ніби до себе:

— Да, Юхиме, діла! Якщо й такі вже, як Євмен, пішли од нас,— пропаща справа. Тепер хоч надягай білу сорочку та й жди.

— Надінуть і без нас, як треба буде. Не клопочи хоч оцим голови собі, Петре,— зауважив Юхим і силувано всміхнувся.— А хоч і в чорній покладуть — дарма, Петре. Зате, може, хоч діти колись ходитимуть у білих. Та що там над собою крякати! Тягни вже до краю, а там що вже буде.

Та вже не на те брались, щоб кидати. Будемо робити до краю, — бадьоріше вимовив Цигуля. Потім вже з порога звернувся до Юхима — щоб не вкладався спати, а щоб брав зброю та й приходив.— Будемо хоч самі вже купи держатися! — сказав твердо Цигуля й затим вийшов з хати.

XXIII

День минув і другий, а козаків у Вітрову Балку не було. Вже думали всяко вітробалчани — що за причина? Може, десь поїхали в інше село (не чого б їм, справді, чотири дні сидіти в Князівці), хіба, мало ще сіл отаких Куди, не глянь, всюди однакові. Непокоїло трохи те, що начебто сам князь отут з козаками. Ну й, звісно, про свою економію дума, туди найперше й козаків пошле Та проте скільки в нього тих економій, що всіх не об'їздити, хоч би де більші. Оце немає сюди, ~-може, знову в Озера вислав: саме там найбільша в нього економія

А може, так що й зовсім знялися —'погрузилися та й виїхали в місто. Не знати хто, як і звідки дістав такі вісті*— нібито в місті щось страшне діється зараз, такий бій. А минулої ночі дехто навіть сам чув: так уже перед світом — ген-ген на Піски туди, на Щербаки, а тільки ще далі, видко, в самому місті — наче далекий грім. Раз загриміло, вдруге, потім згодом іще. Хоменко начебто теж чув, і вже ж чоловік знає (побував і в Маньчжурії),— отак, мовляв, саме на війні, як десь далеко бій. Не інакше, з гармат б'ють. І так видається, що не ближче як верст за сорок. Ну, якраз і є — в місті.

— Отам зараз гарячка. Страшний суд! — гомоніли поміж себе селяни.— Не те, що в нас. У нас іще й не гуркнуло, а ми вже й готові. А там он — з гармат б'ють. Видко, самими рушницями не вдіють нічого.

*— Що ви хотіли! Яка ж їх сила, робітників отих, у місті —тисячі. Ну, та й спілка не та, що в нас: дружний народ!

— О, наче ми не дружні,— встряне котрийсь глумливо,— і геть-геть дружні Як оті вівці: шарахнулась одна, та й всі, як шалені, за нею.

А й справді... Тепер було навіть прикро й згадати про той переполох та трусанину, що зчинили були два дні тому. І не один тепер жалкував уже, що погарячився тоді. Воно сказати — ніде та худоба й не дінеться з

двору. Аби тільки минулося оце страхіття, то й знову буде в повітці. Але — все клопіт. То б стояла собі вже, ремиґала, й думати не треба б було, а тепер стережи, щоб не проґавити, а проґавити легко: народ же сунеться й розбирати огулом, то і розметають усе в дворі.

Поспів — ухватиш щось, а проґавив — хіба гусака принесеш додому під пахвою, як Невкипілий отої ночі. А гусака в повітці мати замість коня чи коров'яки не хотів ніхто. То й був собі кожен насторожі. Ночами навіть і спали мало. Дехто таки з тривоги ще од козаків, а хто вже й од самої нетерплячки чи з боязкої обережності, щоб часом щастя свого не проспати. По кілька разів на ніч виходили з хат наслухатись. Ллє нічого в економії не було і на селі тихо.

Проте цю ніч, хоч ніхто з селян і не чув того, а чоловік кілька взяли худобу. Сам дід Охрім розповідав оце вранці, що п'ятеро за ніч було; сам він допоміг їм вибрати що вже найкращого було в загоні. А це і вдосвіта двоє повели. Цих дехто з над'ярців на власні очі бачив — просто вивели з економії та по льоду через став і просто на Новоселівку.

Виходить, розворушились-таки. Мабуть, сьогодні й діло буде. Вдень, то ще хто зна, чи зважаться всі, може, й пооги-иаються ще, а що надвечір, то напевне.

І вже оце з самого ранку захвилювались вітробалчани та ще більше насторожились. Навіть і про козаків уже менш якось думалось. Буває, що й спливе-таки в мислі згадка про них — як жаром обсипле, а потім поволі-поволі та й забудеться. І знову в голові думка одна: як би, щоб не проґавити. Хоч воно вдень по-видному, звісно, й не те, що вночі, але однаково можна й удень сидіти в хаті та й досидітись — поки в сусіди вже зареве в дворі.

Не сиділося в хаті, все більш на дворі вештались. Порались по господарству, а в кого не було з чим поратись — або шукав собі роботу, або й просто тинявся по подвір'ю. А то стане десь у затишку під хатою

чи за повіткою, стоїть собі, гибіє в благій одежині на морозі й сторожко прислухається.

Ранок видався хоч і ясний, а вітряний. Мете вітер сухий сніг по землі, кушпелить поміж будівлями і над стріхами з димарів плутає і рве сивий дим. Тихо на селі. Хіба що собаки ліниво перегавкуються по дворах, чи зарипить звід десь біля колодязя, чи зареве худоба. Час од часу там-там по кутках тишу ранкову розітне крик — видко, кабанів колють. Де-не-де по городах уже й багаття палає, смалять уже. Бач, це ж і різдво незабаром. За оці дні в тяжкій турботі навіть і випало зовсім з голови, аж оце-о згадалося. Либонь, так і є: тиждень — і різдво. І, мабуть, вперше оце за багато років не один згадав про наступне свято без тої нестерпної гіркоти в серці, що завжди. Тож усе бувало, як свято йде — і того, й того треба, бо святки ж таки, а в нього нічого нема. Що в будень, що в свято — однаково житняк. А тепер уже хоч над житняком не сидітимуть, і то добре. Пшениця ж є. Діставав кожен чи то з кучугури десь із сховів мішок той, чи з полови виточували на решета. Вітер саме, на Белебені вітряки мелють — можна й змолоти буде. Ну, а тоді і молочина вже свіжа буде в дворі... Але й не од цього, власне, ставало на серці затишно. Свято — хіба що дітям забавка буде. А в самих у голові вже не про те плететься думка, а про інше. Що от тільки мине різдво, а потім уже що не день, та й не к різдву буде, а к великодню. За піст30, мабуть, уже й з нарізкою вправляться, а тільки зійде сніг та запарує земля,— гей, запрягай, чоловіче, в плуга та й виїзди, де тобі на твої душі одміряно та вказано. От і нова жизнь!

Аж серце умлівало од цих думок. І на самоті раптом ставало нестерпно бути, хотілось рідному комусь похвалитись про це.

Зайде до хати,— як діла нема, то вигадає або й так просто, мовляв, погрітись на часинку. Аж воно і в хаті не так, як було. Жінка вже не тиняється, як неприкаяна, а саме білить хату, видно, теж згадала, що свято. І навіть повеселішала вже й привітніша і до дітей, і до нього. Може, теж — мазала оце та й собі про нову жизнь думала.

Аж співає серце. "Що це, жінко, виходить, і до нас святки будуть". Глянула весело, знизала плечима й посміхнулася: "Ідуть. А чи зайдуть до хати, чи поминуть, хіба ж знаєш? Та виглядати будемо".— "Авжеж". Аж співає серце. Сяде кінці столу поважний, навіть і шапки не скидаючи: ні — потім шапку скине-таки. І сидить щасливий — то на жінку гляне гаряче, то на дітей гляне тепло. Або впустить очі на долівку й застигне в задумі, мрійно усміхаючись у вуса. А нагло, ніби згадає щось, аж кинеться, та мерщій за шапку й вийде з хати.

Тихо на селі.

І було так аж до обід. А в обідню пору вдарили в дзвін по мертвому. (Саме сьогодні третій день Устинові, хоронити сьогодні.) І заворушилась, як муравник, Вітрова Балка.

Що вже люду зібралося до церкви. Повна церква, як є, набита народу, не протовпитись. Стоять натовпами на сходах і ще й на цвинтарі є люду чимало — чоловіки й жінки, молодь і сиві діди та бабусі, навіть такі вже древні, що аж дивно — як вони по такому снігу доплентались сюди, що не позагрузали; і навіть малеча дрібна. Гомін-гомін на цвинтарі. В церкві йде саме одправа. Час од часу в двері долітає й сюди сумовитий похоронний спів. Тоді затихає гомін на цвинтарі, люди побожно хрестяться, й низько кланяються на двері, й шепотять устами слова молитви. Тоді неживі стають в побожній скорботі їх обличчя. Потім стихне — знову оживуть лиця і всякі вже: і скорботні, й похмурі, й байдужі. І знову зніметься гомін. Нарешті скінчилась одправа. Заворушились люди, повалили з дверей, вийшли чоловіки з церкви з охрестами, а за ними півча. І згодом у дверях показались високо над головами мари і на марах труна. Іще на цвинтарі піп проказав над мертвим якісь молитви, потім високо звів над головами, блиснув у повітрі хрестом, заспівала півча, зойкнули голоси тужіння, і колихнулося все — мари, хрести, народ. Стали виходити з огради. Несли труну Юхим-коваль з Невкипілим, та Муха Гарасько, та Скоряк Мусій. Попереду за попом-та півчею ішов цілий загін чоловіків з корогвами. За труною несли двоє на високих тичинах нап'яте червоне,

як кров, полотнище з вишитими по ньому якимись словами. Вітер рве, шарпає полотнище, путає літери в словах — тяжко й добрати, що там написано. Та й грамотії не які. Питаються один в одного, що воно там, а хто зна, що воно. Але знайшовся хтось і письменний та й розказав, мовляв: "За землю і волю" — написано на полотнищі, що от У стан за це головою наклав, за громадську справу, виходить, і що він герой і вічна пам'ять про нього однині житиме в народі. Сумно бовкає, гуде дзвін. За труною плачуть і голосять рідні, і притишений клекотить гомін в народі, що як плав пливе по широкій вулиці — тихо, крок за кроком, жалібним походом.

Востаннє за поштою на роздоріжжі спинився був похід — піп читав євангеліє. Потім заспівав хор, знову затужили голоси, рушили, і завернув похід за ріг на вигін. Востаннє бовкнув дзвін, і стихло.

Опустіла вулиця. Тільки на ґанку волості стояв сам собі Хоменко (ніяк йому гаразд на милицях по снігу по глибокому) та через улицю, у Гмириній оселі, за високим тином причаївшись, стояв Гмиря, доки й не зникли з очей. "Падло таке: несли мимо труну, хоч би був шапку зняв!" — подумав Хоменко, і саме, наче у відповідь на це йому, Гмиря, поважний, розгладив свою вогняну бороду, крекнув та й пішов до багаття на городі, де сини смалили кабана. Хоменко стояв на ґанку задуманий і прислухався в жалю, як десь за хатами на вигоні затихав жалібний спів.

Підійшов Муха Іван, дзвонар сьогоднішній і вартовий.. Змерз, видко, весь труситься у благій свитині. Мовляв, калитку забув дома, закурити прийшов. Хоменко дав йому закурити. А він цигарки не скрутить, ну, геть-чисто закляк. Похитав Хоменко журливо головою. Чи не можна було тепліше вдягтися? Муха здвигнув плечима. Либонь, зранку здалося не дуже холодно, аж воно на дзвіниці вітер так і свистить у вікна, наскрізь так і пронизує. Мабуть, не минеть-ся-таки бігти додому: нехай баба хоч хусткою запне. До чого ж і холодно! Насилу ту цигарку зліпив. Потім жадібно хлипнув раз і вдруге диму. І став задуманий враз. Поволі мовив, ніби про себе:

— Отак! Був Устин, та й нема Устина. Як це дим з цигарки — пху, і не стало. Жизнь називається.

Хоменко такнув і похитав головою. Потім мовчали обидва і, видко, прислухались. Але воно проти вітру сюди нічого вже з вигону не чути було.

— Мабуть, уже на кладовищі,— сказав Хоменко. Муха кинув недокурок, а тоді врочисто скинув шапку й щиро перехрестився: "Царство йому небесне, сердезі!" І нагло здригнувся весь, мовби од холоду а чи од якої прикрої згадки. Промовив згодом:

— А що воно нам, живим, буде? Хоч би в щілинку одним оком заглянути, що воно таки буде. Може, таке, що якби знав, то вже оце й не гибів би. А пішов оце додому, закинув на бантину налигач та й устромив би голову. Та не зна чоловік.

— Ні, ти вже, мабуть, краще, Іване, на бантину налигача не закидай, — перепинив його Хоменко.— А як думаєш додому, то йди, та не барись тільки. Сам знаєш, на якім ділі стоїш.

— Авжеж! — Муха подумав хвилинку й додав: — Ні, таки, мабуть... До вечора не задубію й так.— І пішов Муха, а Хоменко постояв ще часинку на ганку та й собі зайшов до волості.

XXIV

На кладовищі на пригорку, на найвиднішому місці, де найгрубіші хрести, де хоронили тільки найбагатших хазяїв з приходу, була приготована для Устина яма. До пригорка кладовище замело-загорнуло снігом. По пояс у снігу брели поміж могилок, але брели, ніхто не відставав, хіба дідусь чи бабуся, що геть-чисто вже вибились із сил. І добрались-таки.

Біля ями на землю опустили мари. Знову правив піп і співала півча. Потім підходили прощатись з померлим. Біля труни в головах стояли рідні й ревно тужили; голосили й чужі жінки, і в мужиків у декого сльози на очах. Але найдужче плакала Наталка, сердешна. Де в неї й сили було отак ридати та отак убиватися. А як стали труну опускати в яму, кинулась, з криком вчепилась руками в труну — та й мусили силою одривати. І вже потім держали за руки молодицю, а вона билась і пручалась в руках, кусала руки тим, що держали. Нагло зів'яла враз, притихла вся і тільки нетямуще водила по людях широко одкритими очима.

Опустили труну. Глухо гупнула перша грудка землі десь у ямі об віко. І саме в цю мить дикий нелюдський крик розітнув напружену тишу.

Всі так і кинулись, і чомусь усі так і глянули на греблю. Та й обімліли: з горба вниз до греблі галопом неслись козаки.

Першу мить всі ще були як приголомшені, тільки хлипнули грудьми і, ще навіть віри не ймучи своїм очам, стояли нерухомі й дивились туди. А вони промиготіли по греблі поміж вербами, як спиці в колесі, і, вихопившись раптом на вигін, кілька душ і сани поїхали просто по вулиці, а то всі на бігу розгорнулися в лаву й скочки,— аж сніг закурів під ними,— та прямо ж сюди.

Що тут зчинилось на кладовищі! Шарахнувся натовп наосліп — і крик, зойки, голосіння шарпнулися з сотень грудей. Бігли щосили, збиваючи з ніг і товчучи передніх і падаючи самі заднім під ноги. Хто був з корогвою, кидали її просто в сніг. І всяк на бігу кричав: "Не біжіть! а то будуть рубати. Не біжіть!" А сам біг, опереджаючи інших.

Та все ж до слободи не дали добігти нікому,— одрізали. Оточили з усіх боків, потім, напираючи кіньми, а де й нагайкою орудуючи, стали зганяти-збивати докупи, аж доки не збили в тісний гурт, що один до одного стали впритул. Тоді один з вершників, не чеченець, а "свій",

звівся на стременах і, покриваючи голосом плач та голосіння в натовпі, грізно вигукнув: "Марш!" — і махнув на село нагайкою.

Рушив натовп. Пониклі, розпачливі і розгублені, тихо йшли чоловіки, жінки тужили й божкали, а спереду, і ззаду, і з обох боків, гарцюючи на конях, козаки. Були тут чеченці в чорних бурках наопашки та в кудлатих шапках; з сухими суворими лицями — бородані й молоді. А були й "свої" стражники. І було їх усіх тільки дві жмені. Далебі, не більше двох десятків. Коваль уже й оком прикинув та й зціпив зуби з такої невдачі. "От не везе! І де той чортів Муха подівся!" — думав, і закипало в серці. Та хоч би ж було Хоменка послухати: що казав же — беріть рушниці, щоб, як труну опускати, та й випалити хоч по разу. Це б же так пригодились були: в рові залягли б, та поки од греблі вигін перебігли, можна було б усіх з коней позбивати. Ех, як уже не везе, то не везе! Поруч Цигуля йшов. Торкнув ліктем Юхим товариша, глянув прикро на нього й покрутив головою. "Ну-ну, оце так вскочили". Примружив очі Цигуля й так само похитав головою в розпачі. Ішли потім хмурні й мовчали. У вулицю як увійшли, протиснувся якось непомітно поміж народом Невкипілий до них:

— Що ж, хлопці, ну де той чортів Муха? Який же тепер знак буде?

Цигуля зиркнув на нього й заплющив очі. Промовив стиха:

— Куди б же ми з голими руками.— А потім подумав і додав: — Проте побачимо, нехай.

Ішли й мовчали.

На майдані біля волості спинили передніх і підігнали задніх та й загатили весь майдан народом аж до церковної огорожі й до самого ґанку волості. Як і на поході, і тепер навколо натовпу стояли вершники. І біля конов'язі стояли прив'язані кілька верхових коней та пара чалих у санях. Впізнали вітробалчани: становий усе чалими їздить. Але самого

станового чомусь ніде не видко було. І на ґанку серед оружних людей теж немає. Мабуть, у волості зараз, бо двері стоять відчинені й сюди-туди сновигають чогось стражники.

Стоїть натовп, не ворухнеться, кожен сумними очима дивиться з острахом на розчинені двері й ні пари з уст. Хіба забухикає хтось чи висякає носа. Мужики мовчазні стоять, похмурі й розгублені. Де-не-де хлипне жінка, голосно зітхне якась, а чи й заплаче котрась, то нишком собі, долонями втираючи вистуджені на лиці вітром сльози. Близько Невкипілого Олена, Хоменкова жінка, плаче все собі, плаче й журно хита головою: "Ой горенько, горенько". Прокіп що не гляне скоса на чеченця збоку, то й її обличчя впаде йому в вічі. І бачить, що й чеченець поглянув на неї раз і вдруге. Такий собі молодий, бровастий і суворий. "І чого б йому? Коли б ще молодиця й собі не виплакала напасті",— подумав Невкипілий. І тільки хотів Олені щось сказати, як раптом чеченець торкнув поводом коня й під'їхав упритул до натовпу, потім, перехилившися з коня до жінки, спитав по-руському, але з чудною вимовою:

— Шито ти плачеш? Всех бит не будем.

Жінка злякано глянула на козака й навіть затихла була од несподіванки і так не відповіла нічого. Із чоловіків ніхто не зважився сказати будь-що, тільки дивились на чеченця. Потім уже дід Легейда врешті осмілів та й став щось на мигах до нього,'як до німого: рукою черкнув по горлянці і вліпив очі запитливо в нього.

— Нет! — сказав козак, і заперечливо хитнув головою, і наче аж усміхнувся стиха. Невкипілий пильно подивився на нього й одвів очі. "Бреши!" — муркнув собі під ніс. Далі зашилив ліву руку в рукавиці собі під пахву і так зняв рушницю, висякавсь та й знову також однією рукою надів рукавицю. А правої не вийняв з кишені.

Довго не було на ґанок з дверей станового. Видко, щось вирішує там. Пройшов до волості,— бачили всі, як ступив на ґанок Сидорчук, їхній вітробалчанський стражник, і з ним староста Шумило (видко, ходив стражник по нього).

Заворушилися в натовпі, зашепотіли. І в багатьох заколотило із сполоху серце, та так, що аж наче об ребра билось. Це викаже чисто все Шумило, всіх видасть.

Тепер уже всі ще з більшою тривогою та страхом, як досі, дивилися на розчинені двері. Але й зараз — минала хвилина за хвилиною, довгі і тяжкі, а на дверях все не показувався ніхто. Може, так уже й чверть години минуло. І аж тоді, нарешті, на ґанок .спершу вибіг один із стражників і щось крикнув до інших оружних. Ті враз виструнились всі. Потім вийшли на ґанок становий, урядник, Шумило й вивели заарештованого вже Хоменка на милицях.

Гробовим мовчанням зустрів майдан станового — навіть чути було його важкі кроки на помості. Він підійшов аж на край до самих сходів і став, розставивши широко ноги, а руки в кишенях. Раптом подався постаттю вперед і пронизливо гострими очима вп'явся в стоголовий натовп. Усі так і обмерли. Кожному здалося, що очі станового саме на нього вперті, і кожен своїх очей не міг одірвати од нього, пильно й тривожно стежив за його обличчям. Бліде й холодне, як завжди, обличчя в станового і якесь страшне в своїй непорушності, мов нё живе воно, а тільки очі вставлено живі, холодні й пронизливі. Та ось ожили раптом до очей і брови — тіпнулись і застигли, високо зведені на лоба. Щось ніби станового здивувало вельми. І нагло брови впали низько на очі, а щелепа рвучко вип'ялась уперед.

— Ну! — гнівно кинув становий не дуже голосно і, як досі, прикро та гнівно дивився на людей. Натовп стояв — угруз кожен. І знову вип'яв щелепу становий і вже голосніш грізно кинув удруге: — Ну! — Ще на цей раз нервово висмикнув з кишені руку й нетерпеливо махнув нею.

Тепер уже дехто зрозумів, що йому треба,— зняли шапки зразу ті, що ближче стояли до ґанку, потім, вслід за ними, і всі зняли шапки. Весь майдан тепер стояв простоволосий. Становий прикро обвів очима по головах з краю в край і, повернувшись потім, щось наказав урядникові. Той виструнився й зробив "під козирок". Потім хитнув головою ще стражникові й удвох спустилися набік по сходах у волосний двір. А становий тим часом дістав портсигар, закурив і став по ґанку проходжатися, видко, на щось чекаючи.

І так, незабаром, хвилин за кілька, урядник із стражником і повернулися, а за ними йшли в понапинатих на плечі бурках випущені з "холодної" чеченці — четверо. Вони ще з двору побачили на конях своїх і йшли раді та схвильовані, на ґанок сходами уже не зійшли, а пругко, по-кошачому, вистрибнув кожен. Назустріч їм зразу ж виступило кілька козаків, що були на ґанку, щось спитали по-своєму, а вони тоді всі одразу вчотирьох заджеркотіли, хапаючись і пристрасно.

На майдані у натовпі й не шерхне. Принишкли в сідлах козаки, всі слухали пильно, а один з чеченців — саме отой, що збоку, молодий, бровастий,— у два скоки конем опинився біля ганку й собі щось джеркнув до них, теж, видко, питаючи. Ті щось і йому. І тоді зразу ж кінь під ним став цапа, так на задніх ногах і обернувся, і знову в два скоки вже на своєму місці. А чеченець зіп'явся на стременах, рукою збив шапку на потилицю, як гадюка, звилася в повітрі нагайка, і щось палко заджеркотів до товаришів, що стояли кіньми ззаду. І зразу ж заджеркотіли схвильовано й ті. І навіть коням передавалося їхнє хвилювання — запирхали, затупцювалися на місці. Збагнув кожен без слів і в натовпі: видко, дізналися, що немає одного. І в кожного мов обірвалось серце, а вже на одній якійсь жилі теліпалось серце з болем, а тіло все пройняли дриґоти.

Тим часом становий кінчив через перекладача розмову з допіру звільненими чеченцями і зразу ж, виступивши знову вперед, заговорив до натовпу.

Мова його була така ж коротка, як і виразна: "Мерзота, мужва, скоти... різки, шибениця..." — з оцих слів, власне, й склалася вся вона.

Він говорив не поспішаючи, з крижаним спокоєм, навіть ~з якимось хворобливим смакуванням, ніби кожне слово обсмоктував, перш ніж його виплюнути. І наче зовсім це він не погрожував, а просто байдуже повідомляв,— щоб знали,— коли хвалився, що кожному п'ятому "шкуру спустить", що кожного десятого "на шибеницю спровадить". А що різок покуштують, так усі — нехай уже будуть певні... На цьому повідомленні й закінчив він мову. А потім помовчав трохи й поставив перед народом таку вимогу: щоб видавати зараз, хто в них за верховодів. Мовляв, однаково знайде й без них, та самим же краще — хоч менш мороки буде. Але натовп, як і досі, стояв нерухомо й мовчав. Тоді становий пересмикнув плечима, скривив губи в презирливу усмішку й процідив зневажливо крізь зуби:

— У, мерзота! Шкідливі, як кішки, а полохливі, як зайці.— Затим, не поспішаючи і все з тою ж презирливою посмішкою на губах, витяг папірця, розгорнув його поволі і став щось у ньому розбирати. Нагло вигукнув:

— Цигуля Петро! — та й перевів погляд з папірця на натовп.

Але натовп і зараз стояв як приголомшений. Десь іззаду тільки зойкнула жінка (коли б чи не Цигулиха) і заголосила. Цигуля стояв міцний і непорушний, тільки зблід дуже. Був і подався постаттю, а не зрушив — міцно за полу тримав Юхим. І раптом знову з ґанку:

— Цигуля Петро!

Цигуля ще повагавсь, скосив очі в один бік, у другий: багато очей сумних і зляканих нетерпляче дивились на нього. І зразу ж серце стукнуло з болем у Цигулі й стало велике, ніби на всі груди. Він глибоко

вдихнув грудьми повітря, наче перед пірнанням, і виступив з натовпу наперед.

— Що, застудив вуха? — вштрикнув очима становий і зневажливо хитнув головою.— Стати сюди ближче!

Цигуля підійшов ближче, до самого ґанку. Становий знову заглянув у папірець:

— Гармаш Юхим!

Коваль, уже й не вагаючись, важкий, вийшов і став біля Цигулі. За ним викликав становий Невкипілого. Вийшов і той мовчки. Далі — Муха Іван. Мухи Івана не було. Ще раз гукнув становий, але натовп не рухався. Тоді він звернувся до урядника й кинув слово. Урядник, як і тоді, "козирнув" і, відійшовши вбік, став наряджати, видко, по Муху, на дім, двох оружних.

— Муха Гарасько,— викликав становий,— Саранчук Гордій!

У двох місцях у натовпі рухнулись люди, і, протов-плюючись між ними, тихо наближались до переднього краю — од огорожі один, а ззаду аж од Гмириного тину — другий.

Уже зовсім близько був перший, Муха Гарасько, щоб вилізти з натовпу, але ж нагло, як грім з ясного неба,— з дзвініці грякнув на сполох дзвін.

— Бов-бов-бов-бов...

Майдан ахнув і завмер. Всі очі бистро кинули на дзвіницю. А саме в цю мить від ґанку дикий верескливий шарпнувся крик, як кабан під ножем,— і тільки передні вже бачили: становий важко впав просто наперед на сходи і, не вспіли оружні підхопити його, зсунувся по сходах

на землю. І в ту ж мить бахнув постріл, а натовп з криком і з зойками зрушився й шарахнувся геть.

Понад церковною огорожею в обидва боки — і по широкій улиці, і повз пожежний сарай за вигоном — сунули натовпом, зчинивши гвалт і ревище на все село. Крик, зойки — "рятуйте!" Аж моторошно. А над усім мідяно гудів басом дзвін. Бігли, як і тоді з кладовища, щосили, наосліп, не чуючи нічого й не тямлячи себе од жаху. В високих кучугурах загрузали по пояс, падали і бігли далі, бігли, бігли... Вигін перемахнувши, кидались просто в двори — у ворота через тини, через замети. І далі тікали дворами. По дорозі, мабуть, самі гаразд не тямлячи, для чого це,— хто ламав з тину кілок, хто хапав що тільки було слушне: десь біля стіжка вила, ключку, дрючок якийсь. Дехто шмигав у повітки, в хати чи,— котрі були, може, не так'охоплені страхом,— причаювались десь за заметами, за будівлями, за стіжком. Але декотрі тільки й спинилися вже, як до вітряків на Белебені вихопились. І вже тільки отут, причаївшися поза вітряками, поза кучугурами, глянули назад — вниз на село — і прислухались.

Тихо на селі. На дзшниці вже не гудів дзвін, і не чути було на селі галасу, ба навіть будь-якого шуму — притихло село. І в тиші цій виразно чути було тепер, як били в дзвін на сполох у Ліщинівці і з другого боку, але глухіш, наче далека луна — теж дзвін, мабуть, у Пісках. Нічого й не видко було на селі. Присадкувата церква в тополях заступала собою майдан, нічого за нею не видко, що там діється біля волості. Але що козаки там, це напевне, бо ніде ж не мотаються по селу, а з-за церкви час од часу на широку вулицю та й ви-ткнеться-таки верховий, а чи й кілька разом. Покрутяться та й знову заховаються за церквою. Що вони там замишляють? Ніхто навіть до діла й не знав, що трапилось, що то з становим сталося — що він упав і з чого народ отак шарахнувся. І чи козаки гналися за ними, чи самі отакий переполох зчинили. Не знали також — чи всі повтікали оті, забраті вже: Цигуля, коваль, Невкипілий тощо? І хто-таки воно одчаявсь у дзвін забити? Чи Муха, може, сам — заспав був, а то кинувся? А зрештою знов-таки до того: що воно буде,

що вони там замишляють? Міркували, міркували та й дійшли того, що "не інакше, як пастку якусь ладнають". Та ще оце проти ночі!

Але воно вийшло зовсім інакше. І, може, саме тому, що було проти ночі. Мабуть, побоялись на ніч лишатися в слободі. Бо ще й сонце не зайшло, як заметушилися раптом, потім лаштуватися стали, а невдовзі й рушили по широкій вулиці до греблі.

Спершу аж очам вітробалчани не пойняли віри. Та як же не вірити, коли ж поїхали. Як на долоні, видко з Белебеня — спершу сани і ще одні сани, а слідом і весь козацький загін. Проїхали греблю, виїхали на горб: авжеж поїхали. Але й ще не зразу наважився народ. Аж коли вже ген-ген цегельні поминули, тоді тільки стали^вилазити із своїх сховищ вітробалчани, та й — хто додому мерщій, а хто, цікавий-таки, на майдан спершу. Але й то підходили обережно, приглядаючись, і прислухаючись — чи немає часом якоїсь пастки. І кожен'був увесь наскрізь пройнятий тривогою.

Найперше, що побачили, тільки-но підійшли до церкви,— за церковною огорожею, на цвинтарі просто дверей лежав на снігу один. З вулиці з-за огради не пізнати, хто саме. Кинулись люди в ворота на цвинтар, обступили колом, аж воно Муха Іван. Лежав на снігу навзнак, розкинувши руки, обіч валялася шапка. І такий він маленький, і бідолашний, і якийсь недоладний у своїй благій довгополій, ніби на виріст шитій, свитині, підперезаний оривком, суворий, з настовбурченими вперед вусами та миршавою борідкою, і по-баб'ячому зап'ятий хусткою.

Стояли над трупом, пониклі й приголомшені. Підбіг коваль з рушницею (видко, збігав уже додому). Протиснувся в коло, побачив на снігу і теж похилився головою, стояв хвилинку в розпачі. Потім звів голову й сказав до людей:

— Ну, братця, над мертвим стояти ніколи. Нехай лишень візьмуться котрі, однесуть тіло додому, нехай уже баби там. А всі — виходь сюди.

І перший швидко' вийшов з-за огорожі, а за ним рушили й люди на вулицю. І знов, тільки-но минули огорожу й вийшли на майдан,— на снігу на дорозі кривава пляма й валялась тут же сива старенька дитяча рукавичка. Видко, однесли вже. Чиє воно? Не в одного похолонуло в серці, бо ж не в одного діти, а в них отакі сиві вовняні старенькі рукавички.

Біля волості товпились люди. Гармаш, як підійшов сюди, спершу через плечі передніх глянув був, на що вони там дивляться, але так не було видко нічого. Тоді він гукнув, щоб пропустили, і натовп мерщій дав йому пройти наперед. Лежав тут на снігу біля ґанку забитий. Ниць лежав, проте по самій довготелесій постаті знати було, що це Невкипілий.

— Ну чого ж, братця, дивитесь, беремо!— підступив Юхим Гармаш з кола до Невкипілого. Ще підійшли Кіндра-тенко й Саранчук. Вже хотіли брати, а саме в цю мить Невкипілий ворухнувсь і застогнав. Затим поволі звів голову з заплющеними, залитими кров'ю очима і, не кліпнувши ними, знову впустив голову на сніг.

— Живий, братця. Давай хвершала! В лікарню!— закричали в натовпі.

Кіндратенко й Саранчук, і ще підбіг хтось, обережно взяли пораненого на руки.

— В лікарню несіть,— сказав Юхим. А сам мерщій вибіг на східці^ високо звівши руки над головою, гукнув на весь майдан:— Гей, люди, слухайте! Слухайте всі! Не розходься! Щоб усі як один були зараз на греблі. Тягніть що не попало — борони, рала; беріть ломи, сокири. Всі до греблі!— І затим сплигнув із сходів і, взявши з собою Цигулю та ще

кількох чоловіків, швидко пішов широкою вулицею, видко, до греблі-таки.

До пізньої ночі кипіла на греблі робота. Боронами та ралами, що настягали з дворів, завалювали греблю з краю в край. Ще й мало того — парили над вогнищами лозу й прикручували борони до верб. Потім хтось зміркував іще краще,— бо лозу, мовляв, і поперерубувати легко та й розтягти борони, а то щоб і зубами не вгризли. І робили вже потім так: заливали сніг водою, доки ставав наче густий кисіль, тоді просто викладали борони зуб'ями догори та й в отой кисіль втоптували їх. А вже мороз своє зробить — до ранку як цементом ухватить. Чорта з два розтягнуть!

В один бік од греблі глибокий яр — туди трудно було не те що кіньми, а й пішому пробратися: робити там було нічого. Але другий бік — став широкий і замерз. (Ранком же сьогодні навіть худобу переводили.) Тут мороки було чимало! Спершу були спробували сокирами рубати широку ополонку уздовж усього ставу, од млина до самого маєтку, а воно виходило — забарна дуже робота. Тоді знов-таки хтось доміркувався, винайшов спосіб: бралися цілим гуртом міцно за руки (щоб часом не втопився котрий) і, як оті діти "бабу гнуть", топтались на льоду й провалювали. З цього боку, з півдня, заслона була вже добра. Лишилося ще тільки в маєтку берег загородити; працювали й там зараз: горіло огнище, і видко — поблизу нього моталися люди, і чути — дзвякали сокири, а час од часу з шумом і тріском падали зрубані дерева. На Новоселівці, вище парку, на вулиці, що з села вела в шелюги та на Піски, теж чути було метушню і так само од лук на обох вулицях. З усіх боків робили вітробалчани загороду. Щоб звідки не поткнулися, та й напоролися щоб. Он як і в Озерах: укріпилися добре та й держаться. Двічі навертались, а нічого не вдіють. Покрутяться та з тим і поїдуть собі. А в Озерах ще й місцевість куди гірша для оборони, як оце тут: рівнина ж яка там, ні яру, ні ставу. Нехай лишень сюди спробують. Гех, мат-тері їх чорт! Тут їм і жаба циці дасть!

Дружно гупають довбні та ломи, цюкають сокири, й лунають притишені трудові крики: "Ра-зом! ра-зом!" Гу-ух! — аж стогне на ставу лід. Аж горить все в руках. Далебі, тяжко й пізнати вітробалчанам один одного. То були собі — з кожного така вже маруда та розгадько, усе щоб хтось та "нехай", та "може, воно якось". А це враз як одмінилися. Козацький набіг сьогоднішній, отже, не минув без користі. Щоправда, спершу приголомшив був і навіть призвів до переполоху, але, як це буває завжди з людиною, що, трохи оговтавшись, нагло збагне всю небезпеку й трудноту становища і той єдиний, який уже не є, вихід, що тільки й лишився їй,— стає раптом

рішучою,— отак зараз і вітробалчани. До того ж відданість товаришів сьогодні, ба навіть героїзм Мухи Івана на дзвініці та Невкипілого з шворнем, на серця, завжди не байдужі до героїчних вчинків, уплинули неабияк. Згадували про них і за роботою, згадували щиро із тихим смутком, із палким захопленням ними та палючою ненавистю до козаків. Аж навіть кожен сам себе через це (ніби Муха та Невкипілий відвагою своєю,.одкрили їм очі на них) почували й кращими, й дужчими та відважнішими, гідними, як і вони, сміливо, без страху глянути небезпеці в вічі а чи й самій смерті. А зрештою й самий несподіваний від'їзд козаків із села ще збільшив у вітробалчан свідомість власної сили та гідності. Адже це вже з усього тепер видно, що побоялись козаки лишатись на ночівлю в слободі. Видати, хоч і вояки, отаку силищу народу побачивши, та й трохи того... Сказано, живий чоловік вмирати не хоче, жити хоче. Ну, та й щастя їхнє, що втекли. Тепер, уже вслід їм міркуючи, вітробалчани були майже певні, що коли б тільки вони були залишилися — вночі темно, а народ осмілів, геть-чисто всіх би вирізали. Ну, а це поживуть іще. Може, завтра вдень по видному та й знову спробують. Нехай спробують! На цей раз уже не заскочать у слободу, як учора: галопом. Кріпи, братця!

Проте були й такі, що трохи огиналися та лінувалися. Робити робили, а без охоти і навіть в інших охоту намагались одбити. Мовляв, робимо оце, а воно, може, й не треба. Може, їх уже зовсім чорти занесли звідціль. Мо', й забігли тільки, щоб своїх вихопити. Бо чого б таки

справді вони не захватали нікого з собою? Хоменко ж навіть і не тікав, а не забрали. От і виходить на те, що, може, їм уже не до того. Якщо справді в місті та й по інших містах робітники перемогли, то вже в них думка не та, а хоч самим голови не загубити та на свої краї прошмигнути. А ми, мовляв, отут з боронами морочимось. Були такі. Та на них гиркали з усіх боків і навертали-таки до роботи. Ворожили, мовляв, і так доволі — "може та може", а воно, бач, що вийшло. Ні, вже дурних немає. Піддай, братця! І хоч, мабуть, у кожного десь глибоко в серці тліла, як іскра в попелі, малесенька надія на те ж саме, за що лаяли отих розхляб,— що от, може, поїхали та й не вернуться більш, але це не заважало їхній роботі. Не вернуться, минеться так — що й кращого! А те, що ніч попрацюємо, виходить, дарма — не біда, ще краще, коли б дарма. І от нічого, що мороки буде розбирати потім оці загороди. Аби все гаразд — з піснями вийде народ розбирати. Але зараз не про те думати. Думай про те, що за ніч треба обгородитись, і край. Одна щоб була думка! І, справді, робили, як уже тільки могли, щиро й дружно.

Опівночі, коли коваль з Цигулею пішли в обхід по слободі оглянути, що вже зроблено, майже повсюди роботу вже кінчили. По всіх вулицях уже вимостили боронами всі лисини між кучугурами, а зараз тільки підправляли: десь, може, водою прилити, десь застелити соломою та легенько снігом притрусити.

Одне слово — діло зробили. Вертаючись з обходу назад до волості, коваль задоволено сопів носом і час од часу бадьоро покректував. "Ніби на добре йдеться. І народ сьогодні, ти глянь: просто залюбуватися, як підмінив хто. З таким народом не пропасти! Далебі!" Цигуля ішов поруч мовчки і тільки зрідка такав на ковалеву мову. Був дуже замислений чи, може, й стурбований. Юхим це помітив нарешті та й став допитуватись:

— Що б тобі таке, Петре? Що ти все думаєш, надувся, як сич?

Цигуля помовчав, але згодом зітхнув і відповів невесело:

— А те ж і думаю, що й народ нічого, і діло велике зробили, а от що йдеться на добре — не дуже віриться. Поганий-таки знак дуже.

Юхим догадався, на що він натякає, і сам на хвилинку був замислився. Потім сказав-таки:

— А може, воно, Петре, й пусте. Ну так, може, хтось з остраху втік із села.

Похитав головою Цигуля.

— Якби тікав хтось, то не в той би бік.

Ішли потім мовчки обидва. Був і коваль уже тепер задуманий, а що Цигуля — як хмара чорний. Тільки час од часу хіба зітхне зморено чи похитає докірливо головою.

Страшенно непокоїла його ота прикра подія. І як таки вони отаку гаву вловили. Ще раз і ще думав над цим Цигуля й завжди доходив саме того висновку, що не пусте це. Якби хтось тікав, то тікав би в ліс на Зелений Яр, ще кудись, а то ж прямо їм у зуби. Ой, далебі, не втечею тут пахне.

(Сьогодні ввечері, тільки-но взялись до роботи вітробалчани, дозорці, що поза парком наглядали, почули щось у парку — ніби ходу по снігу. Наказ був суворий — дивитися пильно, щоб ні сюди, ні звідціля нікого не пропустити. Зразу були й кинулись дозорці шукати, але ніч — темна гущавина, хіба знайдеш? Пошукали трохи та й покинули. Уже за годину тільки, як Цигуля, дозорців перевіряючи, наткнувся сюди та и дізнався про це,— взялися знов за розшуки. Але де вже було тепер піймати. На слід таки натрапили згодом: ішов на горб і в степ — просто на Великий шлях. Мало не до самого Великого шляху й висліджували. Ну, а далі видко вже й так, що воно й куди воно. Думав-таки Цигуля й далі аж до хуторів добратися — щось ніби непевне на хуторах:

ґвалтували собаки всюди по всьому хуторі. Коли б чи не козаки стоять у Чумаківці. Але згадав, що й так одійшли вже верст на три од села, що коли це він і додому вернеться, а й там ока треба, подумав-подумав та й вернувся з хлопцями. З тим, що хоч і не взнали, чи є козаки в хуторах, та, мовляв, щоб не прогадати, будемо найгірше думати: що є. "Навіть не тільки що є, а що вони вже й знають, що ми собі там у слободі затіваємо". І це відтоді як хмара ходить Цигуля похмурий, задуманий тяжко й вельми стурбований. Неначе в нього і з думки оте не йде.) До церкви підходячи, вперше за всю дорогу Цигуля сам обізвався до Юхима:

— Да, Юхиме, стерегтись треба сьогодні, та й ще стерегтись. Бо як правда, що мені все оце думається, то вдосвіта й сподіватися. Та, може, й не тільки звідтіль.— Цигуля притишив голос і вже пошепки додав товаришеві: — Коли б вони лишень, оце козаків сповістивши, та не здумали помогти їм.

Юхим погодився, що чекати од них усього можна.

Помовчали трохи. Тільки рипів сніг під ногами. Потім знов заговорив Юхим — що от біля дзвона треба пильніш. Щоб часом не зняли вони варту: підкрастися не трудно — ніч темна. Найголовніше тепер і є дзвін, щоб вчасно народ підняти. Потім, подумавши, додав, що мабуть, сам він за це діло візьметься — наглядати.

Як повз церковну огорожу проходили, проти воріт спинилися обидва й пильно придивлялися в темряву, на церкву, в той куток обіч західного ґанку, куди завжди вдень звисала вірьовка од дзвона. Ледь-ледь маячила в темряві постать і порипував сніг. Цигуля з Юхимом підійшли ближче — Прядка Іван біля дзвона. В кожусі комір піднятий і насунута шапка на вуха.

— Еге, браток, так ми багато не почуємо,— зауважив коваль,— так тобі хтось затичку в рот, та й — був Прядка і нема.

— Ну, коли ж одубів увесь. Відколи та вечерня скінчилася, саме люди виходили з церкви, змінив Гончаренка. А це ж, мабуть, уже й північ?

А певно. Затим Юхим пообіцяв Прядці змінити зараз. Потім обійшов навколо церкви понад огорожею — чи немає дірки в ній, заглянув у вишник біля сторожки і знову замкнув коло біля вартового. Нагадав-таки ще, щоб не гавив, а зараз і зміна буде. Ще подивився пильніш у куток — висіла вірьовка, навіть злегенька торкнувся й рукою до неї був. Все ніби гаразд. З тим і пішов з Цигулею.

Зайшли до волості. Повно людей там у канцелярії: то-таки члени революційного комітету, а то й крім них, видно, прямо з роботи,— з сокирами, з вилами, з ломами. Сиділи попід стінами навпочіпки, курили дружно й розмовляли собі. Побачивши Цигулю, накинулися з розпитами — що нового та як де з роботою. Цигуля сказав, що з роботою всюди майже покінчили, а нового нічого не чути поки що. Все ніби гаразд.

— То, виходить, хлопці, можна й додому! — гукнув хтось із гурту.

Цигуля сказав, що можна додому йти, хоч воно й краще б отут уже до ранку побути. Бо ніч сьогодні непевна. Є такі знаки, що, може, цю ніч і набіжать. Треба напоготові бути. Нехай, мабуть, ті, в кого діти плачуть, ідуть додому, а всі інші лишаються нехай. Підвелося кілька. Діти й не плачуть, може, та їсти, либонь, аж шкура болить. Це ж коли той обід був.

— Тільки глядіть, братця,— посварився коваль пальцем,— все одно спати — не спіть. Отак як є — не роздягайтесь і що в руках оце в кожного — не випускайте з рук. Та прислухайтеся. Серця нехай не чутиме кожен, як б'ється, а щоб, як у дзвін ударимо, почули всі!

— Нашого дзвона почує кожен, сонного зведе, як грім. Тільки хай загуде, всі будемо. Всі, так усі! — почулись голоси. І затим дехто пішов, дехто лишився в волості.

Юхим зразу ж з отих, що лишилися, вибрав двох —г-Скоряка Мусія та Кіндратенка — до дзвона на варту. На годиннику, що на стіні, рівно третя година. Оце до п'ятої їм, а потім зміну дасть. Сам і одвів їх аж на цвинтар. Ще й тут, на місці, навчив, як їм слід дослухатися пильно до всього та чого стерегтися треба. Щоб нікого до себе й близько не підпускати, ба навіть щоб не відкликались ні до кого. Тільки його, Юхимового голосу, щоб і слухали. Діло таке, що од дзвона все залежить.

— Ну, певно. Що ж ми, діти малі! — сказав Скоряк. Потім намацав вірьовку й намотав собі на руку. А Юндратенко з вилами в руках став поблизу під тополею.

Повернувшись до волості, Юхим закурив з товаришами, погомонів часинку. Потім таки здумав подрімати трохи, бо так оце вимучивсь,— забув уже, коли й спав як слід, і голова важка, сама так і хилиться. Ну, а хлопці стоять надійні. Тільки Саранчукові загадав, щоб рівно в п'ять збудив,— підуть удвох зміняти. Потім під стіною сів на підлозі, обнявши рушницю руками, та й спробував заснути — не спиться. Ніби й задрімав був зразу, але щось приверзлося, то й прокинувся скоро. В кімнаті теж — хто куняв, а то більш мовчки курили собі й думали щось. Для розмови були стомлені всі.

Отак і Юхим курив, думав собі всячину, виходив і надвір не раз наслухати.

Нічого надворі. Тихо на селі. Ніч темна й хмарна — ні зірки на небі. З лук вітер такий, ніби оце вночі ще більше розгулявся. І мороз — аж дихати важко. В такий мороз дві години простояти на місці — геть-чисто задубнеш.

Не чекаючи до п'ятої години, Юхим кликнув Саранчука, й пішли на зміну тим двом.

Як і тоді, заступивши тільки на варту, стояли й зараз обидва — Щндратенко й Скоряк укупі — один під тополею з вилами, а другий в самім кутку, навіть так само.була намотана й вірьовка на руці, як і тоді. Ніби відтоді як до землі обидва попримерзали. Тільки помінялись місцями: з вилами Скоряк став, а Кіндратенко біля вірьовки. Розмотав з руки, передав край просто в руки Саранчукові.

— Усе як слід,— сказав поважно,— нічого не трапилось, і не чули нічого. А слухали добре.

— Гаразд. Ідіть тепер грійтесь,— Юхим їм на це,— а ми з Гордієм уже побудемо до ранку.

Юхим неспроста вирішив оце сам повартувати — якраз час такий — перед світом найімовірніше ждати їх, а народ зморений, того й жди, що проґавить або й зовсім —засне. На себе вже найкраща надія.

Саранчука він зразу ж поставив до вірьовки, а сам навколо церкви походжав, пильно прислухаючись. За півгодини, може, як почув, що Саранчук змерз уже так, що став на снігу чобітьми тупати, став сам до вірьовки, а Саранчук трохи погрівся. Потім ізнов помінялися. Ходить Юхим по цвинтарі понад огорожею — прислухається. А воно сніг рипить під ногами, за рипінням нічого й не чути. То пройде кроків скіль-ка, стане й слухає, потім ще пройде трохи та й знову стане.

Тихо на селі. Навіть собак не чути. Десь-не-десь по дворах співали півні. Світало. Полегшало трохи в Юхима на серці: іще ось годину, та й видний стане світ.

Невже-таки минеться? Згадав Цигулю й стиха всміхнувся лагідно, але зразу й подумав: "Скажеш гоп, як вискочиш". Оцю саме годину й

треба найпильніш стерегти. Проходячи повз Саранчука, нагадав і тому про це. Закурили вдвох. І знов пішов Юхим навколо церкви. Раз обійшов і вдруге — нічого такого. А за третім, разом, тільки-но поминув сторожку, раптом спинився і завмер. Щось ніби за шум ген там за парком. Прислухавсь — нічого ніби, шумить вітер в тополях і у вишнику. Ну, а то, видко, вчулося, що там десь у парку. Але не рушав з місця, стояв як укопаний, чуйно наставивши вухо в той бік і затаївши дихання. І ось знову-таки шум у парку і раптом: "А-а!" — крик, і бахнув постріл.

Юхима так і кинуло до дзвіниці, але ж на першому скокові втямив, що бити в дзвін, зчинити гвалт, може, й даром — не діло це. Він побіг до огорожі, вип'явсь на неї й через огорожу послухав. Ні, таки є щось: по всьому парку шум, загавкали собаки на Новоселівці з краю од парку, й знову голосний, там же на Новоселівці, розітнувся крик на пробі.

— Бий! — ревнув Юхим, плигнувши з огорожі.— Та бий, Гордію! А, чорт!

Але Саранчук і метушився в кутку під дзвіницею, а не дзвонив. Юхим підбіг і вирвав у нього вірьовку. Смикнув, ще раз — та й обмер: дзвін не дзвонив. Видко, зачепилась вірьовка. З усієї сили смикнув-таки ще — дарма. Тоді ревнув, як звір, й кинувся по сходах до дверей, а на дверях замок. Одбіг, вдарив у двері плечем. Підбіг Саранчук, розігнались, з усієї сили вдарили вдвох, ще і ще раз. Але двері не подавалися. І враз, як іскра, блиснула думка в Юхима: він приставив майже впритул рушницю до замка й випалив раз, удруге. Замок одпав. Шарпнули двері — і Саранчук прудко, як білка, мотнувсь по гвинтових сходах на дзвіницю. Юхим вибіг на сходи і ще прислухався. Ближче вже шум. На Новоселівці гвалт і бахкали постріли. Чути, вибігли з волості на ґанок. А кінський тупіт вже на вигоні. Бахнуло од волості. Ай, горе ж яке! А в цю мить в дзвініці Саранчук перелякано:

— Одв'язана вірьовка!

— Дзвони! — не тямлячи себе од гніву й одчаю, скрикнув Юхим. І тої ж миті Саранчук, видко, просто руками схопився за било і забив у дзвін — бов-бов-бов-бов... І затопило дзвоном лунким, і шум, і гвалт по селу. Тільки чути — поблизу волості один по одному і по кілька разом бахкали постріли. На вигоні вже козаки, пролетіло кілька й повз огорожу по широкій вулиці ще мчать. Юхим сплигнув із сходів і підбіг до огорожі. Тут біля воріт за стовпом став і, звівши рушницю, наготовивсь.

Мчать по вулицггалопом без крику — заціплені, тільки коні хекають важко,— попригиналися в сідлах з клинками над головами, дехто з рушницею. Ось перший тільки вискочив навпроти воріт,— Юхим швидко, навіть не цілячись, випалив у нього: мимо. Мчать цілою купою — Юхим удруге пальнув: пролетіли, але за кілька кроків звалився з коня один. "А, падло!"— хлипнув Юхим і клацнув затвором — останній патрон. Знову тупіт — Юхим і на цей раз теж націлився і стрельнув знов добре, аж підплигнув кінь і став цапа, мабуть, у коня влучив. А козака на ньому не зачепило. Він тільки дужче пригнувся до гриви й, видко, побачивши Юхима, нагло скрикнув і скочки влетів конем у ворота на цвинтар. А в Юхима гвинтівка порожня. З кишені й вихватив уже був новий патрон, та ніяк швидко не зарядить, а козак уже ось. Замахнувсь клинком. Юхим таки одбив гвинтівкою перший удар — клинок дзвякнув об гвинтівку й одскочив, але козак утямив це: замахнувшись ніби рубати, він натомість несподівано шименув клинком Юхима в груди. Юхим хлипнув, поточився й упав на сніг.

XXVI

За кілька хвилин усе й скінчилося. Захопили козаки Вітрову Балку. Дехто з селян не встиг і з двору вибігти. На ворота — а вже по вулиці гасали верхові. Стрілянина по вулицях. І де ж ті люди,— не видко, самі козаки сюди-туди снують кіньми по вулиці з рушницями в руках (шаблі вже в піхвах) і тільки побачить з селян кого, зведе рушницю — бах, і далі собі їде. Та й скільки ж їх є! Як черва, ворушаться на майдані й по всьому селу. Куди там і думати було на таку силу! Нишком, крадучись, пролізе од воріт поміж заметами, припас свій десь укине в сніг, сам тоді,

як заєць, полохливо прошмигне в хату. Більше й нема куди подітись. Дехто-таки спробував був тікати з села — до речі, ще й не розвиднілось чисто, але тільки1 на вгород та й назад мерщій: нема що й думати про втечу—з усіх боків поза вгородами їздять роз'їзди козацькі, стережуть село. І як тільки щось — зараз стріляють.

До самого ранку нікого не випускали козаки навіть із хати. А як розвиднілось, заметушилися знов по селу, забігали по дворах. Підлетить конем під саме вікно — аж сніг з-під копит поросне в шибки, та й затарабанить нагайкою в шибку.

— До волості. Та мерщій!

Як на неминучу смерть, виряджались селяни до волості. Не піти — як ти не підеш, де дінешся? Все одно знайдуть, іще гірше буде: однаково вб'ють та ще, може, й хату спалять. А діти! Як жаром, сипне в грудях — запече жаль. І судомою здавить, як пальцями, горлянку. Обведе очима, як очумілий, по хаті — на полу, на постелі посхоплювалися, туляться одне до одного наполохані діти. Біля припічка стоїть у розпачі жінка. Розгардіяш у хаті — вчора ж мазала, та не кінчила. Ех, що думалось, що думалось! А воно он що вийшло! Ну, та вже що буде. Підпережеться туго паском чи мотузком, насуне шапку на вуха, зітхне на всі груди та й — до дверей. А жінка тоді в плач і діти. Потім накине жінка щось собі на плечі й вийде слідом за ним з хати.

З усіх боків по вулицях до волості сходиться народ. Наказ був суворий: щоб усі були, а хто не вийде, на місці, мовляв, де зловлять, там, як собаку, й застрелять. Тут уже ворожити нічого. Ішли пригнічені, з німою тугою в очах, згорблені, неначе кожну мить чекав кожен іззаду на себе вдару.

На майдані, навпроти волості, де й учора, збивались у натовп, спідлоба роздивляючись навколо на козаків.

Геть увесь чисто майдан загачений ними. Стоять верхами, стоять самі коні, в сідлах поприв'язувані до конов'язі і так просто пущені, а спішені козаки тут же біля них тупцюються, борюкаються — гріються. Є їх та й є, всякі: є чеченці й стражники вчорашні (дехто навіть упізнав декотрих із них), а багато нових, либонь, оті самі драгуни. І скільки ж їх є! Оце на майдані, а ще, видко, стоять і по дворах де-не-де — у Гмирі ось через дорогу з десяток коней осідланих біля ясел і в Кислиці. А ще ж і по селу мотаються. Біля попових воріт, біля конов'язі теж стоять кілька коней. А в дворі біля ясел невипряжені, тільки попінками накриті дві пари: двоє саней. Одні сани, зелені "козирки", зразу й пізнали вітробалчани, Чумакові Трохимові, старшинині. А то другі — сірими кіньми, не по знаку щось. Видко, отож ними й прибув найбільший пан начальник.

Може, снідали саме, що немає сюди їх. З димаря над поповою хатою вився димок, сивий, легесенький. Не один із селян поглядав на нього з заздрістю. Бо цього ранку отой самий димок з димаря був за найпевнішу ознаку добробуту та тихого спокою. Окрім попа, тільки ще в Гмирі, в Кислиці і ще де-не-де курілись димарі. А то по всій слободі хати стоять, як пустки.

Уже сонце зійшло й підбилося, а з попової хати все ще не виходило начальство. Уже й народ весь, мабуть, зійшовся. На майдані, як на ярмарку,— не протовпитись між людей. Уже й задубів дехто: тупали ногами, хукали в руки, тулились одне до одного, щоб тепліш.

Та ось нарешті показались на ганку в попа. Майдан заворушився, захвилювався й насторожився. Вийшли з хвіртки попової, сюди йдуть. Посередині у вовках ішов стежкою, мабуть, сам старший — погордий і грізний,—— кашкет з кокардою. Обіч нього в добрій синій чумарці та в каракулевій шапці Чумак Трохим,— так і бреде по снігу, аби тільки поруч з паном. Щось запобігливо говорить до нього. З другого боку в сивій шинелі, підтримуючи рукою шаблю, ішов усатий драгунський офіцер. А слідом за ними козаків кілька. Як тільки поминули пожежний сарай,

стали підходити до волості, вусатий літній драгун з хрестами на грудях, що саме був на ґанку, раптом випрямивсь і вигукнув на всю горлянку:

— Смір-но!

Козаки, що й на конях і спішені, виструнились і нерухомі, як дерев'яні іграшки, стояли кожен на своєму місці, очі втопивши в начальника. А він помалу піднявся сходами на ґанок, окинув оком майдан і злегка махнув рукою.

— Стояти вільно!— вигукнув знову вусатий драгун. Винесли з волості крісло на ґанок, підставили панові

начальникові. Але він зараз не сів у крісло. Закурив папіросу спершу й про щось говорив з Чумаком та офіцером. Потім виступив, як і становий вчора, на самий край помосту і також пильно глянув суворими очима на натовп. І натовп на цей раз, уже сам із себе, один по одному всі поскидали шапки. Та в грізного пана од цього вираз обличчя нітрохи не змінився. Він також пильно дивився на людей, ніби знав когось в обличчя та шукав оце його в натовпі. І ніби не знаходив. Обличчя щодалі ставало грізніше, ворухнулись сердито вуса. І враз скипів і вигукнув, захлинаючись гнівом:

— Навколішки, мерзото!

Люди, і так задубілі вже, затупцювалися на місці, але робити нічого було — мовчки стали навколішки просто в сніг. Пан начальник тоді сів у крісло й загорнувся в свої вовки. Далі мовив до офіцера:

— Пане ротмістр, можете своє робити.

Офіцер дзенькнув шпорами й гукнув на "ребят"; кілька козаків вибігл© на ґанок, двоє з них забігли до волості й винесли ослона, знесли й поставили на снігу біля ґанку. Потім усі так — шестеро їх — і

залишились при ослоні. Офіцер вийняв з рукава папірця. Коли б чи не той самий, що й учора, бо як став знов викликати по ньому, і тепер був перший Цигуля Петро.

Виступив з натовпу Цигуля, тихий, спокійний. Одна рука перев'язана, шапка в другій руці. Тільки-но підійшов до ґанку, зразу йому щось сказав офіцер, і Цигуля мовчки й обережно одною рукою став роздягатись: скинув свиту. "Зовсім!",— наказав офіцер. Цигуля також слухняно скинув з себе піджак, далі сорочку — до голого тіла. Два дебелі козаки підступили до нього і, взявши за руки, підвели й звалили на ослін ниць. Отак і тримали за руки. Один взяв за голову, а ще один сів "верхи" на ноги. Інші два з нагаями стояли напоготові й дивились на свого командира. Стеком ледь ворухнув офіцер, і зразу ж два нагаї, як дві гадюки, звились у повітрі над головою Цигулиною, спиною і далі — мало хто з натовпу бачив, що вже було далі: хто заплющив очі, хто швидко одвів погляд убік. Вже тільки чули, як скрикнув, неначе злякано, під першим ударом Цигуля, а далі вже тільки чули — нагаї липко шльопали по порваному скривавленому тілу та важко стогнав сердега.

Скривавленого, ледве живого, стягли Цигулю після мордування з ослона. Звели на ноги — упав. Тоді двоє козаків підхопили його під руки, один захопив і одяг його, та й поволокли отак як був — голого до пояса (ну порвана ж у шмаття спина в сердеги!)—у волосний двір, видко, в "холодну".

Другим у списку був Юхим Гармаш. Не обізвався. (Відзначив щось офіцер у списку.) Далі — Саранчук Гордій. (Зробили те, що й з Цигулею.) Потім отак і пішли один по одному: Муха Гарасько, Скоряки обидва, Гарячка, Кондратенко...— чоловік з двадцять, не менш, отако ж побили, а потім закинули в "холодну".

До самого обіду тривало це мордування. Може б, ще, та мабуть, саме про обід згадав начальник — поглянув на годинник і затим сказав щось панові ротмістрові. Той махнув козакам рукою. А потім звернувся до натовпу й наказав розходитись по домах. Тільки тікати з слободи

нехай ніхто не здумає,— на місці, як собаці, куля буде. Та щоб негайно розібрали по всіх вулицях і на греблі загороди. І зразу ж у економію все пограбоване щоб знесли назад. До захід сонця щоб це було зроблено. Бо вночі жодна душа щоб ні з хати ногою.

А вранці завтра, може, і вночі, трусити будуть. Де тільки знайдуть аби що — нехай не ремствує! Все!— махнув стеком. — Пашлі вон, сволоч!

Народ став розходитись. Дехто з жінок, чиїх чоловіків не було оце на майдані і не було дома теж, з плачем, убиті горем, кинулись по селу на розшуки. А то всі просто з майдану рушили до греблі, до маєтку, на кутки — на загати по вулицях: розбирати їх.

Найраніше закінчили на греблі, бо там найбільше народу робило: гребля найшвидше потрібна була. І тільки прочистили дорогу, зразу й повалили з усього села цілі валки з князевим добром: вели худобу, тягли самотужки сани, несли на горбах мішки, клунки із збіжжям, везли на маленьких санках цілими родинами — з жінкою впрягшися, а діти підпихають. Аж земля стугонить, такий на греблі натовп, тиснява, галас. Збоку глянути — неначе тікає народ із села та поспішає, боїться, що не вихопиться. От мовби тільки зайде сонце, і зразу слобода западеться.

До захід сонця вітробалчани й управились. А тільки смеркати стало, уже ні душі не було надворі — всі поховались по хатах. Не горіло по хатах світло цього вечора. Хіба що в центрі села,— у волості, у попа, ще у декого. І тільки на майдані, в центрі села, й голоси чути. Саме біля волості перевірка була козакам та драгунам. Потім співали "спаси господи" й трохи "під ногу" пісень. Дуже крикливі голоси у темряві серед гвалту собачого горлали лунко:

Не жури-ися, цар росє-єський, Ми Росє-є-є-ї не дадьом, Ми враго-ов всех повою-уєм, А кото-о-орих в плен возьмьом31.

Потім стихли пісні. І вже тільки собаки сполохано ґвалтували по селу на всіх кутках — над яром, на Новоселівці, на Гончарівці, на Белебені. Протупотить роз'їзд по вулиці й стихне. Десь за околицею, чути, перегукуються вартові. І знов тиша. І раптом десь на селі в темряві шарпнеться зойк і як ножем шимене ніч.

Два дні простояли козаки в Вітровій Балці. Наробили, наробили. Такого страху, такого лиха, такого горя, що за два дні вітробалчани зазнали,— коли його й видихати! Побили, забрали, понівечили, погвалтували.

Правду казав отой городський отоді: "Прийдуть, нароблять, як у завойованій країні".

Та от третього дня рано заметушились.

До схід сонця вже були на майдані, зібралися всі й вишикувались. Народу зійшлося, але на майдан не пускали нікого, стояв народ по дворах оддалік, по вулицях і дивився на майдан... Менш їх було зараз: од сили з півсотні. Либонь, іще серед ночі частина виїхала на Піски. Дехто нібито навіть чув був перед світом і позавчора. Отак нароблять і в Пісках. А потім, либонь, на Щербаки рушать та й прямо в місто. Хто зна, що вони з арештованими робитимуть. Цікаво людям, а в рідних аж серце мліє: чи не заберуть, чи залишать тут, чи відпустять? Не видко було ніде їх, мабуть, іще в "холодній". Та ось незабаром вивели їх на майдан і зразу оточили з усіх боків. Підвезли од лікарні сюди ж Невкипілого та коваля — поранених, на санях. А до них посадовили й Хоменка.

Заголосили жінки.

— Та куди ж ви їх забираєте? Та куди ж ви їх дінете? Та бодай же з вас кожен матері-дітей своїх не побачив! Як ви людського горя не бачите!..

Але козаки на це не звертали уваги, ніби й не чули того. Курили собі, розмовляли, навіть час од часу чути й сміх було. Але були й такі, що сиділи по конях мовчазні й понурі, в задумі погладжуючи коня чи пальцями плутаючись у гриві.

Голосили жінки. Та хоч би ж знали були отаке, що з собою забиратимуть, хоч би хліба були захопили та на шию абищо — душу ту загорнути. Бач, гнуться як — побиті, голодні й холодні. Кому близько було додому, таки збігали — принесли щось там. Але однаково козаки і близько не підпускали. Тільки на майдан ті поткнуться, зразу й насядуть на них —

"не ходіть!". А як не слухали крику, вусатий з хрестами драгун наказав кільком — кинулись троє кіньми розгонити. І всі в одне —"ніззя!". Тільки хіба що трохи по-різному: один з лайкою, ще й нагаєм по спині, другий байдуже, а третій — трохи розгублено й лагідно, наче сам просить —"ну, та ніззя ж". А його жінки хапали за стремена, плакали й благали хоч передати,— дарма.

Нарешті з попового двору вийшло начальство й сіло в сани. Рушили. Спереду тихо їхали сани, за ними козаків кілька, потім трохи оддаль вели під голими шаблями з усіх боків оточених селян. А ще оддаль сунули вулицею і отак пішли слідом жалібним походом з плачем, з тужбою — вся Вітрова Балка.

Аж за саму околицю йшли, не відставали. А за околицею стали й довго дивилися їм вслід. Уже й у шелюги в'їхали. На горбі виткнулись іще на коротку хвилинку, ніби востаннє на прощання, щоб глянути на село,— аж навшпиньки сп'ялись, а далі зразу й пропали за горбом.

А того ж дня по обіді вітробалчани заховали забити^с. Отак в одну яму й опустили всі одинадцять трун: шестеро чоловіків, три жінки (одна сама на себе руки наклала — збезчещена, Скерякова Євменова найстарша дочка) та двоє дітей, що першого дня кіньми стоптали.

На кладовищі що вже наплакались, що вже натужилися. Надвечір, як додому вернулись, кожна не в силі вже була ні плакати, ні на ногах устояти. Абияк упорала дітей помацки в темряві, не світячи світла, а потім зразу й сама знеможена впала ниць. І було пусто й холодно в хаті, і тихо, як у домовині. Тільки надворі в стрісі шарудів вітер та голодним вовком завивав у димарі.

XXVII

Усі святки різдвяні й майже цілі м'ясниці Катря пролежала хвора. Отого дня на майдані, до півдня простоявши навколішках на снігу, застудилася тяжко. Уже ввечері була й почула себе недобре, а вночі як схватило: і морозило, і в жар кидало. То на ранок уже й не підвелася. Отак не привелося й Юхима вийти виряджати. Хлопці таки бігали (Артемові навіть було й нагайкою попало — хотів рукавиці батькові та хліба шматок передати.) Розповідали потім вдома. Мати весь час, з дивним хворобливим спокоєм украй змученої жінки, слухала їх, бліда і схудла за дві доби, і так за дві доби постаріла. Потім заплакала без голосу, самими сльозами. Потім ні слова не вимовила, одвернулася до стіни й до самого вечора пролежала так. Отак і заснула була.

Що не день, то гірше ставало Катрі. Все їй то холодно, все просить —"укрийте мене", а то, буває, як надходить вечір, розметає все з себе та так і горить уся в жару, очима сухими дивлячись гаряче в сутінь і посмаглими губами у спразі все шепоче —"пити". Але ще гірш бувало ночами. Увижатися стало. Оце допізна вночі не гасять діти лампу — блимає прикручена на коминку, а вони не сплять, і видко їм: одкриє мати очі й тиха, непорушна лежить, тільки щось шепоче устами. А то враз зведеться на постелі й довго сидить, дивиться на двері. Потім спитає: "Що, і досі не було його?"—"Кого, мамо?"—"Та батька ж". Мовчать діти. А мати вже ніби й забула, що питалася,— і не жде відповіді. Похилиться й сидить отак, тихо хитаючись. Потім ляже, затулить долонями очі і заніміє. Та часом марення оце так тихо не проходило. Бувало, нагло схопиться на постелі й мерщій припаде на полу до вікна. Все їй ніби горить десь. Дзвін учувається. Аж не всидить

— до самої шибки припаде лицем, і тіпається, і сміється. Потім до дітей гукне: "Та вибіжіть, гляньте, де воно. Може, вже близько, може, й батько йде". Діти до неї: "Ляжте, мамо, ніде ж не горить". А вона нічого не хоче й слухати — рветься сама піти з хати виглянути.

Але інколи ночами таки й справді горіло десь. Щоправда, зрідка й ненадовго — спалахне та й погасне скоро. Проте все 'дно радості дітям було й од того завжди. І вдень, як трохи полегшає матері, з радістю похваляться і їй. Може-таки, ще й повернеться знову на те. Знову народ повстане, заберуть усе, а в місті — робітники зроблять отак і з тюрми всіх визволять. Прийде й батько тоді —"от би, мамо!" Мати зітхала й тепло, з хворим усміхом на посмаглих устах дивилась на дітей.

Під водохреща саме горіло і в Вітровій Балці: Гмирина клуня та ожереди соломи погоріли. А перед тим ходила чутка по селу, мовби отої ночі не хто ж, як Гмирин Кіндрат, сповістив козаків (Чумака Трохима наймичка розповідала, що саме тої ночі був у них). Ну й, видко, хтось помстився — пустив "червоного півня". Як вибігли вночі хлопці на дзвін та взнали, що горить Гмиря, зразу й вернулись у хату — так йому й треба! Ага, найшла-таки його погибель. Катря аж перехрестилася, як їй сказали про це. І вже до самого ранку потім не спалось нікому. Думалось кожному, що, може, й справді-таки знову на те звернеться. А вранці Катрі навіть полегшало, і вперше за весь час хвороби їсти сама попросила. Повеселішали діти. Аж наче в хаті вікна дужче одтали — повиднішало наче.

Та ненадовго. Того ж дня в обід вернувся Остап із слободи похмурий і засмучений. Розповідав таке: на вулиці Гмиря па людях там так розійшовся, що куди.

— А що ж він? — спитала мати.

— Сміється. Нехай, каже, палять: у мене все застраховане. Ще й краще. Мовляв, все одно тіснувато стає, сам думав по весні клуню

перекидати. Ну, а це й місце вже прибране, спасибі їм. Нехай ще палять. А що нахвалки ото шлють, то, каже,— мені й за вухом не свербить: якщо зачепить хтось Кіндрата — півслободи на Сибір запроторю.

Мати зітхнула й журно похитала головою.

— Е, де вже нам тепер виглядати! їхня сила. А як сила, то й право їхнє. О, тепер вони знов ожили. Нічим їх тепер не> дошкулиш.

Артем послухав це мовчки й знов став клепати — рогача Орисі справляв. Доробив своє, потім, уже рогача в кочерги поставивши, якось по-батьковому крекнув і сказав матері:

— Нічого, мамо, не журіться. Прийде колись і на них погибель. Знайдеться такий, що й Сибіру не злякається, а хвоста таки їм вкрутить. А що застраховане все, каже — хай не бреше: а як прийде ось літо та копи в степу? Або як і звезе в скирти вже? Одразу не застрахує. Дошкулити є чим.

Мати аж повернула голову — глянула пильно на Артема, потім на Остапа перевела погляд. І дивно їй: за оцей час, поки хвора лежала (та правду казати — й од самої осені — не придивлялася, все ніколи було, а тепер ба, аж дивно самій),— як вони виросли обидва! І мова в них отака, та й сама вимова. "Ну, чисто тобі дорослі, і край,— подумала мати й зітхнула: — На солонцях і жито вистигає раніш, то отак у біді, в злиднях — діти. Щасти їм! Та дай-бо тільки, щоб не підгоріли, зеленими ще бувши, як жито на солонцях". Потім іще подумала щось і раптом занепокоїлась. Навіть на лікоть звелася й покивала на синів пучкою. А як підійшли до неї, казала:

— Глядіть мені, хлопці, не здумайте чого. Малі ви ще та нерозумні. Сірника не трудно витерти, а що підпалити — щоб не на біду людям, а на добро,— це, діти, трудно знати, малі ви ще. Не здумайте, глядіть. Ростіть та розуму набирайтеся. А час прийде — правду каже Артемко:

прийде й на них погибель колись. Зайде тоді й на нашій вулиці свято. Треба тільки вірити, діти, та духом не занепасти, та не дати лихові й зневірі себе зневолити.— Згадала батька. Що от, може, й не випустять з тюрми (та більш того, що не випустять), а може, й на Сибір зашлють. Трудно буде без батька. Та якось буде. А там, може, хоч сивий уже, а таки вернеться і він додому. Хлопці стояли похмурі й мовчки слухали матір.

Інколи, як мати, бувало, засне, діти самі собі обсядуться десь (топити не дуже є чим — холодно в хаті, то найчастіше під комином або на печі) та й почнуть самі собі радитись. А є про що. Ось хоч би й про те саме, що мати ото кажуть: що, коли не випустять батька з тюрми або й на Сибір зашлють, як його й жити тоді. Остап візьме слово. Трудна буде жизнь. У хижі в кошелі, либонь, на дні вже борошна. Змолоти вже треба, а воно й молоти гаразд нічого. Є в засіці мішків зо два ячменю, то на посів же треба (півдесятини лишилось на яре). Чи, мо, їсти, а на насіння десь позичати або на одробіток візьмуть? Орися обізветься: "Ну, як же не їсти! Хіба можна жити, щоб не їсти? І так уже не часто хліб той печуть, черствий усе їдять, щоб менше сходило. Ну, а черствого не спечеш із снігу, треба молоти. А на посів — ще де та весна. Тоді десь і позичити можна буде".— "Воно-то так: позика — не штука, та віддача — мука! — знову Остап заклопочеться.— Що ті дві десятини — хоч і вродить. Коли куди не кинеш, то й хліба треба: і на з'їжу, і на сіль, і ременю купити — геть же чисто за цю зиму обірвемось. Та й податок, і знов же на насіння. Позич, то так уже потім з позики й не вилізеш. Треба інший якийсь викрут шукати". Тоді Артем: "Піду я, мабуть, братця, в кузню робити. За коваля зараз дядько Лаврін, знають, як я роблю,— візьмуть з охотою. Ото й викрут буде такий. Що-не-що, а може, хоч на хліб таки зароблю. Та й будемо жити якось. А там — виростемо, розуму, як кажуть мати, наберемось. Тільки щоб духом не занепасти та біді не піддатися". Знов-таки про батька згадає, що от біда,— на Сибір як зашлють. Замовкнуть і сидять тихо, а в дитячих головах тиснуться не дитячі круті мислі. Деколи отак мовчки розійдуться, але іноді сидять-сидять мовчки в задумі, а далі й знов розбалакаються. Остап усе, бувало, про землю. Невже-таки отак, як було, і далі буде? Невже народ

отак,— обпікся раз, та й з голови викине? Не повинно б. Не можна ж жити. Ну, й те сказати: кому вже зараз про це думати та дбати, коли стільки найкращих людей перебито та забрано, та й ті, що лишились,— як приголомшені. "Підожди, очуняють,— зауважить Артем,— а кого випустять, а підросте скільки! Як ось хоч би й у них з одного двору замість одного та два вже. А в Невкипілого ціла юрма, та самі ж хлопці, а в дядька Петра, а в Мухи... Як виростемо, яка ж і сила буде. Та що багато — це одне, а друге — що й учені вже змалку: коли ж на очах отаке перейшло в кожного. Хіба колись в отакі літа хоч би й тому ж батькові, чи Невкипілому, чи й дядькові Петрові отаке в думці було чи хоч снилося. А нам тепер з малих літ наука". Не може Артем стриматися, споважніє одразу і, як півник, настовбурчиться. Потім якось по-дорослому зіпреться ліктем об коліно й схилить задумано голову на руки. І мовчать усі. А в пам'яті, мабуть, у кожного, як на стіні з чарівного ліхтаря малюнки, спливають і проходять, як напливи, спогади останніх дивних і незабутніх днів. І до кожного з них у пам'яті оживають голоси й слова чуті. Наче багато людей з минулого, досвідчених і розумних, провадять перед дітьми по малюнках отих повчальну гуртову бесіду. Сидять, не ворухнуться в задумі, й поволі непомітно серце дитяче, як колос, наливається. І нагло знову, буває, Артем, найнеспокійніший, зітхне, змінить позу, теж по-дорослому руками коліна обхопить і крекне: "А так, мовляв, наука добра; уже тепер маху не дали б! — І далі поважний, якось по-батьковому, крізь зуби чвиркне на черінь і заговорить розважливо:— Хіба ж таки це діло, як і тоді ото дядько Іван Муха — поставили його, щоб стеріг пильно та вчасно звістку подав, а він додому пішов. Та й самі батько отої ночі маху дали: що й знали ж, яке діло важливе, а не доглянули — цілу ніч стерегли по двоє, а й не туди, що вірьовка одв'язана, а на дверях замок. Може, коли б цього не трапилось, на інше вийшло було б".

— Еге, та й батько б оце були дома,— зітхне Орися.— А то де це вони, сердешні? До тих хоч їздили вже. А нашого батька й відвідати нікому.— Та й стане плакати тихенько, щоб, бува, матір не збудити — самим хлипом. Хіба час од часу прорветься крізь долоні, як тиха жалібна скрипка, тоненьке голосіння. Сутеніє в хаті. І пусто так. Хлопці тихо

сидять, але й теж, може, плачуть нишком, бо щось Артем одно шмаркає носом і Остап дихає важко й нерівно. Та й сидять отак допізна малі вкупі, не розмовляючи і світла не світячи. Аж поки й прокинеться мати.

Наприкінці м'ясниць одужала Катря. Трудно було одужувати: змучила недуга, знесиліла од голоду, коли ж і їсти нічого гаразд (дарма, що м'ясниці), до того ж журба замордувала: все за Юхимом побивалася. Ті хоч дужі, а він же поранений. Якось приходила була Цигулиха (їздили жінки святками в місто до чоловіків), розповідала, що в лікарні лежать Юхим з Невкипілим разом, там-таки при тюрмі. Що побачитись не дали нікому, але передати можна із одежі щось і харчів. у

— Еге ж, а Юхимові так треба хоч би сорочку білу. Мабуть, уже та й зотліла на ньому.

Нетерпляче ждала Катря одужання і, тільки полегшало трохи, зразу й на ноги спробувала стати. Не держать ноги. Стала тоді хліба побільш їсти. І не хочеться; а жує-таки. Щоб підвестись швидше.

Підвелась нарешті.

І зразу ж, тільки хату перейти здужала, одяглась тихенько, взяла в кочергах чаплійку на поміч та й на село мерщій,— шукати товаришки собі до міста.

Ходила, ходила — нема нікого: дехто недавно був, а дехто збирався, але не зараз. Потім таки котрась згадала — нібито Докія Петрівна до свого чоловіка хвалилась їхати. Катря зайшла до школи. Справді, збирається Докія Петрівна, сьогодні на вечір уже й коняка, либонь, до станції договорена. Узяти Катрю з собою погодилась. Катря щиро подякувала вчительці й схвильована та рада пішла мерщій додому — збиратись у дорогу.

XXVIII

Поїзд на місто із станції Князівки відходив перед світом, а їзди було небагато, щось години зо дві, не більш, отож тільки-тільки розвиднятися стало, як Катря з Докією Петрівною були вже в місті.

Саме з вагона виходили, як десь через колії за порожняками, за грюкотом коліс, шипінням пари й гудками маневрових паровозів, видко, в депо — потужно й велично, заглушаючи голоси й шум метушні на пероні,— загудів ранковий гудок на роботу. І тої ж хвилини, як стоголоса луна, десь за вокзалом над містом озвалися розірвано, не разом і в різних тонах багато гудків: на заводі, на тютюнових фабриках, на парових млинах,— творячи довгий і неладний, але й у своїй неладності дивно могутній величний акорд. Катрі аж серце тіпнулось і наче завмерло в незвичайному змішаному почутті — і захвату, й невиразної тривоги.

З клунком у руках протовпилась за Докією Петрівною проходом через вокзал і вийшла на ґанок під'їзду. Тут стала — щось у Докії Петрівни з валізкою не гаразд. Поки та ув'язувала собі, Катря тим часом, стоячи вгорі на ґанку, глянула на місто, що просто перед очима виступало в сірій ранковій млі величезним нагромадженням кам'яниць та багатоповерхових корпусів парових млинів і тютюнових фабрик, розкиданих там-там по місту. Просто за пустирем, удалині на передмісті, на узвишші бовваніли важкі споруди машинобудівного заводу, а праворуч, трохи убік, за річкою Гнилицею — шкіряний завод. І зразу ж по узгір'ю розкинулось робітниче передмістя — Гори й Замістя.

Катря оце не вперше була в місті — знала вже трохи його. Та як не часто доводилось бувати, завжди вступала в місто незвикло і завжди, як цього разу,— після села, степу й тиші полів дивне й незвичайне змішане почуття охоплювало. її всю. Якийсь радісний подив і гордість за робочі руки, що спорудили отаку велич, і разом тихий смуток та відчуття великої кривди, тяжкої й ганебної. О, вона бачила досить! Весільний шум і блиск просторих чистих вулиць у центрі міста і юрби неробів по панелях усякої години: вдень у робочий час — на прогулянці, за покупками, і в осяяні химерним світлом ночі, коли місто стає як казка,

теж на прогулянці, а взимку на катанні баскими рисаками. В шовках, у золоті, в коштовних хутрах. Ситі, вдоволені, щасливі. Бачила житла їхні — на тих каштанових та.тополевих вулицях, влітку тінявих і затишних взимку,— вигідні кам'яниці. І крізь вікна (хоч в перших поверхах) бачила розкіш їхнього життя: гарні меблі і люстра, картини, килими по стінах. Була й на їхньому базарі, в центрі міста, куди з усієї околиці на півста верст кругом щодня звозять все, що найкращого, найпоживнішого родить земля. Бачила розкіш і пишноту великих вітрин і неоціненні скарби за ними по розкішних крамницях. І все те було для них. І все те було зроблене не ними. І кам'яниці побудовані, і тепло взимку, і світло вночі, і скарби неоціненні за вітринами, баских рисаків викохано, і звірів убито на коштовні хутра, і золото, що на них,— з надр земних вимито... І бачила Катря інше. Це — по робітничих кварталах, по передмістях, а найбільш на Замісті за Гнилицею, де живе Федь (коли буває Катря в місті, та й провідує брата. Надивилася). Живуть убого, трудно й нещасно. Та чи й можна сказати, що живуть. Тільки сіріти надворі день почне й заревуть гудки над іще сонним містом, ідуть на роботу. А вертаються, як уже й день минув,— виснажені, зашмаровані й голодні. Тільки в халупку, а вже й світло треба світити. Тепер мерщій поїсти (хоч раз за день посьорбати гарячого) — на це тільки ще й вистачить сили. А тоді зразу, як у прірву, в важкий сон до нового ранкового гудка. Отак і прожито день. І отако ж день у день. Тільки раз на тиждень — у суботу, як получка, а завтра неробочий день,— оживає зачумлена слобідка. У каламутну ніч, скільки їх — тихо світиться низеньких при землі віконечок, і видно в кожній халупці хоч малесенький краєчок справжнього світу: хоч в убозтві тихий родинний затишок — навколо батька щаслива дітвора і жінка над4 колискою; і тиша самоти — хтось за газетою чи над книжкою або сидить на ліжку й бренькає на балалайці в задумі, а може, і в забутті; і терпкі веселощі молоді: де-не-де на вечірках. А десь затулено шибки чимсь, але світло, видко, горить у халупці й чути голоси то тихі, то палкі... Іноді отак збиралися у Федя товариші з заводу, і з депо, і з арсеналу. Та й до пізньої ночі просидять, бувало, в дружній таємній бесіді. І Катря з Федьчихою не сплять тоді. Не що й уторопають у їхній мудрій якійсь мові, та одне тямлять: що ладне щось, тільки небезпечне затівають хлопці — проти царя, проти хазяїв та

їхнього визиску, за1 інше, хороше, гідне людини життя для трудящого люду. Іноді слухає, слухає Катря та й собі обізветься: "Добре ви діло задумали, хлопці, та чи під силу ж вам?" Глянуть на неї, а котрийсь, молодий, чорний увесь, блисне очима й зубами та й скаже бадьоро: "У нас удасться! Не під силу — брати не будемо. Може, тільки почнемо, а діти вже дороблять. А може, й самі вправимось". Та й знов за своє. І завжди по отакій розмові, як порозходяться вже всі, а в халупці спати обляжу-ться, не спиться Катрі довго: думи та мрії спати не дають. Про своє життя, про дітей. Що малі ще, що ростуть тільки. Що як їх дожидатися, коли це й буде. Якби-то вдалось. Якби-то до них уже вправились. Щоб швидше, щоб і діти прийшли на готове вже — у нове радісне життя. Та й засне потім,— дивні, химерні сни бачить. І завтра ще, збираючись уже й додому, завжди трохи збуджена і, від'їжджаючи, схвильована тисне руку на прощання Федеві з любов'ю в очах і з гарячою надією в серці. Потім і вдома не забуває. Але минали дні, минали роки... А життя однакове — без змін, без просвітку. Оце вже тільки останній рік. По весні ото ж якось Марко-шахтар був на селі — розповідав про забастовку, про революцію. Потім заколоти, бунти розлилися по селах — пожежі й розгроми економій. І радість велика (таки дочекалися), і великий страх (козаки ж по селах), і велика надія. Отої ночі перед набігом козацьким на село, як почула Катря далекий грім у місті, як догадалась, що це ж бій, то майже всеньку ніч і гибіл^а надворі, все прислухаючись. І в серці полум'ям била надія. А як набігли козаки та наробили та й пройшла чутка така, що й у місті з робітниками уже отак управились, одразу і згасло в серці. І день у день, і ніч у ніч думала одне: як його тепер жити в світі? І так було самотньо в серці — ні чоловіка ж тепер, і з братом Федем не знати що. Одна ж, одна в цілому світі, та тільки діти малі. Потішала їх, розважала, а сама — чорна материна туга. І їхала в місто оце на відвідини до Юхима така саме. І вийшла на під'їзд та, на місто глянувши — тільки на мить одну, неначе в забутті,— відчула, як і колись бувало, радісний подив. Та й зразу ж відчуття кривди великої, туги, як у чорну велику хустку, загорнуло всю її постать. Стояла нерухома, худа й бліда з недуги і з невидющими в задумі очима.

— Ну, Катре, ходімо,— нарешті впоралася Докія Петрівна з своєю валізкою.

Катря тіпнулась і очуняла з хвилинного забуття. Далебі, хвилину одну було отак, бо ще й досі гуділи гудки над дрімотним у сивому мороці містом. Потім стали затихати гудки не разом, один по одному. Останній замовк — дужий, на низькій басовій ноті, отой, що й почав, у депо. І тільки затих піп, на мить одну тиша (доки у вухах перегуло), і затим зразу ж загриміла шумова музика трудового міста.

— Ходімо.— Обгорнула клуночок краєм-великої хустки, щоб зручніш нести було, і, зітхнувши важко, поволі й обережно зійшла по крутих сходах на брук.

Пішли пішки. Хоч до тюрми було й не близько — через усе місто на той край над самим Дніпром, та коли ж трамваї не ходили ще, бо рано, то й вирішили жінки не чекати. До речі, й трамвай їде не просто куди їм, а треба буде ще й пересідати. А поспішати їм нікуди — рано ще. От хіба, може, Катрі важко після хвороби буде? Нічого, тихенько йтимуть собі. А речі не які в кожної. Отак поклопоталися та й пішли помаленьку.

Спершу йшли понад пустирем побіля брязкотливих кузень край дороги, в шумі метушні робітничої вулиці. Швидко, часом підтюпцем на морозі в благенькій одежині, бігли назустріч їм зашмаровані робітники в депо, обгонили юрбами дівчата-тютюнниці, невиспані, бліді. По бруку валками сунули биндюги важко по вибоях. Коні в стопудових санях, як паровики,— аж крешуть підкови об брук.

Кварталів за три-чотири навпроти плацу, де саме муштрувались солдати, жінки звернули уліворуч на центральну Миколаївську вулицю й пішли по ній. А тут рано ще. Тихо й безлюдно на широкій просторій вулиці. Поодинокі стоять на перехресті вулиць городовики, як граки настовбурчені. Зрідка перехожі. Та тільки двірники мітлами змітають сніг і піском посипають тротуари.

Ще не доходячи кварталів кілька, побачили, що наїзд великий. Обабіч улиці на цілий квартал і в бічних од тюрми вулицях теж стояли, як на ярмарку, сани побіля саней. Коні випряжено, повкривано попінками. Біля саней чоловіки гуртами гомонять, курять. Багато жінок. Але більше жінок уже на майдані перед самою тюрмою, у білих кожушинах і в жовтогарячих дублениках, у сивих і в чорних свитах, по-різному зап'яті хустками,— не з одного, видко, повіту з'їхались. Чимало жінок міських — у ботиках, у кофтах і в пальтах. Теж позбивались в юрби, гомонять собі, де-не-де й заплаче котрась. І кожна смутна та змарніла, із клуночком чи з кошиком. Та все поглядають на важкі, обковані залізом тюремні ворота. Але було ще рано. Наглухо зачинені ворота. І тільки перед ними уздовж високого сірого муру рипить по снігу вартовий у великім кожусі, у валянках, з гвинтівкою на плечі. Туди вкрай, назад украй, як маятник. І на мурах в куткових вежах вартові стоять. А в похмурому двоповерховому корпусі — багато маленьких заґратованих віконечок: тьмяно видко рух, приплюснуті до шцбок обличчя, й чути невиразний звідтіля заглушений шум. Лунко одбило вісім в центрі міста на вежі. Стали товпитись жінки біля воріт, встановляти чергу. Зайняли й Катря з Докією Петрівною місце собі. Потім Катря пішла до майдану в натовп розшукати, може, когось із Замісти. Багато вже було жінок із Гір. Знайшла й замостин-ських, стала розпитувати за брата. "Може, чули: Бондаренко Федь, слюсар з заводу?" Але хто зна, багато їх на Замісті й побито було, й забрано. Оце й суд уже був. Декого вже на тому тижні й повісили, а то в Сибір на каторгу. Про Федя не знали. Ішла далі Катря — питалася. І врешті-таки натрапила, що знають.— Тут сидить. Десь і Маруська тут, ішла з ними разом. У писастій хустці. Катря подякувала й мерщій кинулась шукати в натовпі оту писасту хустку. Скоро й знайшла. "Здрастуй, Марусино".— "Здрастуй, Катре". Поцілувалися щиро. Смутна Маруся, змарніла — де її кров та врода з лиця поділися. Теж ніби хворіла. Розбалакалися. Тут-таки, в тюрмі, Федь, суд оце був: засудили на каторгу.

— Ой лишенько! — схлипнула Катря.— Ну, як же його жити тепер в світі білому?

— Треба якось жити,— сказала сумно Федьчиха й зітхнула важко. Потім іще стала розповідати за себе. Без роботи зосталась. Там на заводі звільнили були через Федя, що отакий він, як більмо їм на оці. Стала, була, на тютюнову фабрику. Та й теж недовго: майстер чіплятися почав. Та ще як довідавсь, що чоловік у тюрмі, так просто й заявив: "Хоч до мене ходи, а, як ні, то призведу, що сама на Катеринівську підеш полтиники заробляти". Ну, терпіла, терпіла та й захаркала очі. За це й звільнили. Трудно жити. На слобідці, як після чуми, скільки того народу перебито, забрато. Та й ті, що зостались,— багато без роботи сидять, без шматка хліба з дітьми малими. Оце недавнечко одна отруїлася — двоє дітей залишилося. А скільки звихнулося.'Як молода та коли ще вродлива, а безробітна — отак звечора і йдуть, як на роботу, на ту ж таки Катеринівську вулицю.

— Ой горенько,— журно й розпачливо хитала Катря головою.— Ну, а з чого ж ти, дочко, живеш?

— Ходжу де підлоги мити, шмаття перу. Не знаю, що далі буде, та думаю так, що ні труїтися не буду — дітей не посиротю, та й на Катеринівську нехай не виглядають.

Тоді поблизу збоку злий жіночий простуджений голос (видко, все чула):

— Не зарікайся, чесна. Всі ми були такі. А от як візьмеш дитину до грудей, а замість молока та сукровиця піде. Яка ти тоді станеш!

Жінки обидві разом глянули в той бік. За два кроки од них стояла худа, змарніла молода жінка з дитиною на руках і з кошиком. Очима у великих синцях жорстоко дивилась на них. І щось було в її змучених очах моторошне, наче з кручі над ямою себе в одчаї взріла. Маруся стривожена одвела погляд од її очей і раптом затулила долонею лице й затремтіла в німому риданні.

— Дзелень, дзелень!..— забило на вежі, видко, дев'яту годину. І в ту ж мить жінки з клунками рушили до тюремних воріт, однак не підступаючи близько — по стежку, втоптану у снігу вартовим. А згодом одкрилося в воротях віконце й стали приймати для в'язнів передачу.

Та Катрі з Докією Петрівною не скоро випало: людей таки дуже багато. Уже коли ті гудки прогули на обідню перерву і після обіду вдруге, а ще й потім не зразу підійшла їхня черга. Аж задубіли обидві, ноги й руки заклякли. Не догадалась Докія Петрівна заздалегідь написати цидулки, а потім як стала — ледве вивела каракулями. І собі, й Катрі. І передали разом: одна — валі'зку, а друга — клуночок. Ще й додала Катря словами, що в лікарні лежить, щоб легше було знайти. І так не відходили вже, стояли поблизу, на відповідь чекаючи.

Першій Докії Петрівні була відповідь — хвилин, може, за десять повернули порожню валізку і записку коротеньку, що все одержав, що суду не було ще, і щось далі було, *але старанно закреслено другим олівцем. А невдовзі гукнули й Катрине прізвище: "Гармаш". Подали клунок, навіть і не розв'язаний. "Нема такого". Катря розгублена взяла клунок, а вже тоді у віконце благально:

— Та як же нема? Та де б же він? У лікарні ж, кажу.

— Раз нема, значить, нема,— одрубав передатчик.— Давай далі!

Катря в розпачі нетямущими очима глянула благально на жінок, що обступили її. Але вони тільки зітхали співчутливо. Нарешті, котрась раду дала — піти в контору дізнатись. Не мають права, мусять сказати, де поділи. Це ж людина-таки, не будь-що. А ось зараз за рогом Тюремної вулиці і вхід до контори.

— Атож, Катре, більш нічого, як у контору піти треба,— сказала Маруся і взяла в неї клуночок з рук, подержить тим часом.

Катря пішла. І не верталася довго. Маруся ждала тут її біля воріт, у черзі, потім і собі пішла до контори. Стала біля ґанку піджидати. І ось вийшла, нарешті, Катря з дверей, плаче. Маруся до неї мерщій.

— Що таке, Катре? Що трапилось? — І вже сама догадалась: в руках несла Катря (думати більш нічого) стареньку, побиту _міллю кожушину, видко, Юхимову, й великі чоловічі старі вибродженi чоботи. Більше вже й не допитувалась. Стала заспокоювати сердешну, розговоряти, що слізьми горя не виплачеш, що і так хвора та немічна, а ще як так убиватися; що берегти себе треба, бо не дай бог щось трапиться,— на кого ж тоді діти зостануться.

— Ой діти-діти! — Катря склепила в тузі очі й тихо, неначе заперечливо, хитала головою.— На кого ж ви тепер зосталися, діти мої?

Раптом ніби згадала щось і заціпила себе. Тихенько поклала на сніг кожуха і чоботи, старанно закуталася теплою хусткою і знову взяла в руки кожух і чоботи.

— Кажуть, що з рани... помер,— вимовила тихо, як би подумала вголос. І помовчавши трохи: — А від кого ж рана?!

Лице сухе й суворе в жінки. І вже не плакала, хоч і стояли очі повні слізьми, як криниці водою. Катря нахилилась і без рук витерла очі об стару Юхимову кожушанку. А затим, мовчазна і неприродно рівна, тихо пішла од тюрми.

XXIX

Дома вже був Павлуша, вернувся з гімназії, коли Докія Петрівна після оборонця зайшла до нього на квартиру до Якубовських. Чепурненька покоївка, що вийшла на дзвінок, упізнавши Павлушину матір, привітно всміхнулась і помогла роздягтись. Потім шмигнула кудись у двері. І майже в ту ж мить з дверей із їдальні, як гуска,

перевалюючись з ноги на ногу, вийшла господиня, Віра Михайлівна. А за нею слідом Павлуша. Зашарівся з радості.

— Ви це просто з вокзалу, мамо?

Мати хотіла вже відповісти, але Віра Михайлівна перепинила її.

— Іще набалакаєтесь. Іди, йди, Павлушо, дообідуй. Мама нікуди не втече. Я вже постережу. Іди.

Хлопець знехотя вийшов з кімнати. А господиня з Докією Петрівною посідали до хлоп'ячого робочого столу, що стояв посеред кімнати. Віра Михайлівна й розмову почала. Не стільки з цікавості, як "для годиться", спиталася, яким це поїздом, та що чути про Макара Івановича, та як там на селі зараз. Докія Петрівна розповідала, але всі думки її вертілися навколо одного — Павлуші. На нього вона й звела-таки, нарешті, мову. Мовляв, що це з Павлушею — худий отакий? Чи він не хворів часом? Віра Михайлівна оживилася:

— Еге ж. Уже й сама думала, до лікаря водила. "Від перевтоми",— сказав. А від чого та перевтома? Занімається не більше, як і раніш. Коли б не менш іще, бо двійки став приносити. Апетит нівроку. А от— сон — поганий. Іноді полягають, підійду,— наслухаю: ті два, чути, сплять. А він і в ліжку ворочається.

— За батьком, мабуть,— зітхнула мати.

— А ви думаєте! Чи легко хлопцеві переживати оце все. Та й взагалі — час такий неспокійний. Це вже втихло трохи. А то ж як на війні було: стрілянина, з гармат же били, як барикади розбивали. Я от сама,— бачили ж мене влітку,— хіба остільки сивини було в волоссі! А то ж така дитина. Ну, а тут іще й з батьком. От і смутиться хлопець.

І певну рацію Віра Михайлівна мала, думаючи так. Хоча й не цілком. Дійсно, пригода з батьком спершу просто приголомшила була Павлушу. І жаль було. Але більше було жаль себе та матір. Тоді ж на різдво як приїхала,— схудла, змарніла за кілька днів. Як це вони й будуть тепер самі жити! І хоч тішила мати, що й старшина Чумак, і отець Ксенофонт обіцяли на його користь покази давати, дуже не вірилось, що з цього щось вийде. Та хоч і не засудять,— пригадував розмову дядька Сави з матір'ю,— однаково із школи то напевне звільнять. Куди він тоді? "Догрався з вогнем!" Єдину надію покладав Сава Петрович на Галагана: зв'язки в нього і в суді, і з інспектором земських шкіл. Аби тільки захотів. Зараз то немає що навіть і натякати йому про це: лютий дуже за свій маєток. Пізніше нехай, як уляжеться трохи. Оце одна надія. "А без руки хоч і випустять; після суду, куди він? Що ти сама, Докіє, на двадцять п'ять карбованців робитимеш? А Павлуша як?"

Оця розмова глибоко врізалась у пам'яті хлопцеві. Ще увічливіший, запобігливіший став з Ґалаґаном. На улиці при зустрічі, хоч би й через улицю з другого тротуару, завжди скидав шапку й розкланювався. І все шукав нагоди, щоб свою відданість йому виявити та й ласки запобігти. А нагоди все не траплялось. Став тоді хлопець в самій уяві своїй вигадувати всякі пригоди й переживати їх, тікаючи од неприємної дійсності в привабні мрії.

І особливо привабна була одна, що наштовхнув на неї випадок.

Якось побачив Павлуша у Лесі Мілоччин альбом. До половини він уже був списаний віршами подруг "на спомин". Павлуша прочитав усе підряд — дурні вірші.

Мила роза, Мила цвет, Мила розовый букет...32 —

і таке подібне.

Попадались й хороші вірші. Один особливо вразив Павлушу. Починався він такими рядками:

Только утро любви хорошо,

Хороши только первые робкие встречи...'

Глянув на підпис — "Н. Михно". (Це старший брат Вови,— чотирикласний. З ним чи не найчастіше Павлуша 1 й зустрічав Мілу.) "Так он воно що!" І не міг уже стриматись, щоб і собі в альбом не вписати щось свого навперебій "суперникові". Довго думав, підбирав усе щось незвичайне, щоб не тільки поряд з Кольчиним, а серед усіх вирізнялося.

І надумав написати українського вірша. Вибрав з "Кобзаря" — теж було про кохання. Чепурненько виписав на сторінці і підпис: "П. Діденко". Прибіг другого дня до Лесі схвильований: яке враження справило на Мілочку. Леся розповіла, нібито розсердилась дуже: що це альбом тільки для найближчих друзів. Але потім пересердилась. Розповіла, що папа, прочитавши, похвалив. Сказав, якщо сам Павлуша написав це, то дуже хороший вірш, просто-таки поет росте з нього. Допитувалася й сама Мілочка в Лесі, чи справді-таки сам написав. Павлуша зрозумів, яка це мить важлива для нього. "Справжній поет росте!" — "Да,*це не погано для початку!" Звичайно, Павлуша розумів, що на одному вірші, та й то чужому, далеко не заїхати, треба все нові та нові. А де їх взяти? Щоправда, "Кобзаря" б іще хватило надовго, та він не такий дурень, щоб не розуміти, яка це непевна річ, як легко на цьому "зрізатись". До того ж трохи неприємно було й від свідомості, що все це сталося ніби через якесь шахрайство. Ні, треба самому-таки вірші писати. Став пробувати — не виходило. Тоді хоч-не-хоч знову-таки вдався до "Кобзаря". Тільки тепер уже був обережніший: не списував цілого вірша, а два рядки з одного, потім підбирав до них з другого. Смислу не завжди можна було добрати, але рифма завжди була повна. Потім так напрактикувався хлопець, що й свої вже рифми підгонив, а то й цілі рядки. Проте знати було — Корній так і казав прямо, що списане з

"Кобзаря". Павлуша гаря-чився, доводив, що це й кожен поет отак починав (про це й у біографіях їхніх сказано) — з "подражанія". І кожного вірша переписував чепурненько на гарному папері, надписував угорі: "Мілочці Г. посвята" і передавав через Лесю. Міла брала. Як не допитувався хлопець у Лесі, що казала при тому, дівчина нічого не могла згадати приємного для Павлуші. Просто взяла, нічого не сказала, поклала в книжку. Павлушу це трохи непокоїло, але духом не занепадав: "Нехай, нехай читає, а там і Леоніду Павловичу покаже". Навмисне й писав дуже скромно, щоб не соромно було Мілочці показати й папі.

Але минали дні за днями, а наслідків поки що ніяких. Ото тоді й став Павлуша нездійсненні бажання свої "зреалі-зовувати" у мріях. І особливо до серця була йому одна. Дня не міг потім прожити без неї. Знову і знову з хвилюванням, не меншим, як і першого разу, переживав запаморочливо приємні події, незважаючи на те, що всі вони розгорталися вже як по писаному, щоправда, кожного разу з новими деталями. Але починалися завжди з одного.

Нібито несподівано зовсім. Одного разу якось готував уроки дома з хлопцями. Нагло — дзвінок у передній. Потім Пашин (покоївки їхньої) голос: "Павлушо". Що там таке? Виходить Павлуша в передню, і здивованню його немає меж: Ґалаґанів кучер, як є, просто з санок, у своєму довгому плисовому каптані з блискучими ґудзиками. "За вами, паничу, Леонід Павлович послали". Навіщо, чого,— нічого не знає. Здивований вкрай і, звичайно ж, "ні про що не догадуючись", одягається Павлуша. Корнюша з Борисом заздро дивляться на нього. Потім у санках, важно розвалившися, їде він по місту. Ось уже й Дворянська вулиця. Біля парадного під'їзду Галаганового особняка кучер хвацько спинив коня. На дзвінок вибігла вирядженa покоївка. Ждуть, видно, бо й не спиталася, хто він, а мерщій допомогла роздягтися і провела просто до кабінету. Не сам Леонід. Павлович у кабінеті, ще якийсь огрядний, гарно одягнений чоловік із ним. Та це ж...— пізнав Павлуша,— поет український з Києва (восени торік до міста приїздив, був увечері з

Ґалаґаном і. в Дорошенків). На м'якій канапі сидять собі, покурюють. Показав Леонід Павлович і Павлуші крісло поряд, привітний такий.

"Читав, читав. Поет справжній з тебе росте, Павлушо,— от що хотілося сказати тобі, з чим тебе поздоровити!" Пригадав, що після першого вірша, як тільки прочитав у Мілочки в альбомі, уже й відчув це і — як видно з усіх інших віршів — не помилився. Ось і шановний добродій... фахівець цієї справи, теж переглянув їх. Павлуша насторожився. "Да, прочитав,— сказав відомий поет поважно і розтопірченими пальцями гребнув патли,— вірші путящі. Ще трохи є "под-ражанія", ну та це і з кожним поетом так було, і зо мною так само було замолоду,— не страшне. А талант безперечний. От тільки чого вони в вас, юний друже, сумні такі, чи, може, горе у вас якесь?" На всі груди зітхає Павлуша. Розповідає про батька. Галаган здивований, та чого ж це йому Сава Петрович не сказав нічого? Так це ж негайно треба уладнати! І навіть мерщій звівся, щоб їхати до когось. Одне слово — нехай Павлуша не турбується, все буде зроблено. Ну, і звичайно,— "не цурайся ж, знаєш тепер, де живу? — завжди буду радий!" А другого дня, тільки з гімназії хлопець додому, батько вже чекає в кімнаті: оце тільки-но з тюрми випустили, зовсім, і до суду не тримали. Сьогодні це думка й додому. От матері радість — і не думає, і не гадає!..

А на ранок вставав розбитий, з синцями під очима і з тяжким відчуттям неприємної дійсності. Батько таки в тюрмі. Уроки не вивчив. По дорозі до гімназії іноді зустрічав Мілу, вітався (Леся таки познайомила з нею), а*вона коли кивне головою, а часто й не помітить навіть. Погано на душі. І в класі — чергова двійка,

...Докія Петрівна зітхнула на останній сторінці щоденника й поклала його на столі. І майже в ту ж мить десь у віддаленій кімнаті, де весь час притишений було чути брязкіт тарілок та гомін, раптом заторготіли разом стільцями, потім почулися кроки сюди по коридорчику і перший до кімнати зайшов Павлуша, а слідом за ним Чумак і Борис. Привітались обидва з Докією Петрівною. Потім розійшлися по своїх ліжках і повкладалися. поверх ковдри. Павлуша сів біля матері. Побачивши

щоденник свій перед нею на столі, похмурнів зразу ж і, щоб одвести увагу материну в інший бік, спитався, коли ж це вона з дому, що й поїзда ж такого немає — вдень?

Мати сказала, що вранці ще приїхала. Була вже й біля тюрми,— передачу батькові передала. На синові розпити про батька розповіла, що дізналася: слідство ще не закінчене. Ну та на нього й докази не які,— ото що збиралися в школі та що Григорій Наумович отоді зупинявся. Найгірше справа в Цигулі та особливо в Невкипілого: обвинувачують же в нападі на станового і вбивство чеченця закидают^, але нібито немає доказів.

— А коваль як? — поцікавився похмуро Павлуша.— Він-то якраз і був найбільший заправило.

— Е, Павлушо, немає вже Юхима-коваля! — і навіть зітхнула. Потім розповіла', що сказали Катрі в конторі: помер у тюрмі.

Павлуша нервово здригнувся. Але дуже ця звістка його не вразила. Ну що ж, мовляв, мало хіба народу мре. Не поцікавився навіть, од чого помер.

— Да, мамо, Славку трохи з гімназії не вигнали...

— За брата? — занепокоїлась Докія Петрівна. (Що Григора Наумовича було заарештовано тоді у Глибокій Долині, знала іще й раніш.)

— За те, що дурна! — відповів хлопець.— Хіба ж вона крилася з цим. І сама не покаялась. У класі потайки написала на класній дошці,— це в них наче така заповідь: "Проле-тарія усього світу, соєдіняйсь!" Ну, а її й викрили: по руці взнали, хто писав. Викликала начальниця до себе, а вона і їй ще, мабуть, щось сказала. Ну, її й виключити вже хотіли. Потім лишили, тільки з поведінки трійку поставили.

Мати занепокоєна схилилась до сина, щоб не чути було хлопцям, і тихенько повчала:

— Отож, бач, синку. Гляди — шануйся. Досить і того, що батько нам накоїв. Тепер треба ще дужче старатись. А ти(он^ бач.— Розкрила щоденника. І, гортаючи сторінки, на кожній двійці спинялася — допитувалася, що питали його, чого не знав.

Павлуша, як тільки міг, викручувався. Спершу на питання материне, що за причина, може, хворий,— знітився й почервонів дуже. Потім оговтався поволі. І вже цілком невимушено дурив матір, пригадуючи всякі причини, вигадані заздалегідь, а то й імпровізуючи зараз. Аж упрів хлопець, вибріхуючись. І так уже радий був, коли господиня зайшла покликати матір обідати, а їм уже за уроки сідати нагадала.

Докія Петрівна від обіду одмовилась, ніколи: поки Павлуша приготує уроки, до Дорошенків сходити б.

— Без мене?! — і слухати Павлуша не захотів.— У них блини це сьогодні. Гостей буде повно!

Довелось матері поступитися. Тільки за годину, як хлопець почитав уже трохи, зібралися йти. Докія Петрівна попрощалася з господинею, бо вже не зайде,— від Дорошенків просто й поїде на вокзал. Прохала доглядати хлопця. І затим вийшла з хати.

Проходячи через двір поміж шворок із мерзлою білизною, Докія Петрівна раптом зупинилась і заглянула за мерзле на шворці простирадло,— почувся їй наче знайомий голос. Та так і оторопіла здивовано: білизну знімала жінка якась, і з нею... Катря...

— Катре, ну як це ви тут?

Катря розповіла, що це ж сюди Маруся, Федева жінка, перебралася поки що до батька. Морози їх прозивають. Оце допомогла трохи Марусі прати. Спиталася потім занепокоєно, куди це вони, чи не на поїзд уже часом. Докія Петрівна сказала, що до брата. А на вокзал рано ще — поїзд аж о дев'ятій годині.

— Схочете, заходьте, Катре,— разом тоді поїдемо. Охотніш буде. А це недалечко тут — Дніпровський провулок, п'ять,— спитаєте.

Катря подякувала, сказала, що зайде. Бо сама й до станції, мабуть, не втрапить. І тільки тепер наче помітила Павлушу.

— Он який! Самого б і не впізнала: чи підріс, чи що в іншій одежі,— сказала якось утомно-байдуже, ніби — аби що сказати.

XXX

Катря у Морозів оце аж увечері, допомігши вправитися з білизною, нарешті сіла спочити. Натрудилася за день над ночвами. Ломило в спині. Але не од цього розбита була отака, що й голову на плечах важко тримати (схилилась на бильце ліжка),— од туги.

В роботі неначе забулася трохи, та й Маруся розмовою все розважала. А це ізнов. Облягла журба серце, хилить важку голову.

Маруся кілька разів заходила за перегородку.

— Катре, не журись. Журбою горю не поможеш. Будемо якось жити. І дітей роститимемо, і виростимо!

А стара Морозиха піклувалася все:

— Може б ти, дочко, прилягла трохи?

— Е, ні, тітко. Мабуть, уже збиратися буду. Коли б не запізнитись.

Маруся заспокоювала, що рано ще. Он батько тільки з млина повернувся. А гудок у сім.

— Катре,— погукав од столу Мороз (обідав саме).— Ану лишень виходь до гурту. Хіба ж у горі ховатися треба в куток? Людині треба з горем на люди.

Певно, ще був хтось у хаті — чужий: почула Катря тихий голос чоловічий. Спитався щось у Мороза, а той і став тоді розповідати про неї, що Федева сестра, із села, в тюрму до чоловіка приїздила, та й уже не застала — помер у тюрмі від рани..

— Дорогий чоловік був! — додав, помовчавши.— Прожив на світі недаром! Та й хоч убили... Чуєш, Катре, діло, за яке він боровся, ніколи не вмре, житиме.

Катря ковтнула сухою горлянкою. Потім перепнула хустку і вийшла з-за перегородки. До незнайомого чоловіка привіталась і сіла на ослоні поряд Морозихи. (Маруся на кінці стола догладжувала білизну.) Незнайомий чоловік пильно дивився на жінку й спитав, що ж у них тепер на селі після козаків та арештів. Катря сказала, що відтоді весь час майже лежала хвора, гаразд і не знає,— що воно на селі потім діялось. Від дітей тільки чула: прибіжать з вулиці — розкажуть. Настраханий народ. Усіх найсміливіших забрали. Багачі верховодять. Про якусь Думу все розмови. Чи то вибиратимуть туди, чи вже й вибрали. Аж і добрати не можна: то стріляють, арештовують народ, а то — на тобі, в Думу вибирати кличуть. Ніби права такі вийшли. Нічого не можна зрозуміти. Не інакше — якийсь обман.

— Обман і є, молодице! Дума тая не за нас думатиме. Нам треба за себе самим. Як оце ми — робітники, отак і на' селі вам треба. І думати одне: силою-таки домагатися свого. По своїй слободі не можна судити,

молодице: "Настраханий народ". Народ іще цей покаже себе. Ось підходить весна. Та ще й голодна весна...

— Не знаю, як де. А в нас отак,— вибрали всіх.

— Уже й усіх,— пристав до розмови Мороз.— А отже розповідала (як пак того чорта, ну, що козаків сповістив? "Гмиря",— підказала Катря) — так, бач, знайшовся такий, що й "червоного півня" йому за це пустив. Є, значить, іще люди. Може б, і ти-таки, Катре, здумала когось. А звідси можна було б і передати дещо. Як ти на це?

Катря не добрала зразу, про що це мова. Запитливо глянула на Мороза. Але замість нього відповів незнайомий чоловік,— понизивши голос, майже пошепки:

— Ну, от про ту ж таки Думу. Що воно за штука така, кому вона потрібна. І взагалі, що треба робити селянам тепер. Листівки, значить.

Катря аж подалась постаттю і теж чомусь пошепки сказала схвильована:

— Давайте!

Незнайомий чоловік зразу ж перевів очі на Мороза. І хоч ні слова не сказав, Мороз його зрозумів і без слів.

— Митю,— звернувся до сина, що тільки оце під час розмови зайшов знадвору й почав уже роздягатись.— Ану, лиш, не роздягайся. Підеш із Лукичем та й зразу ж додому. Це недалечко, на десять хвилин діла,— звернувся до Катрі.

І справді, поки Катря зібралася, вклала книжки, що Слава передала Артемові із своїх торішніх підручників, в клунок, у Юхимів полушубок, одягла свиту,— як і Митя вже влетів у хату. І зразу ж з порога:

— Етап цю ніч буде! У Лукича один зараз казав, що є така звістка з тюрми. Ми зараз біжимо з Славою.

Катря поривно звелася на ноги.

— Так швидше ж, Маріє!

— Це не зразу. Вони, як злодії, хіба десь там опівночі, щоб і люди не бачили.

Тоді Катря завагалась,— не знає, чи, може, їй залишитись до завтрього. Але ж і до дітей треба. Федьчиха знизала плечима, дивись, мовляв, сама. А тільки однаково і близько не підпустять. Катря заплакала.

— Та ти ж хоч іздалеку ще глянеш на свого. А я,— та вже й ніколи. Та й що я дітям скажу! — Затулилась долонями й хиталась у розпачі постаттю серед хати.

Митя витяг з рукава жмут листівок, дав батькові. ("Тут і на млин, і тьоті на село"). Мороз відклав кілька листівок, згорнув їх. Підійшов до Катрі, руку поклав їй на плече.

— Ну, годі, молодице, годі плакати. На ось... Цё краще за сльози. І для його пам'яті, й для тебе самої. На, ховай!

Катря ще хлипнула. Потім крайком хустки витерла очі. Листівки взяла й обережно засунула під свиту, в пазуху.

— Ну, прощайте ж. Спасибі вам!

— Щасливо! — сказали всі в хаті. Маруся накинула велику хустку на плечі і собі вийшла за Катрею — провести. І Митя з ними.

У дворі біля воріт догнала й Слава,— закутана,, в материних валянках.

— Ми ж будемо стерегти біля тюрми, тьотю Марусю, доки й конвой не прийде до воріт. А тоді прибіжимо сказати. Напоготові будьте, щоб зразу ж навперейми. І проведем отак аж до вокзалу! — Попрощалася з тіткою Катрею, і з Митьком гайнули по вулиці в той бік, де тюрма.

Маруся аж за ріг провела Катрю.

— Ти ж хоч поклін йому передай. Хоч здалеку! — сказала Катря на прощання. Поцілувалися, як сестри. І пішла.

На Соборну площу сама вибралась, як навчила її Федь-чиха. На площі спиталася в перехожих,— попала-таки на Дніпровський провулок. І будинок їй показали — третій скраю од площі. Знайшла. Але ще й тут для певності спиталася в кучера, що якраз проти ґанку стояв порожніми саньми,— сивий кінь під червоною сіткою копитами гріб сніг, подзенькуючи дзвінками під дугою. Сказав і кучер, що тут живе Дорошенко. Тоді несміливо ступила на високий ґанок і злегенька постукала в двері.

Кучер на санях засміявся.

— Що це ти, на хуторі в себе? — стукаєш! Дивись, там кнопка: дзвоник лікстричеський.

Знайшла Катря кнопку, торкнула. На дзвоник не скоро вийшла служниця, сердито спитала, чого їй треба. Катря спиталась, чи Докія Петрівна ще тут, сестра хазяїнова. Служниця пересмикнула плечима і буркнула: "Хіба там розбереш, як повен дім людей. Заходь, спитаюся". У прихожій Катря поклала клунок на підлогу і сама стала під стіну.

За дверима десь у віддалених кімнатах чути було веселий гомін, брязкання посуду й час од часу загальний сміх. То тоненько дзвеніло, то нагло вщухало скло бокала (хтось, певно, ножем), і затим одинокий голос промовляв щось. Затим — плескіт рук і знову гамір, сміх. Не скоро вийшла Докія Петрівна.

— Це ви за мною? От прикро як вийшло: я не їду сьогодні. Маю завтра до оборонця йти.

Катря мовчки взяла клунок у руки. Тільки й сказала: "Бувайте!" А вже на вулиці кляла себе, кляла. "Отак, дурна, знайшла собі товаришку. Це б де вже була. Ще запізнюсь". І швиденько подалась через площу.

Вийшла на головну, Миколаївську, вулицю. І зразу ж наче провалилася з тиші й сутіні пустого майдану в інший одмінний світ гулящої метушні, розкошів та гарячкового сміху. Пливе та й пливе обабіч улиці, заливши геть-чисто тротуари од вітрин до самої бруківки, тисячоголовий людський галасливий натовп. Ідуть парами чоловік — жінка, жадібно притулившись одне до одного, і, похітливий, крізь розмову плеще сміх. Ідуть гамірними реготними юрбами. Беззвучно сміються із вітрин ресторанів: крізь сміх їдять, з сміхом підносять бокали і п'ють. А повз них по вулиці, з шумом, часом, як сяйвом блискавки, осяюючи синюватим феєричним світлом вулицю, людей,— проносяться трамваї. Час од часу з гиком на рисаках пролітають міські тузи, офіцерня, поміщики з повіту. (Масниця ж!)

Катрі з великим клунком важко й протиснутися на тротуарі. А зійти на брук теж не можна. То, помучившись трохи, звернула за ріг і вийшла на паралельну глуху вулицю. Тут було іти вільніш. На вежі міської управи пробило дев'ять. Катря кинулася й пішла швидше, аж підбігаючи.

І якраз прибула вчасно: на годиннику над входом до вокзалу було пів на десяту. Десять хвилин лишилося. Захекана вже вбігла в вокзал.

Проте, як виявилось, поїзда ще не було, запізнюється: десь замети великі. Хто зна, чи й за годину-дві буде. Та робити нічого — взяла жінка квитка собі. Потім серед жінок, що, як і вона,— з клуночками й смутні, а інші заплакані (видно, теж у тюрму приїздили), примостилася та й стала чекати. І тільки годині о дванадцятій задзвонили, нарешті, повістку їхньому поїздові. Ще й тепер хвилин з двадцять мине, поки прибуде, та не було вже терпцю чекати,— став виходити народ на перон.

Вийшла й Катря. І тільки з дверей на перон, а народ назад чогось суне. Чути й вигуки: "Заходь! заходь!" Що там таке сталося — не придумати. Може, завертають, кому не на цей поїзд? І не рухалась Катря — пропускала народ у двері. Аж доки останній уже, доки не підійшов жандарм і нагримав на неї зразу ж зайти до вокзалу. Катря знизала плечима й, не тямлячи, пішла в двері, та зразу скраю біля дверей зупинилась. Закрив • жандарм двері, а сам залишився біля них знадвору.

— Що вони за кумедію строять? — почула за спиною в себе Катря жіночий голос.

— Гарна кумедія,— на це їй чоловічий голос.— Ти придивись, може, й свого хоч через скло побачиш. Зараз вестимуть, видко.

Катря кинулась і припала лицем до скляних дверей.

Хвилинку на пероні було пусто. Раптом десь ізбоку, мабуть, із хвіртки, що хід з вулиці, почулось — ніби притишений шум, тужба ніби, потім зразу виткнувся на перон похід. Спереду йшли оружні з голими шаблями, і з боків отак, і ззаду. А в колі їхньому замкнуті йшли валкою чоловіка з півсотні в'язнів. Це ж, мабуть, і Федь. Катря аж лицем притулилась до скла, щоб розглянути, а може, й пізнати. Але від дихання пітніє скло — затуманює все. Що не протре рукою, а воно зразу і знов запливе, і знов. Та однак не добачила б: бо з перону звели їх раніш, не доводячи, навпроти дверей, перевели через першу й другу

колію та й завернули за вагонами. Але й затим іще не зразу випустили з вокзалу. Уже як підійшов поїзд, тільки тоді відчинив двері жандарм і сказав, що виходити можна.

Катря вихопилась перша. Швиденько перебігла через колію і хотіла поза поїздом таки глянути, куди їх. Але не пробігла десяти кроків, як іззаду вже вдарило другий дзвінок і князівська жінка гукає: "Жінко! вітробалчанська! Куди ти?" Катря спинилась, подумала та й вернулась, до товаришки — зайшли до вагона.

І зразу ж на першому ослоні в кутку сіла Катря. Скронею, притулилася до стіни вагона й склепила очі. Та й уже рушив поїзд — сиділа отак. І вийшов за стрілки, повз убогі халупи передмістя обабіч. (Замістя вліворуч та Занасип управоруч). Не рухалася. І як уже вийшов у степ,— нісся версту по версті серед темної ночі повз убогі сплюндровані села та тихі хутори,— сиділа отак. Немовби спала, але ні. Час од часу вона одкривала очі і нерухомим поглядом дивилася перед себе. Потім закриє очі знов і сидить непорушна, хіба ледь-ледь ворухнеться риска на лиці чи стиха здригнуться повіки.

XXXI

Уже сонце під обід — Катря добралася додому.

Нікого не видко в дворі — всі, мабуть, у хаті. Катря тихо перейшла подвір'я до хати і на хвилинку спинилася біля порога, занепокоєна вельми, не знаючи, як їй зайти і що це їй дітям казати. Потім тихенько, крадучись, щоб не рипнути, одчинила двері в сіни і навшпиньки пройшла аж у той куток, поклала кожух і чоботи Юхимові. Постояла й у сінях іще, доки хоч трохи вгамувалося серце. А тоді отак, як є — з порожніми руками,— увійшла в хату.

І зразу ж, тільки поріг переступила, діти — всі троє, де не були, так і застигли кожен на своєму місці — очима на матір: спершу на лице їй,

потім (чи це, може, тільки здалося матері) — на її порожні руки всі троє глянули і не зводили з них очей.

Мати захвилювалась, але набралася сили і, як тільки могла спокійно, привіталася з дітьми. Потім зразу ж стала руки терти, мовби так померзли, аж зашпори зайшли. Отак пройшлася й по хаті, ніби гріючись, до столу і назад до печі, потім притулила руки до теплого комина, може, хвилинку отак, а чи й більш мовчала вона й не озивалися діти. А врешті не втерпіла Орися.

— Ну, мамо, що ж ви виїздили?

Та мати ще й тепер помовчала хвилинку, а тоді одійшла од комина, не роздягаючись, сіла на лаві й сказала до дітей:

— Слухайте, діти, що я буду вам казати. Тільки ж будьте ви розумненькі, не плачте марно. Плач не плач, а що сталося — так уже є.

По цій мові кожен з дітей зрухнувся з місця: Остап устав з лави і стояв тепер біля скрині насторожено; Орися, навпаки, сіла на лаву, очима зляканими дивилася на матір, а долонею затулила рота собі і вже тихенько заплакала; Артем, близько підступивши до матері, стояв біля неї якийсь настовбурчений, з низько на очі насупленими бровами і жадібно дивився матері в вічі.

Зітхнула мати.

— Нема вже, діти, нашого батька.

— А де ж? — хрипнув Артем.

— Помер, діти! — і замовкла, тільки тужно хитала головою.— Отак у тюрмі й помер. Кажуть, що з рани.

Одну хвилину всі, приголомшені, не зводили зляканих очей. У незвичайній тиші, що була в хаті,— коли ж і дихання спинили всі,— навіть ухом кожен чув, як гупало в грудях серце, і раптом голосний крізь долоні Орисин плач пронизав тишу. Біля скрині важко зітхнув Остап і схилився над нею. Найдовше Артемко тримався: стояв проти матері настовбурчений, з широко одкритими на матір очима. А потім і він раптом скривився, з болю зуби зціпив — аж щелепи виступили, і з стогоном обхопив руками голову й затіпавсь у риданні.

Цілий день потім у вдовиній хаті стояла туга, як чад. Наче почаділи, тинялись мовчазні по хаті мати й діти чи сиділи подовгу, не рухаючись, на одному місці в тяжкій "задумі та жалобі. Діти спали потім од перевтоми т— хто де приткнувсь. Прокидалися й знов — хто плакати зачинав, хто просто не знав, де себе діти.

Приходили жінки — провідати. Розпитувалися в Катрі, розважали, як уміли, плакали з нею. В хаті — як справжній похорон. І хоч на лаві не лежав на покуті померлий, та, присутній незримо в пам'яті їхній, він і всі думи їхні, і мову привертав до себе. Так, мовби й справді лежав перед очима. Навіть на лаві тій всі якось уникали сідати. І так було до самого вечора. Потім на ніч прийшло кілька жінок — "душі стерегти".

Допізна горіла свічка на покуті перед образами, а жінки сиділи собі купкою і гомоніли стиха.

Допізна сиділи й діти. Потім спати поклалися. Орися так біля матері навсидьки й заснула,— перенесла мати її на постіль. Остап на піч заліз і, чути, довгенько не спав — ворушився, шарудів на черені, далі не стало нічого чути. Артем на полу ліг і не засипав найдовше. Чув, як і півні перші проспівали, ще й після того не зразу заснув. Лежав сам собі лицем до стіни, під рядниною зігнувшися — аж коліньми до обличчя, та й принишк отак. І що вже думок, думок у голові в сердеги та жалю в серці.

З усіх дітей Артем найтяжче, найболючіше переживав утрату батька. Остап — що дорослiший та й батько таки не рідний — журився й ірлакав, але не так. Орися — дужче: рідний батько, а до того ж і — дівчина. Але, може, якраз через оце, що дівчина, і їй було теж не так, як Артемові. Спершу, як сказала мати, і геть-то убивалася, тужбу зняла на всю хату. Але вже під вечір і затихла, ніби в одвічній жіночій покорі. І тільки од матері не одходила й на крок.

Не так було Артемові. І він спершу отоді вранці не втримався був — заплакав, але швидко й замовк потім. Не тому, що начебто переболіло і не з покірливості долі своїй. З іншого. За батьком убивався, а батько живий у спогадах і допоміг синові: отак виступив у пам'яті дужий і мужній, який був усе життя, і чомусь зразу-таки Артемові подумалось крізь плач: "А батько, як їм не бувало тяжко в житті, чи вони хоч раз колись отак плакали?" Аж притих хлопець. Став згадувать батька, відколи пам'ятає — не бачив ніколи, щоб плакав, щоб навіть у журбі коли та голову похнюпив дуже. Щоб журився — бачив, але бувало й у журбі таке ж спокійне його мужнє лице, тільки виразніш виступлять щелепи та глибші стануть зморшки межи брів. Але ж це він чоловіком уже ставши. А змалку? І знов пригадує Артем, що тільки не розповідав йому батько про своє дитинство. На третьому році лишився круглим сиротою. Жив у тітки — не любила: своїм рахуби не дасть, а ще й він зайвим ротом. Била часто, ну, тоді. й плакав, мабуть, що ж — дитина. На ш.остому році тітка вже й здихалась небожа: свині пасти на хуторі віддала. Жилося трудно і свинопасом, і чабаном потім, і в кузні по десятому році, сказано: круглий сирота. Кому там діло — чи він наївся, чи він не холодний, чи, може, воші дитину напали, чи, може, щось болить. Аби робив свою роботу. Не обходилося і без бійки. Але щоб плакав — не з тих хлопець був. Оце зараз Артем так виразно уявив батька свого хлопцем (коли ж для цього тільки треба себе згадати: і батько ж, і всі, хто знали його хлопцем, кажуть, що Артем викапаний батько) — кремезненький собі, широколиций, з крупними рисами, з трохи суворими бровами і виразним підборіддям. Яку живий стоїть в очах — в далекому дитинстві сиротою-підпаском, сиротою-ковальчуком — усім чужий, усім байдужий, ніким не пожалуваний, а хіба

скривджений. Стоїть настовбурчений, насупивши брови і міцно зціпивши зуби. І не плаче. Ніяк не може уявити Артем собі його в плачу.. І буйна любов та гордощі за батька, коли той був ще хлопцем, сповнюють синове серце. А зуби самі зімкнулися й тепер уже як зварені докупи. Горлянка ще судомою здавлена, і щось ніби застряло в ній, мов удавився. Хлопець натужиться, довго не може, а зрештою таки ковтає горя ковток і затихає зовсім.

Думав і про себе, про матір, про брата та Орисю, але завжди і ці думи переплiталися з думою про батька: як би це жили з ним та як це житимуть самі без нього.

І навіть коли потім удень заснув був з утоми,— і уві сні бачив батька. Ще й приснився так яскраво, що, прокинувшись, хлопець не зразу добрав — чи то снилося, чи оце тепер він спить, а йому такий страшний сон: тужба в хаті, чужі жінки, як ворони, на лаві, свічка горить перед образами. Потім очумався,— підступило до горла знов і такий жаль у серці, що аж заплющився знов: може, ще засне та й іще уві сні побачить. А як не міг заснути, то хоч думав-передумував отой сон.

> Ніби це в кузні. Входить він, а біля ковадла батько кує — аж іскри бризками у всі боки. Такий, як і завжди,— бадьорий, шапка на потилицю збита, у ремінному нагруднику. Артемко аж зупинився на порозі й радісними очима прикипів до нього. А в голові думка перша — про матір: "Що ж то вони наказали? Ну й мати ж — отак піддурили. Он воно що — батько кують, а не вмерли". Серце дуже б'ється в хлопця. Ступив через поріг. А батько саме одвихнувся од ковадла до горна й поклав шмат заліза в жар. Дядько Лаврін біля тисків саме. То Артем кинувся до міха і.став дути. Батько підкинув вугілля в горно. Потім узяв віхтик, покропив жар водою і до Артема: "Ану, сину, дужче трохи. Покажи себе — молодця!" Артем змінив руку і став дужче дути, старанно і поволі, як учив батько, щоб не рвучко хитав чересло. Та на часинку й забувся отак у роботі. І так вже йому в серці радісно, так хочеться догодити батькові, щоб похвалив, щоб і сам батько зрадів за нього. А кинувсь од голосу від горна, тільки не батькового: "Молодця, Артем! Та ти вже й є справжній

коваль. У батька вдався". Хлопець рвучко з тривогою повернув голову: так і є — не батько це, а дядько Лаврін біля горна. І ніде в кузні немає батька, тільки їх двоє. На Лаврінові уже й нагрудник ремінний батьків. "Умерли-таки батько!" — з жахом згадав хлопець і скривився з болю та й, може б, був заплакав, але дядько Лаврін заговорив розважно: "Не плач, хлопче, плачем батька з могили не підведеш. Та й нащо кістки тривожити. Натрудився, намучився на своєму віку, нехай хоч у могилі вже спокій має. А тобі, хлопче, про живе думати. Як у світі жити". —

Дядько Лаврін якийсь час дивився мовчки на хлопця і знов похвалив його роботу. А далі додав, що сьогодні неодмінно скаже управителеві: однаково самому невправка в кузні, ну й буде Артем за ковальчука в нього. "Отак і на ноги зіпнешся, хлопче. А там — шануватися будеш, вчити-мешся — крвалем станеш. От і будеш, як і твій батько", Артем старанно й поволі, як учив батько, хитав чересло і думав про останні слова дядька Лавріна. Що як це трудно та довго, поки виросте та стане, як батько. Здумав про батьківське поневіряння в кузні замолоду, про його блукання світами і заробітки де вдасться — по шахтах/ по економіях. Поки-то виріс — ковалем став. І так це наче довго думав Артем, весь час дуючи міхом, що й заморивсь уже дуже — й рук не чує, задихався. А знаку подати не хоче ковалеві: ще подумає, що малий, не візьме на роботу. З останніх сил натужиться хлопець, уже пальці аж розмикаються — ось-ось випустить чересло. Але саме з-за спини підійшов мовчки, руку поклав на чересло поруч з його малою рукою. Артем здригнувся, бо й по руці пізнав, тільки не вірив. Але в цю мить над головою голос батьків: "Ну, досить, сину. Давай ще я трохи. Рости ще та сили набирайся. А наробитися ще встигнеш на своїм віку".

Артем пустився рукою і жадібний, з радісним криком, що застряв у грудях, глянув на батька. І тільки це встиг,— охопити очима його усміхнене й любе лице, як груди од хвилювання не стали дихати. І, задихаючись, хлопець прокинувся.

Цілий день потім Артемові батько не сходив з думки і все уявлявся йому найяскравіше саме отаким, як оце в сні бачив — у кузні. Ще раз і

ще передумував хлопець свій сон, і від того, що в сні оцьому, ніби остання в них відбулася зустрщ,— все в ньому видавалось незвичайним і значним: і кожен рух батьків — особливий, і кожне слово батькове — як заповіт.

Потім і ввечері, тільки постелила мати на полу дітям, Артем зразу ж ліг — повернувся од світла обличчям до стіни, укрився'з головою од гомону рядниною і принишк отак. І знов думав, думав.

Про батька-таки. Але з природи самої бувши тверезий розумом, Артем і зараз оце, думаючи про батька і сумуючи за ним, однак не вдавався ні в які химери, щоб забутися в них. І хоч оце рився в спогадах про своє з батьком життя і як живий весь час перед ним був отодішній батько і радість од цього була-таки синові, та не заради цього він згадував — як лист за листом перегортав велику книгу минулого. Думав так: умер, так умер. Уже нічим з могили не підведеш батька, нема що й кісток його та свого серця тривожити. А треба тепер про живе думати — як його в світі жити далі самому. При батькові й затишно було, і видно, а тепер оце справді вступає, як у темну ніч. Тепер уже як не буде, що не станеться,— не підійде до батька та й не спитається, не пожалується, а він не розважить, ні поради* не дасть, не навчить. Який і жаль був за життям отодішнім при батькові. І жаль на самого себе, що, може, тоді не завжди як слід цінував оте життя і хоч був завжди жадібний та уважний до кожного батькового слова, до його оповідань про своє життя, до його мудрої науки, та все ж не так, якби зараз, оце тепер, коли б вернулося. І от, коли пригадував зараз минуле, так і здавалося Артемові: мовби це лист за листом перегортає він велику мудру книгу життя, уже колись перегортану разом із батьком та тільки через дитячу свою необачність не дуже пильно продивлену (сказано, дитина: всі очі були на барвисті малюнки в тексті, а слова — щось і почув вичитане батьком, а щось, може, й прослухав). То оце тепер надолужував хлопець.

Сторінку за сторінкою переглядав він, і жадібний, і пильний. Раз уже бачені барвисті малюнки будили в серці радість упізнання, але разом з тим вражали чимсь новим, може, просто непримітними тоді якимись

деталями. І через те були такі ж цікаві для розглядування, як і першого разу. А ще до них і текст. Спливали й спливали в пам'яті батькові слова — відколи тільки пам'ятає батька. І сказані йому самому в дружній бесіді, і чуті ним од батька в родині, і в кузні, і на вулиці на людях. І скільки в тих словах було для дитини життя і світів, ніколи не бачених на власні очі, а барвистих, як на малюнках у тексті. І оце тедер, пригадуючи, Артемове серце аж мліє з любові до батька, та з поваги, та з жалю за ним, а очі виповнюються теплими слізьми. Та хлопець на те не зважає. Жадібний і пильний, тихо перегортає він аркуш за аркушем. Уже ото й перші півні проспівали були, а він усе не спав, скорчений під рядниною в думках, у спогадах. Потім, нарешті, почув, що стомився дуже:, якось прив'яла увага, й думки стали важкі, і ніби ослабла пам'ять. Але ж для тої книги треба ясної голови — буде вже на сьогодні. І він рішуче й обережно, з— шанобою, як першого разу в школі букваря, закрив її.

А тепер спати треба, бо зацтра рано вставати. Проте заснути зараз не міг. Оце згадав про завтра і зразу ж знову відчув,— то було трохи забулося,— що який же він таки малий іще. Трудно буде в кузні день у день з ранку до вечора. Це не те, що при батькові — заохотки. Найнявся — продався: роби хрч-не-хоч! Ну, та якось буде. "Утро вечера мудренее", — подумав думкою з своєї читанки і вткнувся обличчям у коліна. Але нагло згадав щось і трохи повагався — чи вірити тому, чи ні? Потім таки повірив — і хоч як було зручно і тепло лежати йому отак "калачиком", а він випростався на весь зріст і лежав уже тепер отак. Мати казали колись, що як отак спати — випроставшись, а не зігнутому, то швидше виростеш.

Уранці^хоч і пізно заснув був Артем, а прокинувся рано — ще тільки розвиднялось надворі. У хаті вже не було вчорашніх жінок, і матері не видко. Остап уже вдягнений збирався кудись,— до млина, мабуть (вчора мати клопотались), а це саме й вітер рушився — чути, надворі шарудить у стрісі й кушпелить сухим снігом поза хатою. Холодно, видно, надворі, коли ж і хату отак вітер вистудив. Артем аж здригнувся під рядниною, зігнутий "калачиком". Хотів був знову укритись з головою, та згадав, що

треба вставати. А раз треба — значить треба. Устав Артем..І зразу ж, щоб не так холодно було, вмився холодною водою, потім став одягатися. Саме вже чоботи взував, як до хати зайшла мати з в'язкою хмизу. Побачила Артема й здивувалась.

— Бо з тобою, хлопче, куди ти? Ще, мабуть, і замок висить на дверях у школі.

Артем на материне дивування сказав з повагою:

— Е, мамо, не до школи я. Скінчилися вже мої класи. Буду тепер у кузні науки набиратися.

Мати по цій мові синовій ще дужче здивувалася, потім занепокоїлась. Але, ховаючи це, спитала ніби байдуже — чого йому треба в ту кузню. Артем тоді й розповів їй, що подумував про це давненько вже, а це вчора ще передумав усе, та й нічого кращого не можна видумати. Жити треба якось. У засіці ячменю того на дні залишилося. Остапові заробити ніде зараз. А йому є де: як-не-як, а ті роки, що з батьком у кузні пройшли,— не минули марно, навчився дечого. Та дядько Лаврін знає — бачив його роботу. А саме це й треба йому на поміч когось.

— Та малий же ти, сину, ще,— похитала мати головою.

— Який є. Виросту, мамо.

Він одяг свиту, підперезався поверх тугенько паском,— так, як і батько, бувало,— і за шапку мерщій. Мати розчулена дивилась весь час на сина і ніби гаразд не тямила, до чого це. І не перепиняла сина. Уже як рушив до порога, здвигнулась тоді й спинила. Хоч би ж із'їв щось. Ось зараз підпалить у печі — кулешу зварить. Як же його таку роботу важку та натщесерце. Артем згодився з матір'ю: натщесерце, справді, дуже

міх не подмеш. Ну, та кулешу таки ждати ніколи. Так хіба щось нашвидкуруч — хліба" шматок.

Він скинув шапку й сів кінці столу, як, бувало, й батько. Мати дістала з полиці хлібину, поклала перед ним на столі, і ніж. Стояла поруч і весь час задумана дивилась на сина,— як він одрізав скибку, як потрусив її сіллю, ще й пальцем притоптав сіль, щоб не сипалась, і став їсти. Врешті зітхнула й одійшла до печі — стала підпалювати.

Артем якийсь час їв собі мовчки, не швидко кутуляючи і задумано впершися поглядом у стіл. Хто зна, що він думав. А тільки раптом, ніби очуняв із задуми, глянув на матір, що стояла біля припічка зажурена, й вимовив:

— Не журіться, мамо. Якось жити будемо. Так уже й буде; воно й само на те склалося: Остап по хліборобству 'піде, я — по ковальству. Не пропадемо. І вам, мамо, спочити дамо хоч під старість. І Орисю гуртом якось та виведемо на дорогу.

— Ой, малі, малі ви, діти!

— Нічого, виростемо!

Сказав і підвівся на ноги. Біля порога ще напився води з кухля. Та й пішов у кузню.

XXXII

Минали роки.

Не раз над Вітровою Балкою — курли, курли — пролітали ключі журавлині й верталися знов. Буяли весни... Вітряними днями розпускались літа, потім ставали тихі — наливались і стигли, як колос у спеку. В дощах, у туманах проходили осені. І не встигали, здавалось,

зайти ще й за обрій, як зі сходу зривались холодні вітри, а слідом за ними студені в хуртовинах надходили зими.

Минали роки. І що не рік, то все глибше осідав у минуле отой весняний каламут отого незвичайного року.

Спершу-таки частіше згадували вітробалчани події оті незвичайні — і рік, і другий, поки не переболіло вже трохи: затягло, зарубцювалися рани, трохи забулася рідня страчена, повернулися із тюрми всі. (Тільки трьох — Невкипілого, Цигулі та Мухи Гараська не було: на засланні десь.) МенЩе говорити стали про те та згадувати вітробалчани. Та й за клопотом, за насущними ділами та думами і не до того було їм. Хіба коли-не-коли при нагоді. Але й то, бувало, згадають обережно — події самі, ні про думки свої тодішні, ні про почуття та марення ані словом: обдурені раз надією, були тепер стримані й закрижаніли серцем. І тільки хіба що напровесні...

Щороку весняна повідь прориває греблю і з ревом сходить у яр. І цілу ніч вітробалчани (завжди, буває, вночі прорве, як не доглянуть) не сплять збентежені: в безсонні в темряві перекидаються на постелі, схвильовані курять мовчки, зітхають і прислухаються до шуму поводі. Тоді й серце ніби відтає в кожного, а в мисль із далеких горбів минулого дзюрчать спогади і несуть із собою весняну каламуть. Потім і вдень неспокійні тиняються по дворах, виходять до греблі, стоять юрбами на березі, не дуже балакучі, подовгу над бурхливим потоком. За потоком під сонцем парує земля, з вулиць доноситься дитячий галас, і час од часу над степом буває, курликаючи, пролетять журавлі. Каламутно в серці. Потім і другого дня, як громадою греблю гатять, теж іще буває отак. І як, із греблею упоравшись, виїздить на поле кожен на свою осьмину, чи опруг, чи десятину.

Широкий степ навколо парує під сонцем. Глибоким ровом обкопана лежить розпластавшися князівська земля/ще й рів останні роки підчищено навіть. По цей бік дороги — людські наділи, смуга з смугою: подекуди плугом гаразд ніяк поверну-, тися — такі завширшки. Як їх іще

ділити? А треба ж: росте, множиться народ, женяться, різняться. Де-не-де між наділами впадають в око й чималі клапті озимини чи осінньої ріллі — це багатирські землі. Ці ще не обкопані ровом отак, як князівські, іще й не вирівняні: лежать неправильними фігурами, то клинами врізаючись в селянські наділи, то облігши гонами, з боків, їхні осьмини та чвертки, і з двох і з трьох боків. А де-не-де (і вхитрився ж отак котрийсь!) навіть з усіх чотирьох своїми десятинами чиїсь наділи обліг, що й плугом заїхати ніяк.

Хитре настало життя. Того й гляди: як у павутинні, заплутаєшся в ньому, та так, що незчуєшся, як тебе і в лапи згребе. Тільки гикнеш з подиву та несподіванки, та й... То хоч абиякий, хоч мотузяний був собі "хазяїн", а то — торбу на плечі та й — старець.

Справді, життя зайшло "хитре" — жорстоке й трудне.

Коли ж вік такий — на грошах усе держиться. Що хоч — аби гроші. Немовби тільки труснув калиткою, так би й господарем став: землі б через банк купив десь на одрубі, і худоби, і дерева на будівлю. Еге ж, у кого гроші... Ті землю покупили на виплат — виходили на одруби. Дехто, в кого на це не хватало, а було-таки зачепитись за що,— продавали наділи свої, садиби з хатами та й подавались "у перевод": десь на Сибір, на Зелений Клин найбільш. Але, знати, біднякові скрізь світ клином — писали звідти до своїх сюди листи слізні — обдурили, мовляв, розорились і не знати, як його й жити. Багатші переманювали родичів та сусідів до себе. Еге, чому б не так, було б з чим. І дехто щиро жалів, що ні з чим було, а дехто прикидався просто: заохочував інших, а сам собі сидів, хитруючи, та й нишком там, дивись, десятину купить, там — осьмину. Це — в кого гроші. А в кого грошей нема, той хоч потішав себе тим, що от попросторішає тут та й таки життя буде. Сам уже, може, і не надіявся на власне господарство стягтись, то думав, що заробітки легші будуть. Проте були і з бідноти такі, що надіялись іще — п'ялись на власне господарство. Кому-кому, а цим сердегам життя було і найтрудніше, і найскладніше. Куди не кинь — усе не так, як у людей. Отож у них на печі й дід, "прости господи", найживучіший, і діти найротатіші. Інші, в

кого землі хоч і не вдосталь, а є таки трохи, той хоч на харч собі має, худобу держить — і робить нею і таки менджує: якийсь карбованець та й викроїть. А як ні землі, ні худоби — що злидні самі, тут уже треба своїм горбом ^усе: і на оренду, і на худобу на одробіток, і сюди-туди. Як не крутись, а до посту хліба як вистачить, то й добре. А треба ж до нового хліба дотягти, а треба ж карбованця якогось і відкласти, якщо про те думати: чи смужку якусь прикупити, чи на конячину стягтись. І що вже робить сердега,— як чорний віл. І сам, і дітей не жаліє — змалку порозганяє по хуторах по наймах, і жінку отак само, гірш, як інший господар худобу. Інший господар, як робить коровою тільною, то вже хоч перед отелом не впрягає-таки. А мужик на це не дуже зважає. Скільки їх, жінок, щоліта отак і родять в степу на стерні. Ще добре, як поблизу люди є — поможуть. А то сама й ородиться: серпом перетне пуповиння, сама пупа зав'яже, та й — будь здорова, дитино. Та й отак іще один зайвий рот у хаті.

Трудне життя, як не крутись... А ще й крутитись не завжди є на чім та біля чого: тугі заробітки. У багатирів із снопа не завжди захватиш, в економії машинами роблять — теж менше людей треба. Як не крутись, а таки треба йти десь шукати.

І скільки їх, невдах, щовесни та щоосені виряджається кудись у далекі краї на заробітки!

Завжди біля греблі, бувало, збираються — як журавлі на озері перед відльотом. З торбою кожен, як по весні — то з косою. Повиходять до греблі й рідні випроводжати. Заклопотані жінки з дітьми: як це самій літувати чи зимувати? Смутні матері, й зажурені дівчата: чи вернеться, чи, може, й ні. А надішле тільки листа згодом — "во первих строках поклони всім від білого лиця до сирої землі", а живе, працює отамо і щоб додому не виглядали. Хіба мало отак не вернулось! Через те тихі та смутні матері й дівчата зажурені. ' Та й чужі люди (найчастіш це буває в неділю) повиходять і собі до греблі, хоч свого й не виряджають зараз: хто вже раніш вирядив, а в кого ще тільки підростають.

Щоразу бувало й Катря отоді виходить виряджати. Стане на воротях у себе та й простоїть у задумі та в тихому смутку, доки й зберуться вже всі, доки й вирушать у дорогу. З горба на прощання ще оглянуться — крикне, мов курликне, котрийсь, та й пропадуть з очей за горбом. А ще іноді й тоді не зразу кинеться мати. Стоїть на воротях зажурена і думає, що отак — може, ще рік, другий, та вже і її сини полетять з людськими, як журавлі сірі, в далекий світ.

XXXIII

На сімнадцятому році Остап уперше вирядився з людьми на заробітки.' Восени пішов, пробув зиму, а навесні й додому вернувся. Розповідав дома про свої мандри — був на Донеччині з хлопцями, робив трохи в шахті. "Цур їй, хіба то робота?'— каторга!" Хто зоставсь, а їх кілька душ за тиждень і покинули — далі пішли. Та вже на Херсонщині в німця в економію найнявся строковим, вибув оце до великодня. Приніс і грошей дванадцять карбованців.

Цього року з грішми і сівба пройшла легше. Ще й зосталося карбованців кілька,— доклали до них Артемову получку та й купили телкцю. Остап планував: сяк-так випасти можна буде і без толоки — по шляху та по межах. А восени продати можна з прибутком, а чи й на зиму лишать — там видко буде, йк воно з пашею. Еге ж, добра-таки штука — гроші.

Відтепер щороку вже ходив Остап на заробітки. Літує вдома — на своїй ниві робить, а тільки обмолотяться — ідуть люди, то й він з ними. А на весну знов додому.

Дехто з вітробалчан, з товаришів Остапових, буває, й залишаються там — перекаже додому чи листа потім напише, що на отакій шахті чи на отакім заводі. Але Остапові це ніколи й на думку не спадало. Надивився він і на заводи та на шахти, й на життя робітниче. Не вподобалось: "Не робота, а каторга!" Воно, сказати, й хліборобство, як

немає на чому, каторга не менша, ну та так уже з діда-прадіда хлібороби — сама вже душа така до землі жаденна. І далебі (з себе парубок брав), іще взимку й нічого Остапові, скучає за домом, та в міру. А тільки повесніє, зійде сніг і запарує земля, як найде на нього: і спить і в сні бачить Вітрову Балку, поле своє необроблене. А до всього ще й дівчина. Отак і її, як ниву свою, і спить — у сні бачить. Отак обидві й злилися в серці докупи. Буває, хоч Христю згадає,— то ніяк інакше, як у степу біля свого жита в жнива, чи про поле думати стане — а Христя вже тут неодмінно: в'яже снопи з покосу за ним.

Утретє повернувшись із заробітків (саме це було на двадцятому році) — тільки обсіявся Остап та й надумав таке:

— Хочу, мамо, женитись.

— Про мене, сину,— навіть зраділа мати і, зразу ж догадалась, кого він на думці має.— Христя дівчина славна. Аби тільки віддав батько.

— Віддасть,— значущо всміхнувся Остап.

Але Євмен Скоряк дочки не віддав. Хвалились старости, що навіть був і похвалив молодого Остапа: що й розумний, і працьовитий, а хліба таки й не обмінив34. Не хочу, мовляв, щоб і дочка старців плодила. Хватить того, що ми їх наплодили досить. Та й до того, вже ніби як і просватана Христя, старостів, мовляв, іще не було, а перепитував. Остап догадався, про кого це мова. Сама Христя хвалилась учора, що Легейдин Карпо чіпляється. Нібито і сто карбованців Легейда старий позичив батькові на землю — сватаються. Та ото й сама Остапа квапила старостів швидше слати, щоб уже й не чіплявся ніхто. Та й тягти далі вже ніяк: баби, звісно які,— долічаться — і так уже сорому не минути. І, отже, не вийшло нічого із сватанням. Проте Остап не дуже занепав духом з оцієї невдачі: згадав щось та й заспокоївся трохи. Нехай, покомизиться трохи старий, а як похвалиться Христя, то, бреше,— віддасть.

Але й цього разу помилився Остап. Не знати, чи похвалилася Христя батькам, та певно ж — почув Остап, що бив дуже Євмен дочку, нікуди не став пускати. Щоночі, як уже не ворожить парубок навколо двору, викликає-гукає, Христя не виходила. Потім невдовзі прочув, що старости були од Легейди, що й рушники подавали. А за тижнів два, саме зелених свят, і весілля нібито гратимуть.

Зажурився Остап. Що таке сталось — не втямить, а Хрис-ті ніде не спіймає. І врешті якось-таки випало — побачив Христю з городу: видко, білила полотно в березі — ішла левадою з шматтям на коромислі, стежкою повз їхній тин. Остап і перестрів її. "Здрастуй, Христе".— "Здрастуй, Остапе". Ішли поряд — вона стежкою за тином, а Остап по цей бік тину своїм городом. Довго не знали, що заговорити, тільки дихали обоє важко. Перший Остап: "Так, значить, Христе, заміж ідеш. Що ж, чи й'мені калача ждати, чи так прийти — некликаному?" Дівчина нічого на це, тільки ще нижче схилила голову. Остап лютів: "Ёге ж, хоч молода, та розсудлива: чим за старця іти, краще за прасола — грошовитий!" Христя підвела голову, і подивилася на Остапа сумно-сумно, й зітхнула. "І ти, Остапе, на мене!"— й заплакала. Говорила крізь плач: "Та на мені, любий, живого тіла немає — один суцільний синець. А що од Карпа ще буде, як візьме та дізнається. А потім як іще й дитину приведу після весілля на восьмому місяці".

Думала викрастись. Але хіба ж проти волі батькової можна йти. "Прокляну",— кажуть. Саме на цьому Остап город свій перейшов і вперся в тин — хотів переплигнути, але Христя помітила це і заперечливо хитнула головою "Не треба, Остапе. Не буде вже так, як не судилося. І вночі не викликай. Не муч ні себе, ні мене дарма". А затим уклонилася — "прощай" — і пішла стежкою, не оглядаючись навіть. Ні, огляну-лась-таки. Біля верби стала й прихилилась до неї. Остап — через тин. Але тої ж хвилини Христя зірвалася з місця і швидко подалась левадою додому.

Зажурився ще тяжче Остап після цього. Може б, у роботі забувся, а воно час такий — роботи ніякої гарячої: обсіялись, а косовиця ще не

підійшла. Нудився, сердешний, та й що не день ближче до зелених свят, то тяжче. А врешті й не зміг далі: саме напередодні свят налагодив косу, харчів торбу та й подався з дому.

Повернувся аж восени. Чорний од смаги й худий. Грошей приніс тридцять карбованців. І спокійніший уже,— видко, уляглось трохи. А проте чи не за першим словом і спитався за Христю — як живе. Мати сказала, що знала: вийшла ж отоді-таки заміж. Живуть погано — з першого ж дня, либонь, бити чоловік став. Не знати, за що — хто зна, чужа хата покришка. Остап довго мовчав, а врешті махнув рукою.

— Ех, каже приказка: кожен чоловік кує своє щастя. Чорти його кують, а чоловік тільки у міх дме.

Тієї ж осені Остап і собі засватався: Мотрю Прядчину. Гщо йому сталося! Навіть і мати відговоряла була: чи ж нема йому інших дівчат — і старувата вже Мотря та й з дитиною. Але Остап на це не зважав.

— Для мене, мамо, як не Христя, то вже однаково хто. А що дитина в Мотрі — дарма, рік-другий, та й пастух уже свій. А десятина приданого з конячиною — і зовсім річ непогана. Атож. На трьох десятинах із своїм тяглом тепер уже можна буде і плани планувати.

Та й оженився-таки. А оженившись, мерщій узявся за свої плани злидарські. І що вже було од них усім. Сам робив, як віл чорний, і Мотрю "запріг"— аби здужала, без випрягу. (Першу дитину отак на степу під полукіпком і народила.) Та було й матері старій, і Орисі малій. Та не було їм ні радості ніякої в житті, ні втіхи. Хіба що Остап потішить коли:

— Нічого, виб'ємось у люди — легше стане. А поки зі злиднів виліземо — роби, хоч перервись. Та й, коли вже перервався,— ізв'яжись мерщій та й знов роби.

І сам був справді якийсь вузлуватий. Неначе справді не раз переривався та зв'язував себе.

А Артем тим часом робив у кузні. Виріс за оці роки — хоч і молодий був на літа, а на зріст уже цілий парубок: у батька вдався — рослявий і на лиці змужнів. Од постійної важкої роботи, від натуги м'язи на лиці виступали тепер іще виразніш, а брови завжди тісно докупи зведені. І це робило лице його не по літах мужнім і суворим.

Але хоч яким стомленим вертався Артем із кузні, після вечері — всі вже й спати повкладаються,— а він хоч годину посидить-таки з книжкою. Не забував батьківську науку: "Учись, синку, то буде світ перед тобою ясний та широкий!"

Трудно було йому. Славині книжки, що передала їх дівчина отоді через матір, ще подолав. Гришко Саранчук допомагав. Потім став брати у Макара Івановича підручники Павлові. Тепер уже доводилось добре натужитись. А головне (хоч теж були деякі цікаві: "Географія"— ширша, аніж у сільській школі, або "Фізика"), не було тієї, котру шукав і яка, знав це,— повинна десь бути. Про революцію, про робітників — як вони борються, як живуть. "Не може бути такого,— думав собі,— щоб і дядько Федір, і отой; що приїздив тоді, Славин брат, Григор Супрун, без отаких книжок навчилися. Та бач, і привозили дещо, значить, є!" Останню листівку з отих, що мати тоді привезла з міста, зберігав хтозна й доки, напам'ять вивчив. Але що ж та одна сторінка, якби цілу книжку!

Аж горів хлопець до міста як-небудь добратись, до Морозів. Славу б розшукав. А воно все не випадало.

Цієї весни вперше привелось. За залізом для кузні їхали кіньми з економії. Лаврінові-ковалеві ніяк було вирватися через спішну роботу, то він і дав у поміч прикажчикові Артема замість себе. Мовляв, штука не хитра. Записав тільки, якого саме заліза треба купити. Отак і поїхав Артем,— за ділом, по-буденному. А проте всю дорогу почував себе нач*е

у свято. Один раз по дорозі, забувшися, навіть уголос подивувався. "Що ж це вони косять сьогодні?"— "А чого ж їм не косити, що п'ятниця? — засміявся підводчик.— Чи, може, що ти по случаю города в новому картузі?"

Ще здалеку місто вразило Артема своєю величчю. А як в'їхали — ще більш. Уже перший димар парового млина, що якраз височів у кількох кроках од дороги (мабуть, із хату завтовшки внизу і неймовірної височини), просто приголомшив спершу, потім виповнив почуттям подиву. "Отож по цеглині викласти!" Потім уже й було так: на що не гляне — на багатоповерхові кам'яниці, на брук під колесами, на густу основу проводів на стовпах...— не міг уже, щоб зразу ж не

уявляти собі разом і самий процес творення оцього всього, щоб зразу ж не перевести на труд. "Оце-о труд людський! Це — да!" Але роздивлятися ніколи було. Зразу ж проїхали на базар до торгових рядів, там цілий день і провозились. Уже не до того було Артемові. Думав, як би хоч часинку вигадати — па Гоголівську вулицю збігати. Спитався в продавця, а воно десь аж близько од Дніпра. Так і не вдалося б, мабуть, коли б не пощастило: не вправився прикажчик з своїми справами, і мусили залишитись до завтрього. Заїхали на постоялий двір ночувати. Звідціля ввечері й надумав піти. "Куди це?— поцікавився прикажчик. Не на Катеринівську часом?" Артем сказав, що просто пройдеться по місту, хоч роздивиться. А то був у місті й не бачив нічого. "Валяй, валяй. Аби полтиник,— їх там, як мух, на Катеринівській, напудрені, в шляпках". Підводчик порадив краще в цирк сходити. "Та тіам побачу — куди". І подався.

Розшукав — на старому місці жили, в тому ж дворі, в тому ж, що мати розказувала, й підвалі. Зустріли привітно, як назвав себе, хто він. Та мерщій із розпитами: як же там мати, як живуть взагалі. Самі жінки були — Морозиха й тітка Маруся. Мороз тільки-но пішов у млин на нічну зміну. Не пощастило Артемові. Правда, незабаром повернувся Митько з заводу. Познайомились хлопці. І за вечерею багато розмовляли про

всячину. Артем про село розповідав, розпитував про їхнє робітниче життя.

Митько з охотою докладно розповідав "сваткові" про все. Про свій завод (рік як став працювати на ньому),— трудно, звичайно: дванадцять годин у пеклі, плата мала, та й ще оце зменшили, штрафи за всяку дрібницю, рощоти. Натякнув, що займається й іншим чимсь, вже навіть дають доручення. Це він сказав з гордістю.

— Хоч тоді багатьох заарештували, тільки з нашого двору аж двох — Федора (і зараз в Якутії на поселенні) та ще одного, з флігеля...

— Григора Супруна? — перебив його Артем.— Де він зараз?

— А ти хіба знаєш?— здивувався Митько.— Звідки?

— Зустрічався. Іще в дев'ятсот п'ятому році,— поважно відповів Артем.

— Григор Наумович за кордоном. Був на засланні в Хабаровському краї. Утік в Китай. Потім перебрався у Францію. В Парижі зараз.

— А сестра його?

— Теж знаєш? Ну, тоді інша справа. Роздобудемо щось у неї, раз знайома. От тільки,— занепокоївся хлопчина,— чи вдома вона? Саме іспити, кінчає гімназію, цілими днями пропадає десь із подругами — зубрять!

Виявилось, що й справді — Мирослави не було дома.

— На Дніпрі,— відповіла мати.— А це ж, Митю, хто з тобою?

— Родич. Із Вітрової Балки. Гармаш.

Наум Харитонович та Марина Костянтинівна знали Гармашів тільки з слів сина Гриші та Федора Бондаренка, але ставились до них з великою симпатією. Артема прийняли радо. Наум Харитонович зразу ж став розпитувати про сім'ю, про життя там у них, у Вітровій Балці, а Марина Костянтинівна заходилася з чаєм, щоб пригости™ хлопців. Митько зохотився самовар поставити. Тим часом вернулась Мирослава з подругами.

— Ось вони,— усміхнувся батько,— русалки!

— Нарешті!— з полегшенням зітхнула мати, коли дівчата зайшли в двір.— Не люблю я, коли ви довго пропадаєте на Дніпрі.

Артем зразу впізнав Мирославу серед подруг. Он та, посередині, в зеленому квітчастому сарафані. Але Мирослава не впізнала Артема. Пройшла мимо, сказала "здрастуйте!" і піднялась сходами на ґаночок. Митько, що морочився там із самоваром, щось шепнув їй. Дівчина обернулась, потім збігла східцями вниз, підійшла до Артема з усмішкою.

— Та невже ж Артем?

— Він самий,— теж усміхаючись, звівся хлопець з лавки. Сидів з Наумом Харитоновичем біля столика під крислатими акаціями.

— Ой, який же ви велетень!— в жарт жахнулась вона.— На цілу голову вищий за мене!— Вона подала йому руку. Артем бережно потиснув її своєю міцною лапою коваля.— Де ви тепер?— спитала дівчина.

Артем сказав, що поки що у Вітровій Балці. Працює в кузні. Але вже подумує, чи не пора подаватись куди-небудь із села.

— Ну, про це ви мені розкажете потім, докладно,— перепинила його Мирослава.— А зараз, вибачайте, мамі трошки допоможу.

Артем провів її поглядом. Йому сподобалась оця тендітна дівчина з карими, такими променистими, веселими очима. Привітна, щира. Пригадав свою зустріч із нею в селі, в дитинстві. Але ж, мабуть, Митько не зрозумів його, що сказав — "щось роздобудемо в неї". Він, може, думав про підручники. Ніяк не в'язався в уяві Артемовій образ суворої підпільниці з образом оцієї веселої жартівливої дівчини.

І за чаєм Артем пильно приглядався до неї. А Мирослава, наче навмисно, весь час жартувала, сміялась. Про ту пригоду в школі у Вітровій Балці розповідала так весело, з такими комічними деталями (як Гмиря повзав рачки), що всі за столом сміялися.

— А потім мене довго совість мучила,— призналась вона.

— Чого?— здивувався Артем.

— Бо це ж я вас тоді виказала. Не навмисне, звичайно. Знайшла те злополучие яблуко. Із скельцем.

— Дарма,— сказав Артем.— Як видно, і справді, немає лиха без добра. Не знайшли б яблука, не познайомився б я з Григором Наумовичем. Він у Парижі, Митько мені сказав.

І прикусив язика: чи не ляпнув зайвого чогось при сторонніх. Але це не було таємницею.

— Так, у Парижі,— сказала Мирослава. І одразу ж цілковито змінилася — стала серйозною і засмученою.— Ну, а з ваших вітробалчан багато вже вернулось?

Артем розповів, 'ідо декого ще тоді, у дев'ятсот шостому році випустили з тюрми. П'ятеро відсиділи, хто — рік, хто — два. А трьох і досі нема. Один на каторзі, за те, що убив станового тоді...

Артем замовк і замислився. Пригадався йому старий Невкипілий, батько Тимохи, це ж він тоді — гирькою станового. За те, що той йому щодня, протягом більше місяця, пику бив. Гарасим Муха розказував... Раптом очутився. Всі за столом мовчали. Почуваючи себе винувато, Артем перевів мову на інше:

— А у вас це саме жнива. Іспити. Ну, а тоді ж куди? Мирослава сказала, що хоче вчитися на лікаря.

— Ой, Славко,— засміялась одна з подруг.— Хоч не сміши! Який же з тебе лікар? Та ти ж мерців боїшся — аж трусишся. Від трупного смороду непритомнієш.

— Ото й добре,— сказав батько,— краще старатися буде хворих лікувати, щоб менше їх помирало.

— Завели розмову! За чаєм! — невдоволено сказала мати. Але потім сама ж і продовжила її:— А справді, Славонько, що тобі — світ зійшовся на тому? Вибирала б ти діло по собі.

— Дарма!— У Мирослави брови ледь-ледь похмурились.— Буде й це діло по мені. Хочу бути лікарем і буду. А щодо мерців... Це я переборю в собі!

Так у розмові непомітно й минув вечір. Подруги вже не раз нагадували Мирославі про фізику на післязавтра. Дівчина все відмахувалась од них. І врешті запропонувала: беручи до уваги деякі обставини, перенести заняття на завтра, на ранок. Ті погодились.

— Тільки ж глядіть мені, дівчата, о сьомій бути обом тут. За оцим самим столиком. О сьомій нуль, нуль.

Батьки зайшли до будинку. Митько посидів ще трохи і попрощався з Артемом (сказав той, що ночувати піде на заїжджий двір, бо рано мають від'їздити) — і пішов.

Артем з Мирославою залишилися вдвох.

— Так куди ж ви, Артеме, думаете з своєї Вітрової Балки?— після паузи спитала дівчина.

Артем відповів, що не знає ще напевно куди. Та цього року, мабуть, і не вдасться: восени Остапові призиватись. Доведеться хоч зиму побути вдома. А тоді — прощай, Вітрова Балка.

Помовчали.

— Ну, а за цей рік,— перша озвалась Мирослава,— я думаю, у Славгороді ще побуваєте? Дорогу знаєте тепер.

— Знаю.

— Митько мені сказав, що ви хочете з літератури що-небудь.

— Дуже хочу!— Артем спалахнув і, помовчавши, додав:— Можете бути, Мирославо, цілком спокійні.

— Я спокійна,— сказала дівчина.— Я вірю вам, Артеме.— І пішла в будинок. А хвилин через кілька вернулась із невеличким пакуночком.— Я вам трошки дам. А як прочитаєте, привезете це, одержите свіжої.

— От спасибі!

Мирослава провела його за ворота. Подала руку. Лице її в місячному сяйві бліде й наче стомлене.

— Прощавайте!— сказав Артем.

— До побачення,— ледь-ледь усміхнувшись, поправила його Мирослава.— До побачення, товаришу Артем!— і так це її слово "товаришу" аж у серці віддалось. Розчулений тиснув руку їй, а тільки й сказав:

— Побачимось. Спасибі!

Потім ішов по вулиці, уже порожній і лункій (мабуть, за північ було), збуджений, виразніш, як ніколи, відчуваючи в собі силу й завзяття. І щось іще нове, од чого в серці якось було незвично приємно, аж ніби терпло. На постоялому, як підійшов до гарби, підводчик кинувся злякано. "Думав, ракло!" Спитався в Артема, як же в цирку. Артем посміхнувся і, ухиляючись од прямої відповіді, сказав: "Да, знаєте, дядьку, це вам не село. Одне слово — місто!" Потім і собі примостився на гарбі. Чобіт не скидав, але з-за халяви потайки вийняв "гостинець", поклав у пазуху. І, щасливий, довго не міг заснути...

Дома потім, як і радила Слава, мало кому й показував. Але з найближчими друзями перечитав усе. Було кілька газет "Социал-демократ"35, в Парижі надруковані, і одна "Рабочая газета"36, торішня, за листопад. Але дарма, що давня — як почали хлопці, то вже й одірватися не могли. Особливо одна стаття, чомусь червоним олівцем обкреслена. "Уроки революции"37, її потім Артем вивчив майже напам'ять усю. І вже тепер почував себе сміливіш.

Після важкого трудового тижня Гармаші зустрічали неділю як справжнє свято. Спочинуть за ніч після роботи, всі в білих сорочках сьогодні; та й щось таки добрішого ради свята мати з невісткою зварять — попоїдять усмак, не хапаючись, як це в будень,— от і настрій уже не

той. Аж ніби роз-хмуриться кожен. По обіді обсядуться~всі гуртом під хатою, як кому вигідніш,— хто в холодку на призьбі, хто на сонці, спину гріючи, на спориші розтягнеться. Мати винесе з хати миску з насінням (про свято держить), поставить у коло. Потім і сама сяде на спориші з дітьми. Та й сидять отак цілою родиною у незвичайній утісі спочинку, аж мліючи кожен спрацьованим тілом.

А навколо який же й барвистий та сонячний світ! У будень хоч і надворі цілий день від світанку до темряви, а далебі ж, за роботою та від утоми не бачать, як воно, те сонце, й сяє. Пече — чують — і в спину, і в голову, і земля розпечена — в босі ноги. А який воно, оте сонце, світ ясний робить — не бачать. І оце тепер аж ув очах стоїть він райдугою і в ушах бринить музикою. Цвірінчать горобці в стрісі, на тину. На ставку ґелґотять гуси. Десь далеко-далеко загримів грім. А на леваді в березі од лук пісні співає молодь... Аж заслухаються всі біля хати. Тільки насіння лускотить, як коники в траві. І мовчать усі.

Та ось незабаром почнуть уже й сходитись: Тимко Невкипілий, що в строку зараз в економії, з ким-небудь теж із наймитів до товариша; з села — Гришко Саранчук; ще хтось із сусідів — до Остапа (буває, що й з бородою). І неодмінно — Мусій Скоряк.

Іще з перелазу гукне:

— Ну що, чи всі вже зібралися?— Потім підійде, привітає з неділею, сяде на призьбі і, вийнявши кисет, скаже:— "На столбовой дороженьке зійшлись сім мужиків. Уєзда Тер-пигорева, Пустопорожньої волості"38. Отак урізалися в пам'ять дядькові Мусієві з минулої неділі вірші Некрасова.— Ну то що ж, почнемо диспунт. Хто сьогодні перший оратель?

Спершу поговорять про сільські новини: чи хто звістку одержав від родичів з заводу або шахти (найбільше вітробал-чанських працювало, як

і раніше, на Донеччині); чи з Зеленого Клину, від переселенців; про відрубників заведуть мову.

— Що, Гришко,— спитає Мусій,— твій батько чи назовсім надумав перекочувати на хутір в Рокитне, до Чумаків щоб ближче? Криницю вже викопали.

— До чого тут Чумаки!— сердито відповість Гришко.— Ми все своїми руками, на своєму горбу. А криниця — щоб

—

коней не гонити на водопій, в ту саму Чумаківку. А житимемо в селі.

— Хоч в селі, та все одно — як на хуторі. Який чоловік був компанійський батько твій! А тепер — просто не впізнати. Всі думки, мабуть, про банк та проценти!

— Поки розв'яжеться з банком, семи потів не вистачити— докине хтось.

— Не турбуйся за Саранчука!— озветься Остап.— Сім десятин було, а стало одинадцять. Є вже на чому крутитись. А ось нам як?! На своїх осьминах!

Отак, з чого б не почали, неодмінно зведуть розмову до одного — про своє життя злиденне.

— І як його жити в світі божому далі? га, хлопці?

— А ви частіше божкайте та до церкви частіш ходіть, дядьку Мусію! — скаже Тимко Невкипілий і поважно поскубує чорний пушок на губі.

— А ходжу! Церква тут, хлопче, не поміха. У мене теж, як бачиш, є що поскубти!— і справді, наче на доказ, погладить густу бороду.— Отакий чисто, як ти оце, бідовий я був, коли ти ще без штанів, парубче, бігав. Та й бач... Бо не можна без цього жити: без бога та без уповання на нього... Та ще при нашій нещасній жизні.

— Ну, то й уповайте собі на здоров'я. А чого ж ви до нас —"хлопці, га"?

— Та щоб навчили ж дурного!

Мусій Скоряк уже сердиться. Артем по самому голосу чує це. Грубуватий-таки Тиміш. А головне — без розбору. З Мусієм Скоряком зовсім не годилося б так. Чоловік непоганий, совісний, з рідним братом Євменом навіть не став родичатися через його плутні, хитрощі та дружбу з сільськими крутіями. І за Христю. Навіть і на весіллі тоді не був: "Хіба то весілля,— казав,— запродаж!" Хороший чоловік. Занадто побожний, щоправда, ну та цього не скинеш одразу із себе, як брудну сорочку перед неділею. Це однаково, що хвороба,— ліків до неї треба. І сам наче шукає їх: удумливий, до всього цікавий, допитливий. Оце й до них ходить хіба не з тої допитливості. Хоч, може, і прикро буває самому од панібратства декого з хлопців, Тимоша найбільш, та від самого припущення, що можуть подумати: "От, змалився дядько!" Тим-то Артем завжди стриманий, ще й інших до того навертає. А як трапиться вже, то хоч загладить як-небудь. І зразу це,— рвучко звівся на лікоть і до Тимоша:

— Ех, Тимку, не знаєш ти дядька Мусія: вони в нас хитрі! Думаєш, чого оце ходять до нас гуляти? Та чого допитуються всячини? Думаєш,, самі не знають? Ого! Це наче іспит нам роблять: ану, мовляв, хлопці, чого ви вже навчилися в учительки-жизні?— І далі, посміхнувшись од того, що маленька хитрість вдалась (розхмурився дядько Мусій), до нього вже:— А так, дядьку Мусію, вчимося потроху. З кого ж ту й науку беремо, як не з вас та отаких, як ви. Хороша наука!

— Ану, ну,— аж підморгне до когось із старших Скоряк.— Ану, викладай, Артеме, що там уже вимудрував?

— Яке там мудрування! Картина, як на долоні. А ми тільки дивимось та примічаємо.— Скаже Артем і, подумавши трохи:— Ну, от узяти,— живе собі чоловік. Як чорний віл-трудиться. Так уже по писанню: в три поти лиця. З начальством по євангелії: схватить по пиці, то тільки мазку витре. І з багатими теж по заповіді: на багатство не зазіхає. Така, мовляв, воля божа, щоб я робив на них, дармоїдів, як проклятий, а вони щоб розкошували. І ще й поклони богові б'є. Та все уповає на нього. І що ж за це має собі?

— Гилу!— підкаже Тимко.

— Значить, невгоден чимсь богу, чимсь прогнівив!— не втерпить Скоряк.

— Та, значить!— ніби погодиться Артем.— Гмиря, князь Куракін, Чумаки йому, бач, угодні. Так благодать божа з них і не сходить. А от для нашого брата — бідняка, тільки й держить, як каже Тимко, гилу напоготові! Так-от ми й думаємо собі: ану його к монахам, такого бога! А ми вже якось самі спробуємо!

— Е-е, хлопче, пробували,— зітхне Мусій.— Опеклись на окропі та вже й на воду студимо. Скільки народу пропало марно-марнісінько. Батогом обуха не переб'єш. Як було, так і лишилося...

Догадатись не трудно, на що натякає Мусій,— догадались одразу. І, мабуть, спогади про події оті наринули на кожного. Якийсь час сиділи всі мовчки в задумі. І нагло Артем:

— Ні, дядьку Мусію, це ви не вірно кажете. То воно зверху так здається, нібито як було, так і є. А як глибше заглянути, то ні!— І помовчавши знову трохи, обізвався тихше на цей раз і схвильованіш:—

Пригадався мені випадок один. Більш як п'ять років минуло, а виразно так, мов це було вчора. Вночі ото спалили маєток, уранці догоряв іще,— у вікно видно. Прийшли батько з пожарища. І от за сніданням — поставили мати миску з молоком (Остап привів уночі)...

Ворухнувся Остап, звів голову й не витерпів:

— Ох, братця ж, і корова була! Оце в управителя зараз Лиса з-під неї. На всю череду корова.

— Да. Так от мати й сказали щось батькові. Коли б чи не про козаків уже чутка пройшла. А батько, пам'ятаю, відповіли так: "Нічого, стара. Тепер уже, що не трапиться, ніколи не забуде мужик, як горів маєток князів та як панська худоба стояла в нього в повітчині. Як було, так уже не буде!"

Хтось зітхнув у гурті.

— Правдиві слова!— хтось вимовив.

І тепер уже забалакають усі. Кожному спливе щось на пам'ять з отих днів. Переберуть усі події тодішні на селі... Аж-посмутніють. Мало не всі з присутніх когось із рідні отоді втратили: Гармаші — батька; дядько Мусій — племінницю, Євменову дочку, що з наруги повісилась, у Тимка на засланні батько, а це з рік і не чути вже. Цигуля подає зрідка звістку про себе: оце вже одбув каторгу, на поселення вийшов... Артем не дає смутитися довго, придушить зітхання й бадьоренько до всіх:

— Да, братця, нема що й казати,— дорога наука! Але тим кріпша!— і почне знов, але тепер уже про те, яку саме науку мають з отих подій.— Ні-ні, дядьку Мусію, нема про це що й казати!— І далі майже слово в слово по пам'яті з отієї статті:— Тяжкі уроки даром не пропадають. Не той уже народ, що в п'ятому році. Робітничий клас навчив його, як боротися. Він же приведе трудящий народ і до перемоги!

Але Мусій Скоряк і тепер іще все своєї:

— Піском проти гори не посиплеш! То Артем уже й не стримається.

— Біда-таки, дядьку Мусію, з вами! їй-право! У вас і приказки навіть усе якісь непідходящі. А чого ви не скажете хоч би й так: сила й гори верне! До нашої мови це куди підходя-щіше. Де тая сила? А ми ж! Взагалі — робочий народ. Ого, дядьку, ще й яка сила! Тільки лихо наше, що ми ще не організовані як слід. Отаким нам треба бути,— стисне й покаже тугий, як вилитий, ковальський кулак,— а ми поки що он які,— розіжме кулак зовсім. Але зразу ж і передумає,— зведе докупи пальців хоч зо три, а мізинець і другий палець — одставить.— То однаково ж, не кулак іще!

— Пустяк діла!— хтось засміється з гурту.— А ти вже й ті пригни.

— Не пригинаються!— І Артем у тон відповість:— Якби ж це звичайні пальці. А то в кожному, вважай, мільйони народу. Теж, звичайно, трудящі, з одної-таки нашої мозолястої руки. А тільки несвідомі. Ті — попами в церкві "словом божим" та ладаном затуманені, ті — іншими балакунами задурені. Є їх усяких. І в робочих газетках про них пишуть. Яких тільки й немає,— усякої масті. Ось хоч би й нашого учителевого Павла взяти, з його ненькою Україною".

— Хіба й він з таких! А послухати — теж за народ стоїть.

— Да, "за народ". Слухати, теж треба не самими вухами. "Федот, да не тот!"

Павло Діденко у Вітровій Балці бував тепер не часто. Поки менший був, частіш-таки одвідував, а як підріс, то вже не завжди й час мав вільний. Окрім своєї науки, набирав іще "уроків" заради заробітку. Навіть і влітку не завжди був вільний: ставав за репетитора до якого-небудь "приготовишки" на виїзд, на дачу. Отак і проживав літо. І не

сказати, що така вже скрута була в хлопця. Батьки, учителюючи обоє (тоді ж після суду Макара Івановича зразу й випустили з тюрми), забезпечували сина всім потрібним. Та як потреби були в нього все ж більші за можливості, то й мусив надолужувати, як міг. Хоч би й тими двадцятьма карбованцями на місяць, що давало йому репетиторство. Але не в самому заробітку була справа. Звичайно, й півсотні карбованців за літо — гроші, як на гімназиста, неабиякі. Насамперед міг краще одягтися ("по одежі зустрічають..."— цю половину прислів'я особливо затямив собі Павло). Міг іще дозволити собі чимало приємностей — крісло в театрі (замість гальорки), дорогі цигарки ("для солідності").

Проте навіть не це було головне,— не заробіток,— що спонукало його влітку навіть відмовляти собі у відпочинку. Саме життя на дачі вабило його дуже. Куди більш, як гостювання ціле літо в батьків у глухій буденній Вітровій Балці.

Ще перші дні по закінченні навчання в гімназії, як стануть уже роз'їздитися товариші на канікули по домівках, закортить і Павлові додому. Таки й поїде разом із Чумаком на кілька днів, передбачливо зарані вже діставши собі роботу на виїзд. Погостює трохи в батьків, але не затримається довше: нудно. Одвик якось од села, та й час такий — косовиця, як вимерло село. Дома теж —"мухи дохнуть" від нудоти. Мати подалась дуже і все собі з кашками та клізмочками (відколи батько вийшов з тюрми, це вже двоє було малих, а знову вагітна). Дуже змінився й батько. Постарів ніби, чи, може, що відпустив бороду та ходив у довгополій, з сирового полотна, сорочці під пасок і босий. Пропахнув медом та вощиною. Більше на пасіці в шкільному садку й пропадав. Своїми розповідями про спостереження над життям бджіл він-то найбільше й допікав Павлові. Павло як гість мовчки терпить, звичайно, хіба що схитрує якось.

За тиждень такої родинної "ідилії" йому ставало вже зовсім нудно.

Збирав речі, дуже жалкував, звичайно, при тому перед батьками, що ніяк не можна далі залишатись, та й від'їздив з дому просто в Соснівку,

що під містом, до Дорошенків на дачу. І тут уже відчував себе дійсно, як риба у воді.

Особливо імпонувало йому в Соснівці відчування легкості, безжурності дачного життя, як безперервного з дня у день бучного свята. Саме таким, на Павлову думку, неодмінно й повинне бути життя, щоб варт було заради нього "підошви стоптувати". Звичайна річ,— не для всіх, для обраних долею. Вірніше — хто сам зумів проштовхатися до її щедрої руки. На свої лікті Павло надіявся. Щоправда, рівняючи себе з багатьма, часто доводилося йому ще відчувати свою неповноцінність. Та тішив себе, що молодий, що все життя ще попереду. Хоча разом з тим вважав би за злочин проти самого себе пропустити, не використати найменшої можливості й зараз. А можливості, зокрема й тут, на дачі, як здавалось йому, були виняткові. Насамперед, тут легше було зійтися з декотрими товаришами по гімназії, що їх чимало з батьками жило тут і що в місті з ними ніяк не вдавалося стоваришуватись. Тут уже щастило навіть у декого бувати в домі, познайомитися з родиною, а головне — якщо були в кого — з сестрами. Історія з Людмилою Галаган, що так взаємини з нею і не зайшли далі "шапочного" знайомства, не обезнадіювала хлопця. "Дарма, є якась серед них і моя!"— казав собі, розуміючи під цим дуже приємне — не зараз, звичайно, в перспективі — порідднення через дочку з якоюсь багатою і взагалі імпозантною родиною. Але для самої перспективи, звичайно, жити не міг. Тож поряд з тим були й інші підходи до інших жінок. Такий уже вивих був у хлопця — підвищена цікавість до них. До того й самі умови на дачі сприяли цьому якнайбільш. І безділля, і багато вродливих жінок, що кроку не можна ступити, щоб не зустрітися з ними — на луках, на річці, в бору... Та й, врешті, сама обстановка в домі у Дорошенків.

Якщо й раніше, в часи своєї найактивнішої політично-громадської діяльності, Сава Петрович не цурався й розпусти, то зараз вона стала єдиною його "стихією". В роки найбільшої розгубленості та матеріальної скрути (особливо після заборони його історичних картин), в роки зневір'я саме у ній знайшов він для себе і втіху, і зміст, і філософію життя та, кінець кінцем, досить-таки непоганий заробіток. Малював

картини. Пік, як коржі. Цілими днями товклися в нього натурщиці з місцевих дачниць. За якийсь місяць і тут уже на дачі майже всі стіни в робочій кімнаті були завішані ескізами, а то й готовими картинами. І всі на одну тему, вічну, як саме життя,— кохання. Проте цей термін тут уже був, власне, і недоречний. Щось безумовно порочне й хворобливе було в усіх отих гримасах, позах майже всіх постатей, і особливо жіночих, на картинах, до того ж поданих о naturel, як казав автор, чи в кращому випадку— напівголими.

Але тим більш вони вражали і збуджували Павла. Часто потім не владний уже над собою хлопець, як шалений, гасав по дачах, на луках, у бору, де тільки маячили жіночі постаті, жадно приглядаючись, ніби шукаючи серед них когось. І досить було будь-якій хоч глянути на нього кокетливо, щоб Павло вже геть утратив розум. Міг потім цілу годину ходити по слідах, не осмілюючись і познайомитися "нахабно", і не в силі відстати. Але іноді наважувався-таки і знайомився, і сходився, Хоч потім кожного разу каявся та зарікався. Були це пере-важно'загальновідомі на дачі своєю приступністю, не завжди навіть^повії, просто, як звали їх, "жертви власного темпераменту". І саме це й обумовлювало завжди сумний фінал Пав-лових із ними взаємин. Якою тільки ціною сорому та ганьби від нищівних епітетів — образ невдоволеної любовниці, діставалися ті короткі хвилини сумнівної насолоди. Завжди потім, повернувшись додому утомлений, забрьоханий по росі, в реп'яхах (бо через страх компрометації себе все це — десь по пустирях), Павло, не світячи світла, одягнений лягав на ліжко і годинами міг. лежати у важкому роздумі. Часом і другого дня чи й кілька днів зряду цей настрій зневіри в собі, образи за нездійснені надії не покидав його. Ото саме тоді, в отаких настроях і проривалися сумовиті нотки в листах його додому. А в листах до найближчого друга Корнія Чумака, де правда з вигадкою пер.епліталися якнайхимерніше, проривалися й щирі признання. Видно було Корнієві, що не мед-таки Павлові на дачі. Що щось є, то треба підтримати друга. І ніколи Чумак не барився з відповіддю. Уже за кілька днів Павло одержував від нього пухлого листа, де він з властивим йому епічним спокоєм, хоч і в досить-таки

міцних висловах, товариша свого і "розпікав", і розважав трохи, а кінець кінцем, радив конче плюнути на все та приїздити додому.

Цього літа, особливо в останньому листі, був, як ніколи раніш, Корній щодо цього настирливий. "На чорта тобі ті уроки? Подумаєш — злидні! Та й дачниці, мовляв, як видко з листа, обридли вже тобі гірш за гірку редьку". (Іронія. За чимало років, що прожив з Павлом, знав виключну слабість до жінок і те, що не щастило "біднязі" в цій справі, хоч на язик — донжуан, та й годі.) Да, до речі, щоб не забути: бачив оце недавно "твою прежню" (натяк на Галаганівну). І розповідав, що якось їздив з наймитом на станцію за жаткою, а вони всією родиною чекали на поїзд — з чемоданами. Сам до них не підходив, бо не на повному був фасоні: у чоботях, у брилі і руки в колісній мазі — провіряв жатку. Але у Лесі Коломієць, що була серед провожатих, спитався-таки потім. У Крим з батьками на "теплі води". І тут же раду давав Павлові щодо Людмили — плюнути й ногою розітерти.

"Раз те, що не нашого польоту птиця, та й нарешті — не в цьому щастя". Нагадував приказку про сало без хліба і що з того буває. То бтак, мовляв, чисто і з коханням. "Треба потрошку та з "папкою". Корній певен був, звичайно, що Павло зрозуміє його алегорії, але на всяк випадок тут же й пояснив, що це за "папка" така: це цілий комплекс інших, істотніших інтересів людини, що, наповнюючи її життя, роблять його змістовним та повнокровним. І далі вже на-кількох сторінках розповідав про самого себе, ніби в приклад себе ставлячи. Про своє життя на хуторі. "Скучати ніколи, друже. Ні чорта й не роблю, і дня мало". З дальшого викладу це було й зрозуміло. Відстроювали Микиту, старшого жонатого брата. Ставок поширювали — робили грабарі зараз. І всюди треба ока. А відколи жнива почались, і до женців навідатись треба, до жатки. Це перша жатка на весь хутір. "От штука! І хто її видумав. Це ж справжній благрдій для хліборобства. Уяви собі: шість в'язальниць (шість!) ледве за нею вправляються. А то б шість косарів треба. Та хіба так і вшістьох надали б, що й носа в'язальницям ніколи висякати. Не робота, а красота! Еге ж, якби не чортів наймит Лука. Ніяк не пристосується. Оце і зараз, як пише листа, тільки-но повернувся з

поля: знову порвав косу. Треба везти в кузню зварювати оце зараз (заразом думка і листа вкинути). Отак і крутюся, друже, з раінку до вечора".

Проте нарікання в тоні не почувалось. Навпаки, майже з кожного рядка било відчуття великого вдоволення та навіть захоплення своїм "повнокровним" життям на хуторі. Увечері іноді ходить на вулицю "ревнути пісні з хлопцями, дівчат полоскотати". Іноді й у комору до якоїсь зайде ("грішен, грішен, Павле, і я, як бачиш, на романтику!") Але дуже на це нібито не падає, для гігієни більш. А то по-стариковсько-му — зразу ж після вечері кожуха на плечі, рушницю в руки та й — або на баштан ночувати, або в садок на віз під отим, що й завжди, "білим наливом". Красота! Тиша. Тільки гупають стиглі яблука та груші на землю. На хуторі десь співають дівчата. За садком біля ставу в отаві помукують воли (Лука напасує). А вгорі — зірки в синьому небі і таке інше. І несамохіть пригадуються слова поетові:

Одна на світі Україна, Немає другого Дніпра... А ви претеся на чужину Шукати кращого добра, —

"то оце, Павле, не тільки Галагана та подібних, а тебе також торкається. Бо хоч ти і в межах України, а все ж — як би це сказати, психологічно, чи що,— на чужині!" Висловлював побоювання: "Десь, певно, вже забув там і розмовляти посвоєму — цвенькаєш". І, кінчаючи листа, знову кликав приїздити обов'язково. Хватить, мовляв, і на тебе добра оцього нашого рідного. Та й час, далебі, час щось і робити вже. Для загальної справи, для народу, так би мовити, для України. Розповідав, що дядюшка Архип Терентійович (старий Гмиря— брат Чумачихи), коли не побачиться, то все нарікає: надій, мовляв, не виправдовуєте. І як послухати, що він про село розповідає, то й правда виходить — роботи край непочатий. І, нарешті, не знати вже, чи в жарт для заохотки, чи серйозно, писав про якусь дівчину, що вже аж обридла йому: коли не побачить, то й перепитує за Павла. "А дівчина на ять. І я б не витримав, мабуть. Та жаль, що родичка. Приїзди, не жалкуватимеш!"

Аж двічі Павло прочитав листа зряду. І, як це й завжди бувало з ним після Корнієвих листів, трохи полегшало ніби. Захотілося дуже побачитись з ним. Та й саме життя у Вітровій Балці /не таким уже нудним видалось. Хіба сидів би там увесь час! На хуторі в Корнюші гостював би по кілька днів, як це й бувало іноді раніш. На гулі разом ходили б. Цікавило дуже, що то за дівчину нагадував Корній у листі,— родичка. Та'вд півхутора були все Корнієві родичі, вгадати не міг. Але уява вже намалювала вродливу дівчину-хуторяночку. Аж жалкував уже, що тоді, як був, не залишився дома на все літо. А тепер і ніяк уже через урок. І певно, так би й вийшло, як і торік: пожалкував, пожалкував та й облишив гадку, коли б не самі обставини. Чисто, як в приказці — "не було б щастя, та нещастя допомогло".

Невдовзі після Чумакового листа прийшов Павло вранці на заняття, а господиня і заявила, як грім на голову, що уроку не буде сьогодні. І взагалі буде вже інший давати Колі уроки. "Він з вами забув і те, що знав. Учора поцікавились, так це ж жах один!" Дістала з шухляди зарані наготовлені гроші, плату за останні півмісяця. Павло досить невимушено взяв гроші й стримано розкланявся. А другого дня уже й виїздив із Сосновки назад додому. Щоправда, не без жалю в останню хвилину. Але без того почуття безперспективності, що напевне було б у нього, коли б не друг Корнюша. І зараз розважливі і захоплюючі слова його з листа звучали в пам'яті Павловій, як музика, і мальовничі образи хуторянської "ідилії", так соковито намальовані ним, уже Павла і вабили, і хвилювали. Проїжджаючи потім від станції Князівки додому повз Чумаків хутір, Павло не втримався, щоб не заїхати до товариша. Думалось, на часинку, бо вже вечоріло, заявитися другові, умовитись про зустріч завтрашню. Але Корній і слухати не захотів. З властивою йому рішучістю зразу відпустив візника з тим, що додому Павла завтра сам одвезе.

— Де це видано, остільки часу не бачились та й щоб при зустрічі не набалакатися досхочу!

І дійсно, весь вечір потім не розлучалися ні на-хвилину.-Щоб не заважав ніхто, сиділи в садку. Потім ходили, обнявшися, по толоці, в

нескінченних розмовах: кожен про себе за цей минулий місяць розлуки. Уже проїхала й жатка до двору. Пройшли женці до хати вечеряти. Кілька разів гукали і їх уже з двору,-— ніяк не могли наговоритися. Та вже мусила Дарина, менша Корнієва сестра, вийти до них. Мовляв, уже тато й сердяться — вечеряти. Бо дяді Архипові їхати треба. І дівчата вже вернулись од кравчихи.

— Та бодай тобі! — лише тепер Корній згадав. (Дівчата, це — старша сестра Оляна та двоюрідна сестра Мар'яна Гмирівна.) Так от про Мар'яну. Похвалився Павлові, що то ж якраз про неї й писав наздогад у листі. Павло досить бай-дуженько прийняв те. Пам'ятав Мар'яну ще по школі, потім і коли вже в єпархіальному стала вчитися. Зрідка зустрічав під час канікул, бо вчилась в іншому місті. Нічого особливого в дівчині. Останні роки, правда, мало бував дома, якось і не довелося бачити.

— Отож-то й воно. Не впізнаєш, Павле!

І справді, коли зайшли до горниці,— впізнати то зразу впізнав серед дівчат Мар'яну, але дивувався: як вона змінилась за цей час. Погарнішала. А ще як, вітаючись з ним, соромливо опустила очі і загадково якось ледь-ледь усміхнулася, так і тьохнуло серце. Потім і за вечерею вже весь час почував її присутність. І був весь час збуджений. Немало сприяло цьому ще й кілька чарок горілки за вечерею. Та й саме ставлення старших, як майже до рівного собі. Тож несамохіть уже й сам намагався говорити баском і як тільки міг упевнено. Чи йшла мова про господарські справи (дарма, що нічого в цьому не тямив Павло), чи про політику (газети пробігав зрідка, тут уже почував трохи певніш). А тим більш, коли, нарешті, Гмиря заговорив про їхню науку, про надії, що покладають на них, учених та образованих. І взагалі, і зокрема оце під час їхнього домування.

— Культури, культури на село треба! — розчервонілий од горілки, жестикулював попід самими носами в хлопців Архип Терентійович.— От би вам, хлоп'ята, і взятися за це. Кому ж більше!

Наводив факти з вітробалчанського життя, як ілюстрації отої самої, як він казав, "некультурності": заздрість біднішого до багатшого, безбожництво серед молоді, розпуста. І особливо непокоїли його всі оті голодранці, уже заражені по заробітках всякими шкідливими думками. Навіть з самого вигляду,— запевняв Гмиря,— на людей не схожі: і дивляться, як вовки, спідлоба, і що не слово — то й вроді натяк якийсь. А головне — їхній шкідливий вплив на інших.

— Страшно й подумати,— м'яв у кулаці руду бороду Гмиря,— що воно й буде, хлопці. Якщо, звичайно, не боротися з ними своєю "культурою".

— Як же це можна не боротися!

— На чорта ми тоді й учимось!

Хлопці обидва, підвипивши трохи, навперебій доводили, що це вони й самі знають,— свою культурницьку місію. Про це й самі собі розмовляли вдвох. Не в усьому, правда, погоджувалися з старими. Безбожництво, наприклад, не вважали за таке вже абсолютне зло (самих себе мали, звичайно, за атеїстів), хоча для темної, некультурної маси потребу релігії аніяк не ставили під сумнів. Та головне все ж не в цьому.

— Головне — це виховувати в них почуття громадянина, розуміння переваги загальнонаціональних інтересів над дрібними особистими, виховувати повагу до прекрасних традицій, які ще збереглися в українському народі. Взагалі славне минуле України — ось те життєдайне джерело, звідки черпатиме український народ і зараз, та й довго ще для себе і натхнення, і почуття національної гордості, і віру в своє майбутнє... Говорили заповзято, з захопленням, хоч і дуже плутано.

Не вистачило часу за вечерею — на ґанку ще просиділи трохи. Потім, порозходившися спати вже, хлопці, полягавши на вистелених подушках

на возі в садку, .до півночі не замовкали. Та коли й захропів, нарешті, Корній, Павло сам довго не міг заснути, увесь виповнений думками й образами, що навіть померхли вже були в останній час (як і пилом припалі улюблені колись історичні картини дядька Сави), а це раптом розбуджені сьогоднішніми зустрічами та розмовами і сприймані крізь хвилюючий усміх русявої дівчини — заграли знов усіма своїми барвами. Відтепер Павло не відчував уже, як раніш, самоти та нудьги у Вітровій Балці. Хоч у родині життя й не змінилося: така ж заклопотана, як квочка, була мати; такий же нудний батько, але Павла це не зачіпало вже так. Оселившись у класі окремо собі, він тільки й зустрічався з ними за обіднім столом. А то все сам собі. Вдень багато читав. Вечорами — з Мар'яною.

Дівчина, як виявилось, була не тільки вродлива, а й інтересна по-своєму, і дуже лагідна. Може, занадто спокійна, навіть флегматична. Але й це Павло сприймав як вияв справжніх жіночих чеснот, що серед них (особливо після своїх дачних романів) жіночу любовну холодність вважав чи не за найголовніше. З перших же днів і закохався в неї, як сам признався собі,— "по самі вуха". Навіть вірша склав з приводу цього, де сам виступав подорожнім у безводній пустелі, а вона...— не знав іще: чи тільки чарівне марево —

Що лиш манить озерами синіх очей

Та й зникає, як сон гарячкових ночей...—

чи справжній оазис з усіма цілковито реальними й приступними для нього розкошами —

Де б міг спрагу смертельну свою втамувать І вже потім повік тебе вірно кохать.

Звичайно, це була "поезія". Проте, як не дивно, але міркуючи й прозою над цим, він приходив майже до тих самих висновків. Що кохає

не в жарт-таки Мар'яну. Що ні з ким іще не було йому отак хороше, як із нею. А як з першого ж дня була привітна до нього, хоча й стримана, то навіть стало здаватись Павлові (взагалі не збалуваному жіночою ласкою), що саме про таку дівчину він і мріяв завжди.

Але все це були найпотайніші думки Павлові. Навіть Мар'яні про це не говорив іще. Та, мабуть, із самого його ставлення до дівчини не трудно було відгадати справжні його почуття та наміри. Іще чарівливішою стала Мар'яна. Та й усі гмирівці якось одразу змінилися до нього. Стара Гмириха тепер була й собі привітніша з ним. І хлопці ще приязніші стали. Та й навіть сам Архип Терентійович, з самого початку застерігши дочку — "гляди ж мені, Мар'яно, бо й шкуру спус-тю!" — тепер досить поблажливо ставився до їхніх любовних побачень: Павло справляв на нього непогане враження. Однак на перші враження Гмиря не покладався. При кожній нагоді все промацував хлопця, чим він таки справді дихає, що воно за один. Бо тепер серед учених, мовляв, теж усякі є. Тим-то завжди заводив з Павлом розмови на серйозні теми, громадсько-політичні більш.

Павло зразу "розкусив" Гмирю. І завжди був із ним поважний у розмові. На кожному кроці намагався, вченість свою показати та громадську активність виявити.

Уже з перших днів по приїзді Павло зразу і взявся до роботи. Використовуючи досвід Корніїв на хуторі, почав і собі — з молоді. Спершу найближчих, колишніх своїх приятелів по школі, став привертати до себе. Давав книжки українські читати. Іноді сходились до нього в школу — читали гуртом уголос, розучували пісень, таких, що й не чули ніколи тут — козацьких. Потім став уже з ними й на вулицю ходити, на гулі, в ширшому колі виступати. І так взагалі, де тільки гурт натрапить.

Коли-не-коли Павло отак і до Гармашів забреде. Сам-то сюди ніколи не здумає (давня ворожнеча між хлопцями не затихла), але іноді, проходячи повз двір чи до Чумака на хутір у гості, чи просто з рушником

на плечі до потоку, поздоровкається через тин, а з гурту буває й гукне хтось: "Заходьте до гурту, Макаровичу!" Іноді відмовиться тим, що ніколи, а часом і зайде, аж сам милуючися своїм "демократизмом". Підсяде до гурту, почастує цигарками — для такого випадку завжди пачку дешевих носив у кишені. Спитає, якою проблемою голову сушать еобі. Рідко коли без іронії.

— Та...— ухиляючись од прямої відповіді, відповість котрийсь,— посходились оце та й розгомонілися.

— Що в кого болить, той про те й гомонить! — скаже Мусій Скоряк.— Про своє життя злиденне розбалакались. Товчемо воду в ступі.— На цьому помовчить, ніби вагаючись, і раптом не стерпить: — Макаровичу, ну от ти ж учений у нас, книги всякі читаєш. Невже-таки воно скрізь отаке? Чи як воно по інших краях люди живуть?

— Усяко є,— відповість Павло та й почне розповідати. Чого-чого тільки! Про чужі краї, що в них сам хоч і не бував, але з книг вичитав. Про Україну з давніх-давен аж до цього часу. І про що б не розповідав,— говорив складно, як з книги читає, і цікаво дуже. Отак і слухали його — принишклі. Хіба що з жінок котрась здивується вголос,, чи хтось із старших недовірливо з усмішкою чвиркне крізь зуби, чи Артем слухає-слухає та й зітхне придушено із жадоби знання, та із заздрості до Павла, та із жалю за свою малописьменність. Часом усім єством своїм хлопець і почуває, і розуміє, що Павло щось не так, "не туди гне", а заперечити гаразд і не знає як. Наче слів таких не підбере. Та на це не зважає: раз треба, значить, треба! І вже як умів (хоч, може, часом не дуже переконливо виходило та кострубато трохи) сперечався з Павлом, про що б не зайшла мова. Чи про давнє історичне минуле України, що в Павлових розповідях виступало, як чарівна казка, що в ній український народ, навіть перебуваючи у постійній напрузі та боротьбі з зовнішніми ворогами — татарами, турками та ляхами,— сам проміж себе жив ідилічним життям, без сварок, в злагоді — по тихих мальовничих селах та містах, в зелених балках, під ясним блакитним небом. Неначе справді — "у тихім раї на землі"40. Артем крутив головою, не вірив Павлові.

Мовляв, коли вже були багаті та бідні, злагоди там не шукай! І раю. Для багатих то, звісно, завжди був рай. А от доля бідноти — відома. Та досить послухати, як у піснях народних про те життя співається, у справжніх бідняцьких

—

народних піснях: "Ой наступає та чорна хмара..." Не було миру й тоді поміж голотою та дуками. Чи заходила мова про теперішнє життя, коли (як доводив Павло) український народ саме через ворожнечу, незлагоду в своїй громаді перестав уже бути дужою нацією, що з нею мусили б рахуватися інші, що могла б вибороти собі місце під сонцем. Тим-то і особливо тепер, коли все ж до певної міри внаслідок столипінської земельної реформи41 є вже умови і економічного, та й культурного набирання соків у себе (звичайно, в першу чергу оке ремими клітинками, а через це потім і цілим організмом всієї нації),— така ворожнеча подібна до хвороби. А хто вносить цю інфекцію — той вроді мікроб.

— Он як! — аж на лікоть поривно схопився Артем.— То це виходить, братця, ми якраз і є оті мікроби!

Та й ото як зчепляться з Павлом. Один на один. З присутніх навмисне ніхто не встряє, хоч і кипить не один серцем на Павла,— Артем і сам упорається. І тільки дивляться — не байдуже, звичайно,— то хмурячись, то розхмурюючись на оцей двобій. Не скоро вже встряне котрийсь із гурту (найчастіше той же дядько Мусій) та й розборонить.

— Ну, годі вже вам, хлопці. Далебі, як півні, зчепилися. Не те, щоб погомоніти тихо-мирно... Так ні, знайдуть причину. Годі вже вам! — та й навіть за руку візьме котрогось, що його оце зараз "зверху", а до другого посміхнеться,— нехай уже твоє на цей раз буде "насподі".

Та отак і вгамує хлопців. Тільки ще огризнеться кожен. Якщо Павло це, то аж блідий од нервування хіба кине погордливо:

— Про мене, хай думає, що його зверху. З мене досить і певності своєї правоти. Але ж до чого мене дивує оте його нахабство безмірне. По щирості сказати — що він знає! Ціле життя біля ковадла, школи сільської — і то не закінчив. А береться про такі питання дискутувати, що вони йому і в сні не снилися.

Артем на це, вже трохи заспокоївшись, відкаже, хоч і сердито, але стримано:

— Да, правда твоя: біля ковадла й виріс і в гімназії, як ти, не вчився. Школи навіть сільської, на жаль, не закінчив. Та проте, як це не дивно тобі, а теж на плечах голову, не гарбуза, маю. Бачу, за кого ти руку гнеш. Та що ти за птиця!

— Ану, ну, цікаво! — роблено засміється Павло. Артем помовчить трохи, мовби надумує,— а потім:

— Скажи мені, хто твої друзі, і я скажу тобі — хто ти. Ні, це я, Павле, не питаюся в тебе. Це згадав — у якійсь книжці попалося. Хо-роша приказка! А друзів твоїх ми й самі знаємо. Один Чумак що за хвигура! Біля ста десятин у батька, та. й ще оце столипінської купує. "Соків, як ти кажеш, набирає в себе". Це ти правильно сказав, іменно — соків набирає. Або й Гмирівну взяти... папашу її, власне. Оце, відкупивши в князя Куракіна млини на греблі, сукновальню думає заводити. Теж набере соків! Це вірно. Але яка нам з цього радість? ' Павло криво усміхнений:

— Отож-то й воно. Пупом ти на світ дивишся, а не очима. От через те для тебе і життя тільки в травленні власного шлунка. Ніяких вищих інтересів не маєш. Сумно за тебе!

— А ти не сумуй. Що я тобі таке!

— Сумно не за тебе персонально. А взагалі, що отак може жити на світі людина. Та це ж трагедія! — і навіть удавано жахався.

— Співай, співай,— вона довга. А тільки навряд щоб ти тут щось виспівав. Бачимо, на чий ти млин воду ллєш. На чию... сукновальню! — А помовчавши трохи: — Це що ж, мабуть, на те ти і в гімназії вчишся? Та певно ж!

— Ну, нащо я вчусь, про це ми не будемо зараз! — блідий од хвилювання, на ноги зводячись, мовить Павло.— Не твого це розуму діло. Ти собі знай одне — куй!

— О, я куватиму, будь певен. Та так куватиму, що краще й ти не попадайсь під руку — блин з тебе буде!

На цьому й облишать. Піде Павло. Без нього ще трохи побалакають. А потім і собі порозходяться. Затихне, спорожніє в дворі. Остап десь на вулиці на посиденьках з чоловіками, піде й Мотря до своїх на Белебень. Орися з подругами десь побіжить на гулі. Іноді й Артем з хлопцями піде на вулицю до молоді чи з Тимком до свого товариства в економію.

Але частіше, бувало, оцими розмовами збуджений, просто як неприкаяний тиняється дома, не знаючи, де себе діти. І так же йому нудно та якось каламутно. Піде в клуню, ляже на сіно, очі заплющить — не щоб заснути, а щоб думати краще. Та й лежить отак, думає всячину. Про життя взагалі, про своє життя, про сьогоднішню суперечку з Павлом. І ще раз передумає все од початку. Кожне слово Павлове і своє зважить. Та й — правда таки на його боці. Нехай що не каже Павло. Але нема що таїти — трудно йому з ученим змагатися, таки лихо — невчений. Що ж ті три зими в школі! А кузня з постійною тиснявою народу в. ній хоч і добра була школа, та до якогось часу, поки менший був. А як виростати став, то вже не вистачати стало науки цієї. Якось і

дядька Лавріна вже догнав — нічому більш у нього повчитися, та й життя цілої Вітрової Балки пройшов уже, як заяложеного букваря.

Треба вже далі в науку. І як дійде до цього, зразу й згадає батька. Це ж, либонь, іще молодшим, як він оце зараз, колись батько вирядився в широкий світ. Час уже, далебі, час і йому про це думати. Не доки ж сидіти в оцій Вітровій Балці: "Під лежачий камінь і вода не тече". Аж не влежить хлопець.

Вийде з клуні, по двору поникає, нудьгуючи, потім зайде до хати.

Нікого в хаті. Хіба, може, мати на полу спочити лягла — спить: очі закриті. Підійде хлопець до столу, а на покуті — книжок жмут, що набрав в учителя читати. Дещо і з Павло-вих старих підручників. Аж очі займуться в Артема. Сяде кінці столу, вибере якусь книжку та й почне читати. Але книжки в Павла що не рік, то трудніші. Мучить, мучить себе та й ні — покладе книжку. Зітхне тяжко і схилиться в задумі на руку.

— Не журись, сину.

Кинувся Артем, глянув — мати: не спить уже. Дивиться на нього, чогось усміхається стиха.

— Чого ви, мамо?

— Дивилась оце на тебе, сину, та й здумала, як ти говорив отоді з Павлом. Молодець-таки ти, Артеме. Дарма що не-вчений і молодший за нього. А правдива твоя-таки мова. Якось у нього справді дивно ті люди: і біднота селянська, і Гмиря та Чумак — всі в один гурт, українці, каже. А ти правдивіш, сину, за всіх, хто б вони не були, раз трудящі, убогі, скривджені. Праведне серце маєш. А ще дивилась на тебе та й те подумала, що якби тобі до щирого серця та ще науки доброї...

— Я оце, мамо, тільки-но сам про це думав. Що рости мені треба, а рости мені тут уже й ні на чому. Ото як деревина корінням дійшла до глею,— глибше вже нікуди. Пересаджувати треба на глибший грунт. То отак і мені чисто. Мабуть, уже час мені, мамо, ноги на плечі та й подаватись десь із Вітрової Балки. На завод чи на шахту..

Мати звелася на полу і занепокоєно мовила:

— Думаєш, сину, там добро? Думаєш, туди люди йдуть щастя шукати? Ідуть, як уже край прийде. Як ніде вже дітись: і землі немає, і заробітків на селі не знайдуть. А в тебе ж є робота, та й дома ж таки.— Потім замовкла в задумі, а згодом іще додала: — Це ж і Остапові цієї осені на призов. А ще як і ти підеш, якраз зостанемося самі собі, наче сироти. Не треба ще, сину, про це думати. Та й молодий іще. Не втече од тебе ні завод, ні шахта.

. — Завод не втече, та життя, мамо, не стоїть на місці — тече.

— Ой лишенько ж, тяжке: літа, літа обсіли чоловіка! усміхнулась мати та й отак жартом закінчила про те розмову.

Одного разу (було це на цьому ж тижні), саме жали ячмінь, а він уже перестиг — сиплеться, тільки й можна по росі ранками жати, отож пожали, поки можна було, та й вернулися із степу зарані перед обідом. Додому — аж Артем дома чогось, не в кузні. Мати тільки вздріла його в дворі, зразу й занепокоїлась. Та мерщій з розпитами до нього — що трапилось. Але Артем — нічого, мовляв, такого не трапилось, дали рощот, та й усе. А за що? Артем і розповів тоді.

Це трапилось так: сьогодні вранці біля кузні "ота зараза" — прикажчик Кухаренко — на строкового Тихона на-посівся (молотарку тяг до кузні Тихін, та в воротах зачепився) . І одломив там усього планку, діла того — двічі молотком стукнути. Та Кухаренкові, бач, болить дуже — крик такий зчинив. Ну, а Тихін, видко, не змовчав,— хто зна, як воно

було, з кузні Артем не бачив, матюки Кухаренкові чув, а далі чути, ніби вдарив, бо ойкнув Тихін і вдруге. Справді б'є. Артем виглянув з кузні — так і є: стоїть Тихін, заюшений кров'ю, втирає рукавом, а Кухаренко ще його раз. Ну, тут Артем і скипів: виступив із кузні та ніби ж не дуже й торкнув прикажчика у вухо, а він і скрутивсь. Далі, ні слова не кажучи, та до контори мерщій. А так невдовзі викликали Артема до контори. "Ти що ж це,— управитель каже,— на батькову стежку хочеш?" Став репетувати, страхати судом, ну, а далі й видав рощот. "Щоб твого й духу,— каже,— не було в економії".

— Чорт з нею, з економією. Подумаєш — щастя. Була б шия, а ярмо знайдеться!

Мати не те думала — зразу згадала оту недавню з си-. ном розмову про заробітки, та, щоб не дати знаку синові, а коли сам,, може, про те згадав, то щоб одвести його думки,—і собі за ним ніби байдуже зауважила, що й справді — трясця її бери, саму економію, навихався молотом — годі. А робота, мовляв, і дома тепер буде. Оце возовиця підходить, а там і молотьба. А восени Остапові ж у солдати, то господарювати буде.

Артем на це нічого не сказав матері, наче й не чув її мови а чи, може, мовчки погоджувався з нею. Проте до роботи ні до якої цілий день і не брався. По обіді як заліз у клуню, то й показався аж увечері, як погукала мати вечеряти. І після вечері,— тільки ложку поклав та й зразу ж подався у клуню. "Не інак, як плани якісь планує",— думала занепокоєно мати. І навіть спала цю ніч погано, не раз прокидалася.

А на ранок тільки повставали, Артем зразу ж і загадав матері в дорогу його збирати: сорочок там кілька та хлібину. Сьогодні оце думає виряджатися з дому. Мати аж руками сгійеснула від несподіванки.

— Та чого ж таки сьогодні? Та куди ж ти підеш, сину, та й за чим ти підеш?

Одговоряла, одговоряла, але Артем*такий собі хлопець — раз уже надумав, буде так. Не помогло материне умовляння. То вже просила, щоб хоч не сьогодні. Побув би таки ще трохи дома, спочив би після кузні перед дорогою, а там — як уже надумав таке — після молотьби йтимуть люди, то й з ними б у гурті: охотніш-таки. І Остап раяв так само, мовляв як бувалий уже),— авжеж, у гурті і з дому виряджатися охотніш, та й там-таки з своїми людьми краще, аніж самому на чужині.

— Нічого, не заблуджусь і сам. А куди — на Донеччину думаю. Куди саме — ще гаразд і не знаю, там видко буде. Може, в Луганськ, а може, в Горлівку. І там же, і там є наші вітробалчанські. Отже, біля них десь і собі стану на роботу. Буде вже так. Нема що й балакати дарма.

І нічого вже матері більше казати. Зітхнула та й стала споряджати сина в дорогу.

Не які й зряди: випрала сорочок зо три, полатала, що треба було, позичила в сусідів дві хлібини (не було свого печеного) та й до хліба-таки щось. Оце й усе, либонь. А Артем тим часом вимазав дьогтем чоботи, висушив на сонці. До обіду й зрядилися. І як обідати сіли, були вже всі трохи засмучені та небалакучі. Мати майже нічого й не їла. Все на Артема очима — надивлялася. І неспокійно стежила за кожним його рухом: ось-ось покладе ложку, зведеться, та й був-був син півжиття перед очима — і зникне .з очей. Коли ж ні — і пообідавши, Артем не виряджщся. Навіть до роботи взявся: привіз учора Остап копу жита з поля на з'їжу —. молотити стали ціпами вдвох. Чи, може, облишив? Аж повеселіла трохи мати. Та й навіть торбу синову й одіж, що злагодивсь, прибрала з очей у хижу. І цілий день уже була веселенька, бо ж до самого вечора молотив з братом Артем. Наче справді забув про дорогу. І за вечерею ні словом не обзивався про це. Був навіть трохи балакучіший і лагідніший — не такий похмурий, і їв гарно. Та ось, нарешті, поклав ложку. Хвилину посидів мовчки, а потім сказав задумано:

— Ну, спасибі ж вам, мамо, за вечерю, та й взагалі — що вигодували. А тепер буду рушати.— Звівся з-за столика.

— Бо з тобою, сину. Куди б же ти на ніч! — похопилася мати.— Та хоч завтра нехай уже.

— Що ніч — дарма: дорога проста, не зіб'юся й поночі. Зайшов у хату. А за хвилин кілька вийшов надвір уже

напоготові: торба за плечима і чоботи, в руках свита, холоші попідкачувані.

— Ну, а тепер хоч і прощавайте! — підійшов до Остапа, що крайній од порога сидів на призьбі, простяг руку.— Давай, брате, лапу, хоч поручкаємося на прощання. Отак! Щас-ти тобі! А коли-не-коли та й згадай-таки наші бесіди.

Затим попрощався з Орисею, з Мотрею. Тоді підійшов до матері. Але мати одхилилась од нього і ступила крок. "Я проведу тебе, сину",— і пішла поряд з ним до воріт. А од воріт до греблі і греблею потім.

Уже аж під горбом Артем нарешті умовив-таки матір вернутися. Скільки не йти, мовляв, розлучатися треба — чи під горбом, чи на горбі — це вже однаково. Зітхнула мати. Артем розважав, що журитися нема чого, що, як тільки стане десь на роботу, зразу й листа напише. А колись-таки і прийде. І вперше взяв материну руку, а другою обняв і вперше в житті поцілував матір. А вона тоді, не випускаючи синової руки, схилилась обличчям до неї і тихо заплакала.

— Та хоч з якої дороги виглядати тебе, сину?

— А хто зна. Виглядайте з усіх чотирьох.

— Щасти ж тобі, сину!

Пішов Артем. А мати стояла на місці нерухома, дивлячись синові вслід, доки й на горб вийшов. І думала, що як це дивно виходить усе

так, як думалось їй чи в снах увижалося: один по одному розходяться з дому сини... Уже на горбі Артем і от,— ну чисто ж — як і в снах отоді,— оглянувся назад і ще гукнув неголосно: "Та вертайтесь уже, мамо!"

Повернувшись додому, мати вже не застала нікого під хатою — порозходились спати. Сіла на призьбі — посумувала трохи. Далі згадала, що завтра на поле до ячменю рано треба, лягла й собі — в сінях, як завжди, головою до порога, і двері (ніч тепла) відчинені. Але довго не могла заснути. Усе про сина думала: у мислі в зоряну ніч простелилась сіра дорога, а по ній бовваніла постать, та все далі, далі. Нарешті, либонь, і задрімала була, але в дрімоті почула: мабуть, Остап цигарку кинув біля порога та й не загасив — тліє і чадить. Схопилась на постелі — і справді несе горілим. І десь від клуні голоси чути. Кинулась мати. А тої ж миті з вигону — бов, бов, бов, бов... загув дзвін на сполох.

Мати тривожно вихопилась із сіней і тільки за поріг, як в очі впало — просто за вербами десь за горбом горіло щось. Полум'я не видко з-за горба, заграву тільки видко на вихорі червоно-попелястого диму. Бігли вулицею люди до греблі — в степ, видко. На клуні Остап — гукнув:

— Князів степ горить!

Мати хлипнула грудьми й застигла так, принишкла в тривозі біля порога. Потім перехрестилася і тихо проказала самими устами:

— Щасти тобі, сину, на Твоїй путі!

1931